

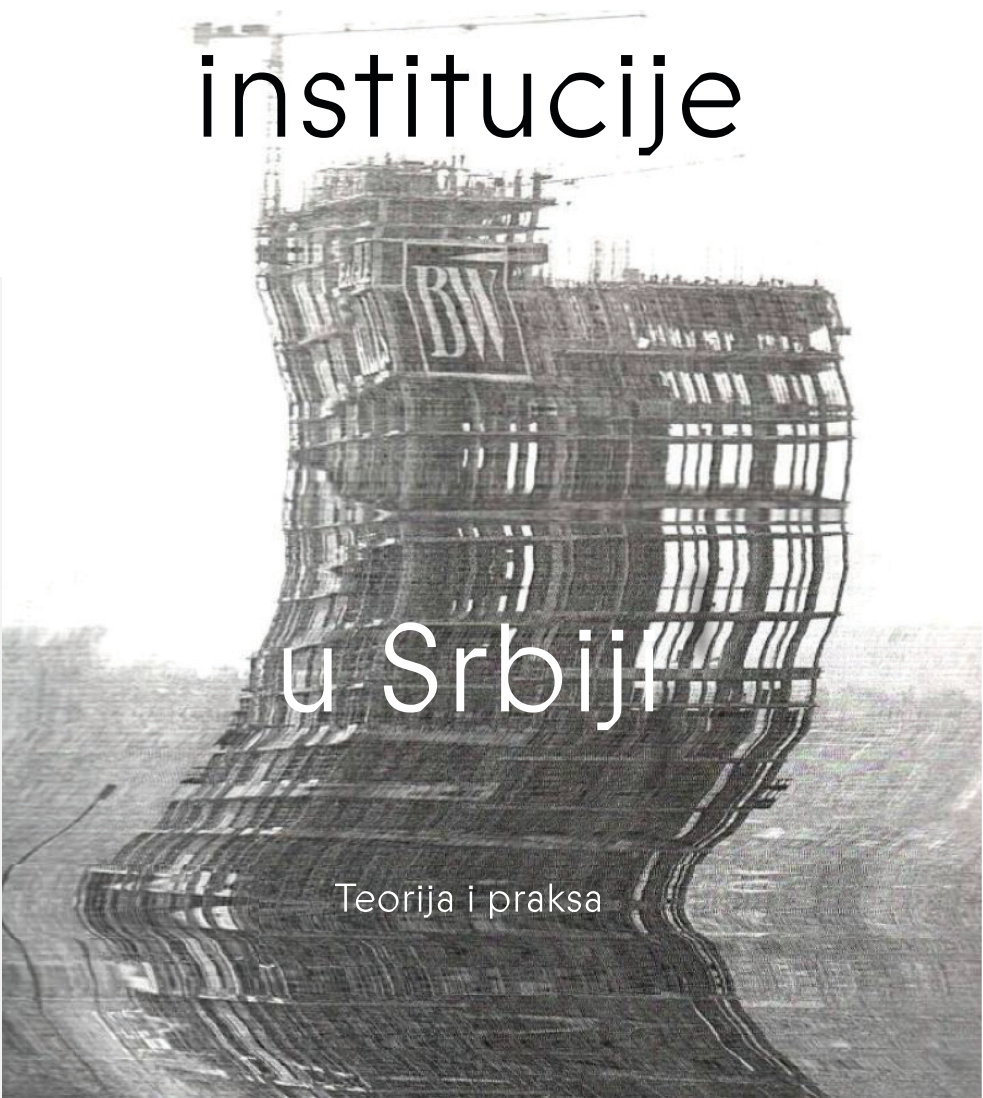
Otete institucije

u Srbiji

Otete institucije

u Srbiji

Teorija i praksa

Naslov	OTETE INSTITUCIJE U SRBIJI: Teorija i praksa
Priredili	Srđan Prodanović Gazela Pudar Draško Marija Velinov
Izdavač	Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerzitet u Beogradu
Recenzenti	Petar Bojanić Irena Fiket Biljana Đorđević
Dizajn korica i prelom	Nadežda Todorović i Tijana Radovanović
Štampa	Donat Graf, Beograd
Mesto i godina izdanja	Beograd, 2019.
Tiraž	300
ISBN	978-86-80484-41-9

Otete institucije u Srbiji

Teorija i praksa

Ovaj zbornik je nastao u okviru projekta pod nazivom *Otuđene ili „otete“ institucije u Srbiji* koji realizuje Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju (CELAP) u partnerstvu sa Institutom za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, uz podršku Fondacije za otvoreno društvo.

10

Otuđenost između institucionalizacije i prakse

Srdan Prodanović, Gazela Pudar Draško, Marija Velinov

17

Otuđenost institucija ili institucionalizacija otuđenosti

18

Srbija kao nedovršena neoliberalna država:
politička, ekonomska i medijska logika

Nikola Mladenović

47

Vinjeta: Koliko demokratije? Otete institucije i
mogući odgovori

Filip Balunović

52

Tragom antropoloških istraživanja institucija ili
kako isterati konja iz skupštine i vezati ga gde ti
gazda kaže

Lana Pavlović Aleksić

74

Vinjeta: Srbija je zarobljena država, ali to nije njen najveći problem

Vujo Ilić

80

Narušavanje podele i ravnoteže vlasti:
dominacija egzekutive u Srbiji

Tara Tepavac, Luka Glušac

103

Otuđeno sudstvo: percepcija sudstva u Srbiji –
kvalitativno istraživanje

Božidar Filipović

123

Vinjeta: Još jednom o tome zašto partije ne valjaju i kako smo nemoćni da to promenimo

Dušan Spasojević

128

Otuđene institucije i
ugroženi domeni
javne sfere

129

Ekološki konflikti u Srbiji –
građani protiv hidroelektrana

Jelisaveta Petrović

147

Vinjeta: Javna sfera između otetih medija i
minskog polja digitalnih platformi

Dalibor Petrović

154

Legalizacija divljeg grada: uloga planerskog i
zakonodavnog okvira u razvoju masovne
nadgradnje u Beogradu

Ljubica Slavković

167

Vinjeta: Socijalne radnice kao saveznice

Adriana Zaharijević

171

Socijalna zaštita u Srbiji — između potreba i
funkcionalnog sistema

Aleksandra Bulatović

187

Da li je Srpska pravoslavna crkva
otuđena institucija?

Vladimir Cvetković

209

Vinjeta: Uljudnost u otetoj državi

Rastislav Dinić

Otuđenost između institucionalizacije i prakse

Srdan Prodanović
Gazela Pudar Draško
Marija Velinov

10

Institucije predstavljaju osnovu društvenog života. Izvan nekog oblika institucionalizovanog okvira ne samo da je nemoguće zamisliti kolektivno društveno delanje, već i samu mogućnost kompleksnijeg sporazumevanja. Institucionalne i institucionalizujuće aspekte samog jezika je nemoguće prenebregnuti. Onog trenutka kada pokušamo da neku situaciju koja je obeležena kontingencijom postavimo u relativno stabilne okvire tumačenja kako bismo njome upravljali, nužno na delo stupa neki oblik institucionalnog rezonovanja (pravila, norme, konvencije, itd). Upravo iz ovih razloga je (skorašnji) fenomen otetih institucija toliko zlokoban; ne radi se prosto o tome da nam neotuđive i samostalne institucije „trebaju“ kako bismo dosegli neki željeni ishod u društvu, već samo otuđenje institucija zapravo predstavlja simptom gubljenja kapaciteta da se bude društven. Ozbiljnost ovih posledica je predstavljala shodno tome glavni motiv da u ovom zborniku pokušamo da na sistematičan način u lokalnom kontekstu analiziramo i razumemo našu sadašnju institucionalnu realnost.

Postoji nekoliko perspektiva iz koje se može sagledati fenomen otetih institucija u današnjoj Srbiji. Prvo, strukturalno posmatrano, uzurpaciju institucija obično vrši elita koja zauzima centralne pozicije unutar partije koja vlada izvršnom granom vlasti. Glavno obeležje ovog procesa se pre svega ogleda u onemogućavanju sprovođenja i poštovanja već ustanovljenih normi i procedura, kao i proizvodnji akata koji obesmišljavaju pomenute norme. Tako bi se primera radi moglo tvrditi da je gotovo celokupna novija istorija parlamentarizma u Srbiji (od 1990 godine) obeležena težnjama izvršne da degradira zakonodavnu granu vlasti. U poslednjih šest godina u fazi „ubrzane“ (autoritarne) tranzicije u Srbiji, proces partizacije praktično dovršava urušavanje ionako neuspostavljene demokratske države. Ovde kao ubedljiva ilustracija može poslužiti činjenica da je kontrola izvršne vlasti u parlamentu, pored sve farsičnije prakse predlaganja i obrazlaganja amandmana na nove zakone, mahom svedena na poslanička pitanja. Dodatno je i sama zakonodavna grana vlasti obesmišljena pojavom filibasteringa. Sa druge strane, u složenim državnim sistemima od javnog značaja kakvi su zdravstvo, školstvo, bezbednost i pravosuđe, uvidi struke se ne uvažavaju, što dalje podrazumeva nepromišljene javne politike koje su neretko orijentisane ka kratkotrajnim dobicima u okvirima izbornih ciklusa. Pored toga, zakonska obaveza javne rasprave o nekom rešenju koje se tiče opšte društvene dobrobiti (npr. urbanistički planovi, zakonski predlozi, uredbe itd.) često se od strane predlagača datog rešenja tretiraju pre kao prepreka, nego kao prilika da građani kroz participaciju potencijalno poboljšaju institucionalnu realnost koja se obično neposredno tiče njihovog svakodnevnog života.

Druga perspektiva upravo polazi od svakodnevice, odnosno od akterske percepcije (ne)moći institucija. Ovaj sindrom uzurpiranosti institucija tako počiva na nespremnosti

građana da se oslone na njihov rad u mnoštvu situacija gde su iste institucije nadležne i gde bi pozivanje na njih moglo da potpomogne i zaštiti njihovo društveno delanje. Drugim rečima, dok se strukturna uzurpacija institucija uklapa u šire procese razgradnje liberalno-demokratskog uređenja i transformacije Srbije u oligarhijsko društvo, druga, svakodnevna dimenzija je deo šireg fenomena delegitimizacije same ideje institucionalnog poretka Srbije u očima građana. Stoga se iz redova partokratske elite na neformalan način nastoji prenamaglasiti predstava o nemoći institucija u očima javnosti – obično tako što se neki očigledni prestupi i propusti prolaze nekažnjeno (npr. rušenje objekata u Hercegovačkoj ulici, ili afera sa plagiranim doktoratima su tipični primeri ovakvog nastojanja sadašnje vlasti). Moglo bi se reći kako ovaj „planirani zaborav“ institucija kroz prenamaglašavanje njihove objektivne nemoći zapravo ima za cilj svojevrsnu de-socijalizaciju društva u kojem, po pretpostavci, jedino mogu da postoje većito fragmentirani pojedinci koji svoje svakodnevne probleme rešavaju na „najefikasniji“ način: obično kroz klijetelističku mrežu (vladajuće) političke partije. Upravo ovaj planirani „zaborav institucija“ predstavlja ključnu tačku u zatvaranju *circulus vitiosus*-a u kojem elita moći, ili, vladajuće političke partije, podrivaju institucije od javnog značaja, dok građani zbog njihove navodne apsolutne neefikasnosti u suštini odustaju od kontrole celokupne javne sfere. Logička posledica ovakvog pristupa društvu je da sve veći broj aktera postaje spreman da prihvati različite varijacije decezionizma koji obično biva predstavljen kao optimalno rešenje za upravljanje sve užom javnom sferom.

Naposletku, važno je istaći da postoje i određeni diskursi koji prate i potpomažu ove procese. Tako diskurs (nacionalnog) jedinstva često sledi proces rastakanja institucija zbog toga što apstraktni diskurzivni oblici kolektiviteta zapravo

služe da potru značaj konkretnih materijalnih ispoljavanja kolektivnog života koji se pre svega upravo odvija kroz institucije. Takođe, diskurs stabilnosti u jednakoj se meri može koristiti za razgradnju institucionalnog života i to ponajpre zbog toga što služi kao opravdanje decezionističkih odluka koje su donešene u ime efikasnosti društvenog sistema.

U pogledu strukture, zbornik je sastavljan iz dva dela, a unutar svakog dela se nalaze kako opširnije naučne analize, tako i tekstovi nazvani *vinjete* koji služe kao ilustracija samog procesa otuđivanja institucija. Ovakva struktura poglavlja iz različitih nivoa apstraktnosti osvetljava jedan kompleksan problem kakav su otuđene institucije.

U prvom delu naslovljenim *Otuđenost institucija ili institucionalizacija otuđenosti* autori pokušavaju da razmotre uslove i uzroke otuđivanja institucija (koje skoro po pravilu podrazumeva narušavanje ravnoteže različitih vidova vlasti u korist izvršne). Tako u prvom tekstu, Nikola Mladenović nastoji da rekonstruiše specifični *modus operandi* neoliberalnog režima koji određuje današnje političke, medijske i ekonomske oblike institucija. Mladenović smatra da je u socijalističkom razdoblju institucionalni okvir bio ugrožen principom lične vlasti, te da je nakon urušavanja ovog društvenog uređenja nastupio proces tranzicije koja se prevashodno bazirala na neoliberalnim principima upravljanja. Naime, po Mladenoviću, ekonomska logika komodifikacije i merkantilizacije društvenih relacija koja je tipična za proces tranzicije sasvim očekivano je vodila tome da država u sve manjoj meri brani interese društva u korist tržišta. Sledstveni rast nejednakosti je pak utro put populističkoj politici, kao i šmitovskim decezionističkim (odnosno, van-institucionalnim) intervencijama koje, po Mladenovićevom mišljenju, dodatno ugrožavaju celokupnu javnu sferu. Ovaj tekst sledi vinjeta Filipa Balunovića u kojoj se takođe nastoje rasvetliti strukturalni razlozi zbog kojih u (post)tranzicionoj Srbiji

izostaje demokratska kontrola institucija. Sa druge strane, Lana Pavlović Aleksić u svom tekstu pokušava da razume složen odnos između individualne kulture koju poseduju akteri i kolektivne kulture institucija. Pavlović Aleksić potom tvrdi da je za izbegavanje otuđenosti institucija prevashodno važno razumeti kompleksnost strukturacijskih procesa putem kojih se data društvena stvarnost reprodukuje. Nakon toga, vinjeta Vuje Ilića se pak fokusira na takozvane fenomene partokratije i „otete države“, pružajući još jedan uvid u razloge zbog kojih građani nemaju osećaj da mogu da utiču na tok društvenih promena u Srbiji. Nastavljajući sa istraživanjem balansa između različitih nosilaca moći, Tara Tepavac i Luka Glušac nastoje da ispituju načine na koje se u Srbiji narušava princip podele vlasti. Analizirajući skorašnji rad parlamenta i načine funkcionisanja različitih mehanizama parlamentarne kontrole Glušac i Tepavac pokušavaju da ukažu na činjenicu da je izvršna vlast u današnjoj Srbiji vrlo blizu tome da ostvari potpunu dominaciju nad sudskom i zakonodavnom vlasti, kao i nezavisnim telima. Božidar Filipović u svom radu koje je zasnovano na kvalitativnom istraživanju vrednosnih stavova spram podele vlasti nudi interesantan akterski uvid u probleme koje su detektovali Tepavac i Glušac. Filipovićev nalaz ukazuje da ispitanici nemaju jasno razumevanje pojma sudske vlasti, te da su često tražili dodatna razjašnjenja termina vlast, što je uticalo na njihove promene mišljenja tokom ispitivanja. Pri tom o stepenu otuđenosti institucije sudstva u Srbiji, po Filipovićevom mišljenju, svedoči i činjenica da većina ulogu sudstva svodi na regulisanje krivičnih dela i da u potpunosti zanemaruju njegovu širu ulogu u razvoju i očuvanju demokratskog društva. Na kraju ovog dela, Dušan Spasojević u svojoj vinjeti razmatra manjkavosti i specifičnosti srbijanskog partijskog sistema.

Drugi deo pod naslovom *Otuđene institucije i ugroženi domeni javne sfere* nastoji da mapira i objasni konkretne instance ugroženosti institucionalne stvarnosti. Jelisaveta Petrović u svom tekstu tako istražuje u kojoj meri ekološki konflikti u Srbiji nastaju kao posledica sistematičnog zapostavljanja i zloupotrebe prirodnih dobara. Petrović se fokusira na lokalne otpore skorašnjim inicijativama gradnje malih hidroelektrana koja se u Srbiji odvija stihijski i bez ikakvog konsultovanja lokalnog stanovništva. Petrović takođe ističe da je proizvoljno tumačenje zakona koje reguliše ovu oblast dalo povoda čitavom nizu instanci društvenog angažmana čiju pojavu i domete potom nastoji da detaljnije analizira. Dalibor Petrović u svojoj vinjeti se pak osvrće na različite oblike ugroženosti javnog sistema informisanja u Srbiji, naročito u odnosu tradicionalnih i novih medija spram različitih polarizujućih društvenih tema i problema. Ljubica Slavković u svom radu ima drugačiji fokus i nastoji da ispita na koji način je manjak institucionalnog okvira uslovio da masovna nadogradnja stambenih objekta postane jedan od veoma rasprostranjenih oblika izgradnje grada. Slavković u tom pogledu primećuje da se nadogradnja u Srbiji odvija duži niz decenija, te da je ranije imalo značajnu socijalnu komponentu, a da sa ulaskom u proces tranzicije ova institucionalno polu-regulisana praksa sve više biva korišćena od stane privatnih investitora za jeftino pribavljanje građevinskog zemljišta. Delatnost socijalne zaštite kao jedna od važnijih javnih institucija predstavlja fokus vinjete Adriane Zaharijević koja pokušava da ispita modalitete uspostavljanja i ojačavanja solidarnosti između socijalnih radnica i žena korisnica socijalnih usluga u uslovima sve rasprostranjenijeg nasija nad ženama. Aleksandra Bulatović u svom tekstu sa druge strane naglašava značaj fleksibilnosti sistema. Bulatović smatra da manjak razvoja institucija često ide zajedno sa povećavanjem diskrecionog tumačenja norma-

16 tivnih okvira – što u domenu socijalne zaštite može da vodi do nepravdanih ishoda. Ovim se, smatra Bulatović, ujedno zatvara krug nepoverenja u rad samih institucija. Sledstveno, Bulatović u svom radu takođe ispituje mogućnosti uvođenja alternativnih aktera u ovu sferu zarad pojačavanja demokratskog kapaciteta celog društva. Vladimir Cvetković u svom radu želi da ispita u kojoj meri je Srpska pravoslavna crkva postala otuđena institucija. Kroz istorijsko-teorijsku analizu, Cvetković pokušava da pokaže da veoma uvreženo mišljenje po kojem crkva u svom institucionalnom delanju treba da se usredsredi na profane probleme nacionalne sabornosti i porodičnog morala sprečava crkvu u ostvarivanju istinske inkluzivnosti. U tom pogledu, po Cvetkoviću, upravo otuđenje crkve od njene prevashodno duhovne uloge pogoduje njenoj instrumentalizaciji u dnevno-političke svrhe. Na samom kraju, Rastislav Dinić u svojoj vinjeti pruža svojevrsnu kritiku uljudnosti kao regulatornog diskursa kojim treba da se rukovodi političko saobraćanje, ističući njegovu pogubnost u uslovima otete države.

Radovi koji se nalaze pred vama svakako nastoje da iz različitih uglova sagledaju višestruke lokalne modalitete otuđenja institucija, kao i domete određenih nastojanja da se institucije vrate građanima. Ipak, moglo bi se reći da radovi pored analitičkih nauma jednako nastoje da anagažuju čitaoca time što se protive „planiranom zaboravu“ institucionalnog organizovanja koji, kao što smo već istakli, predstavlja jedno do važnih sredstava društvene dominacije. Uvereni smo da su analize poput priloženih u ovom zborniku nužne kako bi javni diskurs u svoj fokus stavio ključni problem izgradnje demokratskog sistema u Srbiji – angažovanje oko vraćanja poverenja građana u institucionalne obrasce društvenog delanja.

17

Otuđenost
institucija ili
institucionalizacija
otuđenosti

Srbija kao nedovršena neoliberalna država: politička, ekonomska i medijska logika

Nikola Mladenović

18

Godine 1934. Karl Šmit (2003: 54) napisao je da „država sadašnjice nije više dvočlano podeljena na državu i društvo, nego je u nizovima triju poredaka izgrađena prema državi, pokretu, narodu“. Država „više nema monopol političkoga, nego je samo jedan organ vođe pokreta“. Time je registrovano slabljenje institucija sistema nauštrb partija, pokreta, a neki bi danas dodali i privatnog sektora kao „države bez države“ (Bauman i Bordoni 2014: 33), koji predstavljaju pseudo-konstituišući faktor poretka, ili ono što je od nje ga ostalo. Primer i ne mora biti regionalan, budući da se SAD nalaze u sličnom problemu. Opoziciono blokiranje napora predsednika Trampa da zatvori granicu sa Meksikom završilo je njegovim proglašavanjem vanrednog stanja, pomoću kojeg je izdejstvovao sredstva za zid. Kao što i sam Šmit govori, ovo nije „diktatura“ zato što je zaobišla koncept podele vlasti i upotrebila moć bez posredovanja autonomnih institucija, već je u pitanju korišćenje konstituišuće moći od strane suverena, koji nezauzdan zakonima interveniše u ime konkretnog cilja, vrednog „budućeg ustava“ (Schmitt 2014: 119).

S druge strane, vapaji su donekle paradoksalni. Tramp se optužuje da urušava institucije u koje niko nije imao poverenja godinama unazad, za koje se veruje da su u zagrljaju korumpiranog establišmenta i tek uzdrmane novim „vođom pokreta“. Kako je uopšte moguće da obe strane budu u pravu? U stvari, čitav problem potiče od neoliberalnog „doublespeak-a“ (Mirowski 2013) koji prikriva „fake“ konflikt: Klintonisti su podjednako neoliberali kao i Buš (Habermas 2012: 104). U skup su time uključeni i Obama i Tramp. Razlikovanje leve i desnice u tom kontekstu nema smisla. Gotovo je komično da ima neoliberala koji to i priznaju. Naime, ne samo da politička konkurencija ne postoji, nego je izlišno govoriti da je „sistem slomljen“ kada „radi ono što je dizajniran da radi“ (Gehl i Porter 2017: 1).

A kako je zapravo dizajniran? Pošto su slomljeni sistemi ili zarobljene države globalni fenomen, jedna metodološka napomena je neophodna. Uvek možemo na primeru Srbije o oštećenim institucijama da govorimo iz perspektive unutrašnje politike, poput miloševićevskog kartela interesa i zločina devedesetih koji onemogućavaju dovršavanje države. Razlog možemo izvući i iz navodno neambiciozne i spore tranzicije sa nerazrešenim nacionalnim pitanjem (Pavlović i Antić 2007). Ili iz istorijske perspektive o kojoj je Slobodan Jovanović nekad govorio da je prvi zadatak vlasti da uništi partije u opoziciji. Ali sve to iz globalne vizure potpada pod efekat drugih efekata (Williams 2003: 128). Sve je istovremeno prilično tačno, ali nema kauzalnu vrednost kakva joj se pripisuje. Osnovna logika sugerise da oštećene institucije drugih država ne mogu imati miloševićevski kartel kao uzrok.

Prema Pavloviću i Antiću (2007), hrabre i uspešne tranzicije, kao i rešena nacionalna pitanja, imale su Poljska i Mađarska, današnje perjanice populizma. „Najdublje reforme“, odnosno „kreativna destrukcija društvenog i javnog

sektora“ (Pavlović i Antonić 2007: 144-146), sugerisale su autorima da su navedene zemlje bolje prošle „dolinom tranzicije“. Teorijski gledano, sasvim je ispravno držati se komparativne perspektive, kako bi se iznedrila prava uzročno–posledična veza. Ne mogu lokalni i posebni istorijski faktori uzrokovati globalni fenomen. Metodološki je neprihvatljivo da se specifične razlike predstavljaju kao ključne. Karteli, ratovi ili srpski radikali mogu dati samo specifičnu formu oštećenim institucijama pojedine zemlje, ali ostaju efekat drugih efekata. One nisu pertinentne, ne pripadaju tom fenomenu suštinski nego su njen lokalni oblik. To ih ne čini manje bitnim. Konačna analiza ne može bez njih, ali ne može početi s njima.

20

U tom pogledu najreprezentativniji je primer Zorana Đinđića. Svoje delo on započinje kritikom marksizma, ukazivanjem na konstantan problem oštećenih institucija na ovim prostorima. Probleme jugoslovenskog socijalizma on prvenstveno traži u teoriji koja je otvorila prostor za razvoj određenih tendencija. Međutim, Đinđić (2011: 316) takođe poručuje da je pitanje odgovornosti teorije sasvim lažno, jer ne može Marks biti odgovoran za nešto što se desilo decenijama nakon njegove smrti. Iz Marksa ne proizlazi Staljin, već je loša praksa vezana za specifične razlike. To ne podrazumeva da protivrečnosti Marksove teorije nisu upućivale na neke konsekvence. Time što je „ugušio pitanje o institucionalnom sklopu emancipovanog društva“ (Đinđić 2011: 320), Marks je stvorio institucionalnu prazninu koju su popunjavale, posredstvom lokalnih/istorijskih faktora, sasvim različite „vođe pokreta“. Ali sama praznina ipak proizlazi iz Marksove misli. Neosetljivost za strukturisanje i kontrolu institucija vlasti otvara mogućnost za „despotizam manjine“ (Đinđić 2011: 326).

Đinđić je svoju teoriju budućeg društva i tranzicije utemeljio na kritici Marksa. Marks je zanemario ključnu

odliku socijalne dinamike, naime, *međudejstvo političke i ekonomske logike* (Đinđić 1988: 146), fokusirajući se samo na ekonomiju. Ipak, neke vrlo popularne pretpostavke u pogledu međudejstva dveju logika pokazaće se ključnim. Osnovna teza rada jeste da akteri i mislioci tranzicije nisu u potpunosti razumeli samoproklamovani neoliberalizam¹ i uticaj Karla Šmita na njega. U narednom delu pokazaću da je prilikom konstituisanja buduće političke logike pokušano ambivalentno balansiranje između nejednako moćnih strana: u slučaju javnog interesa preovladalo je neoliberalno naspram socijaldemokratskog viđenja; po pitanju pravne države Karl Šmit je nadjačao Jirgena Habermasa, odnosno za organizacioni princip pravne države izabran je suvereni decizionizam naspram javne sfere; optimističko uravnotežavanje demokratije i tržišta završava primatom tržišta. U drugom delu izložiću neoliberalno učenje o tržišnom ustoličenju i održavanju poretka, posledični tranzicioni proces u Srbiji i vezu sa globalnim debatama o institucionalnim posledicama takve ekonomske logike. Opis neoliberalne medijske logike u trećem delu nastojaće da ukaže ne samo na uobičajenu proizvodnju pristanka i na komercijalne prepreke javnom rezonovanju, već će dati i primere iz popularne kulture i populističke političke komunikacije. Zaključak će sumirati istraživanje.

1 Usled toga što mnogi neoliberali sebe predstavljaju kao klasične liberale (npr. Mises 1985) ili ordoliberalne kod Nemaca, ili su u poznijim godinama prekinuli koristiti termin neoliberalizam (kao Milton Fridman), čak eksperimentisali sa terminom progresivac (Hajek 1998), opšti kriterijum preuzimam od Mišela Fukoa (2005) i Filipa Mirovskog (Mirowski 2013). Naime, neoliberali su prvenstveno osnivači i članovi „Mont Pelerin društva“ (MPS), think-tanka osnovanog 1947. godine, a potom i oni autori na koje je MPS učenje uticalo u narednim decenijama.

Politička logika – desupstancijalizovanje institucija

Kao nedovršena država, Jugoslavija je za Đinđića (1988: 6) bila u specifičnom deficitu državnosti. Đinđić koristi metaforu kristala unutar kristala da bi objasnio problem u kojem se zemlja nalazi. Naime, Jugoslavija je stvorena kao izvesni mineral. Uspostavljen je vrednosni sistem (socijalizam), a institucije su ponavljale strukturu zapadnih društava. Ali vlada, parlament, predsednik, sud po Đinđiću nisu istovetno funkcionisali. Kristalna forma socijalističke države zapravo je popunjena novim kristalom. Sve dok je on pratio spoljašnju arhitekturu, Jugoslavija je opstajala kao „stanje“. Onda kada se svojom strukturom počeo konfrontirati, kristal u kristalu se odlikovao praznom formom i nekontrolisanim sadržajem. Taj sadržaj Đinđić (1988: 7) je imenovao „nacionalni tokovi“, dok je formu video u navodno sociološki nepostojećoj radničkoj klasi i spornom konceptu „društvene svojine“. Obe stvari pokazaće se kobnim po formiranje stabilnih institucija na ovim prostorima.

Ideja kristala zapravo potiče od Fridriha Hajeka, ideologa Margaret Tačer. Ipak, može se pretpostaviti da se Đinđić susreo s neoliberalizmom gotovo isključivo iz druge ruke, te je propustio neke, kao što će se pokazati, bitne buduće posledice. Ovde ću se fokusirati prvenstveno na Đinđićevo razumevanje *javnog interesa*, iz prostog razloga što se taj termin olako koristi a zapravo predstavlja regulativnu determinantu poretka (Prica 2016). Odnosno, način na koji se utvrđuje, kao i sam sadržaj javnog interesa, određuju sveukupnu građevinu poretka. Ako odredite interes radničke klase za regulativnu determinantnu, jasno je da će se na tome izgraditi sistem društvene svojine i jedno socijalističko društvo, kao što će se i utvrđivanje projekta „Beograd na vodi“ kao javnog interesa odraziti na poredak.

Đinđić drži da samom svojom strukturom marksistička teorija nije podrazumevala da postoje brojni sukobljeni interesi u socijalističkom društvu, i pluralizam je gurnula u stranu u ime jedne klase. Za Đinđića (1988: 32) stvarni uzrok krize je *nedostatak institucionalne forme* u okviru koje će se sukobi interesa artikulirati. Javni interes bi načelno trebalo tražiti između opšteg i privatnih interesa, kao sidro koje uspostavlja balans između opšteg dobra i vladavine prava. Ali ustavnost socijalističke zemlje nije bila plod kompromisa, jer ustavno pravo u socijalizmu nije pravo društvenih odnosa (Đinđić 1988: 44). Đinđića to vodi zaključku da ako nema konflikta interesa to podrazumeva da nema političkog tržišta. To jest, interesi, koji zapravo predstavljaju različite društvene projekte, ne prolaze kroz čistilište kompeticije i ne kristalizuju pravu demokratsku odluku – ne uspostavljaju saglasnost i kočice socijalnu evoluciju (Đinđić 1988: 78). Đinđić je smatrao da su uzaludna eksperimentisanja sa energijama društvenih pokreta i poliarhijama, jer u startu određeni interesi bivaju isključeni.

Socijalizam sam po sebi oduzima mogućnost samointerpretacije interesa, odnosno, postoji autoritativni interpretator interesa koji razdvaja lažno od autentičnog (Đinđić 1988: 72). Đinđić kritikuje jugoslovenske marksiste da aktere smatraju nekompetentnim da autonomno izraze svoj interes i međusobno se u dijalogu artikuliraju, kao i da umesto proklamovanog materijalizma idealistički određuju primat interpretacije interesa. Naravno, nije cilj ovog rada da proverava da li zaista marksisti to i čine, pogotovo u jugoslovenskoj situaciji koja nije u fokusu rada. Razmatram ovaj slučaj jer je to pozadina današnje saznanje osnove interesa. Ako je partija prvo definisala interese, a potom stvarno postojeće aktere uglavljivala u unapred određena mesta, struktura društva je bila staleška (Đinđić 1988: 75). Repräsentacija interesa je bila nepolitička, hijerarhijska, čak teleološka (Đinđić 1988: 77).

Naravno, ovakva kritika se temelji na sporu oko socijalističke kalkulacije, gde je Hajek tvrdio, čak i kasnije u svom govoru prilikom dobijanja Nobelove nagrade, da su socijalisti pretenciozna grupa koja sebi pripisuje da zna više no što je zaista slučaj. Samo neka vrsta božanstva može posedovati potrebno znanje da potpuno isplanira ekonomiju, da razume sve ljudske potrebe i savršeno alocira resurse (Hayek 2010: 116). Čak je i Slobodan Milošević (1989: 313) govorio o „odlučujućoj ulozi tržišta koje objektivno presuđuje“. Tržište je „mesto stvaranja istine“ (Fuko 2005: 50). Na takvom *epistemološkom*, a ne čisto ekonomskom pitanju, neoliberali insistiraju do danas. Samim tim, ni ideja socijalne pravde nema smisla jer podrazumeva da neka manjina odlučuje o tome šta je javni interes (Hajek 2002: 137–141). Budući da se oslanja na britanski *anti-racionalistički* pristup (Hayek 1958: 8), Hajek drži da nekompetentne aktere valja prepustiti mehanizmu tržišta, te da tržišna „racionalnost“ može da upravlja društvenom kompleksnošću umesto plana.

24

Problem je takođe bio što Đinđić smatra da je radnička klasa metafizički pojam, nešto što je sociološki nemoguće registrovati, a pritom je osnova izgradnje poretka. Ideja društvene svojine, budući da se temelji na „metafizici proletarijata“ i njegovog interesa, u stvari zapada u teškoće, najčešće vezane za zloupotrebe svojine. Kao prazni kristal, radnička klasa jugoslovenskih republika polako se uklonila pred etničkim mineralom. Budući da nepostojeća ili nesaglediva klasa nije mogla da izgradi institucije, ličnost vladara nije se transformisala u proceduralni sistem, već je patrimonalni tip vladavine naspram slabih institucija ostao stalna karakteristika režima (Đinđić 1988: 193). Sistem ličnog sledbeništva desupstancijalizovao je institucije i nedržavno upravljao društvom (Đinđić 1988: 196). Na ovakvom razumevanju interesa i socijalističke vladavine Đinđić je postulirao

okret ka građanskom društvu, ka tržišnoj ekonomiji koja će, oslobađajući interese vezane ideologijom, mobilisati društvene resurse (Đinđić 1988: 63). Odnosno, umesto države koja podjarmljuje društvo, sada će društvo da se samonormira uz adekvatnu „pravno-političku“ zaštitu (Đinđić 1988: 151). Odnosno, kao kod Hajeka (2002: 46), kristal ne može nastati svesnom planskom ekonomijom nego spontanim poretkom tržišta.

No, ovde Đinđić previda neoliberalni *doublespeak*. Argument je isprva vrlo privlačan. Marks je ostavio institucionalnu prazninu i političku logiku sveo na diktaturu proletarijata. Nedostatak institucija popunjen je sistemima ličnog sledbeništva i manjine koja vlada u ime interesa radničke klase. Naspram toga, građansko društvo poseduje forme za artikulisanje interesa, koje bi pravilno utvrdilo javni interes društva. Ne bi to u načelu činio niti Institut za marksizam Saveza komunista, niti buržoaska vladajuća klasa, nego bi autonomne institucije artikulisale različite zahteve. Međutim, problem nastaje kada Đinđić naglasi da to građansko društvo još uvek ne postoji, i da bi možda nastalo „za nekoliko decenija“ (Đinđić 1988: 64). To je naravno čisti *problem tranzicije*: šta činiti u međuvremenu, odnosno, kako stvoriti preduslove za razvoj građanskog društva i demokratije? Uloga državnika i jeste da stvori uslove za nastanak kristala (Hajek 1998: 143; 2002: 46). *Doublespeak* se sastoji u tome što će se taj kristal samoorganizovati „kibernetički“ (Hajek 2002: 394; Bourdieu 1984: 218). Kakvo bi trebalo da bude to privremeno institucionalno uređenje, analogno Marksovoj diktaturi proletarijata koja će voditi društvo u komunizam?

Đinđićev odgovor ne vodi ka nekom „vođi pokreta“, kao što to uostalom nije ni Marksov slučaj. Ali otvaranje pitanja tranzicije na ovaj način zasigurno je proizvelo izvesne posledice. Habermas se ne distancira od Đinđića tek zbog kritike Marksa i proklamovanja značaja tržišta. Značajniji rascep

26 jeste u različitom shvatanju *organizacionog principa pravne države*, samog razumevanja kako pravna država nastaje i funkcioniše. S jedne strane, Habermas (1969: 139), prateći Kanta, smatra da jedino *javna sfera* može biti taj organizacioni princip. Pravna država je ovaploćenje javnog interesa, a taj interes nastaje artikulacijom u javnoj sferi. Đinđić to takođe uporno ponavlja, jer je i sam započeo kritiku Marksa zbog nedostatka institucionalne forme usaglašavanja suprotstavljenih interesa, ne uviđajući da neoliberali imaju drugačije viđenje. Đinđić iznosi svojevrsni veberovski stav da je pravna država zapravo nastala prevođenjem harizme državnika u opšte procedure i pravila (Đinđić 1988: 193), što kritičare i dovodi do kritike decizionizma u okviru šmitovske suverene diktature (Molnar 2010). No, Đinđić uporedo govori o suverenim odlukama i slobodnim artikulacijama interesa, ali ne razmatra kako će se one pomiriti. Nastanak pravne države podrazumeva ograničavanje vladara prilikom kojeg parlament ne preuzima apsolutnu moć nego se „demokratija kanališe... u konstitucionalnu državu“ (Bockenforde 2011: 145). Ali kod neoliberalala se prvenstveno *suverena diktatura kanališe u pravnu državu*.

U stvari, prateći Šmita, posao suverena nikad nije završen. On mora bdeti nad institucijama. Suveren stalno ima na umu budući ustav, to jest, on je konstituišuća moć dok je narod tek konstituisana moć (Schmitt 2014: 123), i može konstantno i arbitrarno da interveniše. Konstituišuća moć „uvek proizvodi nove forme i u centru je državnog života“ (Schmitt 2014: 125). *Institucije treba da se prilagode suverenu*. Zar ovo ne čine sve vođe od Trampa do Orbana? Iz Šmitove (2003: 12) tvrdnje da „zakon ne može samog sebe da primeni“ mogu se izvesti različiti zaključci. Ako „ne postoji slobodnolebdeća jurisprudencija“ (Šmit 2003: 33), suveren ne samo da garantuje primenu zakona već ide znatno dalje. Pošto je umno i delatno upućen na budući ustav, vladaro-

va „suverena odluka je državna diktatura koja stvara zakon i poredak“ (Šmit 2003: 23). Ukratko, vladar donosi zakone, izvršava ih i sudi prema njima (Kozelek 1997: 61). Ali u kontekstu nedeljive vlasti suveren će donositi ključne odluke konstantnim bajpasovanjem javne sfere kao organizacionog principa pravne države, jer će odluke tako biti sprovedene brže, jače i bolje. „Država je želja koja iz despotove glave prelazi u srce podanika“ (Delez i Gatari 1990: 181).

No, relativna nedeljivost vlasti pretpostavljala je suverena koji to neće da zloupotrebi. Štaviše, zamišljeno je da se zarad efikasnog sprovođenja tranzicije olabavi aranžman podele vlasti, ali da se uz delimično koncentrisanje vlasti normativno proširi ustav, tako da posledice tranzicije amortizuje socijalna država (Vasić 2002). Ali upitno je da će takva vlast zaista i pristati na to i njen socijalni aspekt očekivano i gradacijski izostaje. Uostalom, neoliberali to eksplicitno odbacuju. Za Hajeka (1998: 202) „vlada vezana vladavinom prava“ ne može sprovoditi socijalnu ili distributivnu pravdu. „Društveno-tržišna ekonomija“ je „kompetitivni sistem koji istovremeno izvršava i socijalne funkcije“ (Müller-Armack 1989: 84). Dok su za vreme velferizma pitanja solidarnosti, socijalne pravde i ekonomskog rasta bila spojene sfere, sada je usledilo razdvajanje funkcija (Fuko 2005: 277). Moralni i ekonomski poredak će se „harmonizovati“ (Müller-Armack 1978: 329) jer će tržište brinuti o ljudskim potrebama. Da je pitanje demokratije prilikom instaliranja tržišnog poretka izlišno jasno je bilo i Karlu Fridrihu (Friedrich 1955: 518) u jednom od pionirskih tekstova o neoliberalizmu. To znači da je ekonomski rast sada jedina „istinska i fundamentalna socijalna politika“ (Fuko 2005: 203).

Ekonomska logika – podiranje institucija

„Najbolja socijalna politika“ u stvari je „ekonomski rast i reforme“ (Đelić 2006: 244). Ponavljajući Fukoovu kritiku kao nešto pozitivno, Božidar Đelić je ponudio odgovor „kada će nam biti bolje“. Vremenom, sprovođenje tranzicije predstavljala rastući i višestruki otklon od Habermasa: ne samo da javna sfera gubi moć organizacionog principa pravne države (Habermas 1969), nego i vladavina prava ne ide uporedo sa narodnim suverenitetom (Habermas 1995). Društveni interesi se sve ređe usaglašavaju. Umesto socijaldemokratije izabran je neoliberalizam. Naspram demokratizacije ekonomije (Beri 2007: 365), tržište ovde prethodi demokratiji. Zato ne sme da iznenadi sledstveno šmitovsko „uspostavljanje slobode, čak i autokratskim sredstvima“ (Brinkmen 2008: 214). Podela na društvo i državu nije više validna (Schmitt 1999). „Institucija ekonomske slobode“ za neoliberalne je „sifon, kao početak za ostvarivanje političkog suvereniteta“ (Fuko 2005: 119). Ekonomija je „tvorac javnog prava“, iz čega proizlazi „neprestana genealogija države na osnovu ekonomske institucije“ (Fuko 2005: 121). Ne samo da tu ne može biti socijaldemokratskog usaglašavanja, već je „masovna demokratija opasnost za slobodnu ekonomiju“ (Bonefeld 2017: 47).

Za neoliberalne, dakle, tržišna ekonomija postaje „princip unutrašnje regulacije države“ (Fuko 2005: 165). Takozvana „jaka država“ ne sme biti u opoziciji prema tržištu (Rüstow 1942: 281), a njen „uslovljavajući okvir“ ne cilja privredu nego stvaranje „socioloških preduslova“ (Rüstow 1942: 278). Jaka država upravlja društvom s ciljem da ono ne ometa funkcionisanje tržišta (Bonefeld 2017: 58): umesto antisocijalnih efekata konkurencije država treba da poništava antikonkurencijske efekte društva (Fuko 2005: 224). Monop-

oli su loši, ali samo u polju rada (Hajek 1998: 228), iz čega sledi tačеровsko razbijanje sindikata i opravdanje veličine individualnih preduzeća. Na kraju će ipak „samo tržište urediti čitav socijalni sistem i dati mu smisao i značenje“ (Mises 1996: 257). Ali tržište koje ne postoji, koje treba konstruisati u toku tranzicije od strane države, suverenom odlukom. Treba proizvesti i rukovoditi slobodom, ograničavati „uslove na osnovu kojih se može biti slobodan“, ali tako da se „s druge strane utvrde granice, kontrole, prinude, obaveze pojačane pretnjama“ (Fuko 2005: 95). Rečima iskrenijih neoliberala poput Franca Bema (Frantz Böhm), „pročišćeni kompetitivni poredak moraće da ode dalje u priznavanju prisile i vladine kontrole“ (prema Friedrich 1955: 512).

Visoka apstraktnost možda prikriva što se ovde zapravo zbiva. Ako je tržište sada „opšti reper“ (Fuko 2005: 171), „verifikaciono–falsifikaciono mesto državne prakse“ (2005: 53), a istovremeno nešto što se mora konstruisati politički, onda je potrebna *implementacija utopije* (Bourdieu 2000: 101). Čak i prema Miltonu Fridmanu, neoliberalizam će „zameniti devetnaestovekovni *laissez-faire*... principom *kompetitivnog poretka*“ (Friedman 1951). *Laissez-faire* „nikada nije pružio kriterijum za prave funkcije vlade“ (Hajek 2002: 64). Ako nešto želite pretvoriti u tržište morate proizvesti „neverovatno zakonodavstvo“ uz „neverovatnu količinu vladinih intervencija“ (Fuko 2005: 96), kako bi došli do „artificijelnog poretka“ (Bonefeld 2017: 3). Suština je u *dizajnu tržišta*. Fuko (2005: 198) postavlja jednostavno pitanje: ako je cilj tržište, „kako izmeniti materijalnu, kulturnu, tehničku i pravnu osnovu Evrope? Kako izmeniti to stanje, kako izmeniti sredinu da bi tržišna ekonomija intervenisala?“ *Transformacija sredine* proizlazi iz pitanja: kako izvršiti „gigantski zadatak moralnog, psihološkog i političkog ‘rekondicioniranja’ društva“ (Röpke 1942: 266)?

Jedan od odgovora je preko redefinicije javnog interesa. Prema srpskom zakonu o eksproprijaciji moguće je izvesti svoju zarad izgradnje u javnom interesu: škola, socijalnih stanova, puteva, bolnica. Ako želite da stvorite komercijalnu zonu i luksuzne stanove, a pritom to želite da učinite u centru Beograda, džentrifikacija je moguća tako što konstituišuća moć utvrdi javni interes u ime „naprednog društva“, gde neki „moraju prednjačiti a ostatak mora da ih sledi“ (Hajek 1998: 48). Javni interes menja smisao od opšte koristi građana ka nejednako raspodeljenom ekonomskom rastu (Mladenović 2018). Dok egalitarna politika stvara „nazadna društva“, u onim naprednim „uzdizanje nekih“ je normalno (Hajek 1998: 51). Pošto je jednakost zapravo cilj „zavidnih“ nižih slojeva koji vode ka „teroru i diktaturi“ (Rüstow 1980: 415– 418), ekonomski rast i napredovanje se „mora odvijati na način ešalona“ (Hajek 1998: 46). „Mora postojati trpeljivost prema postojanju neke grupe zaludnih bogataša“ jer je njihov značaj „čak i veći u domenu duha i mišljenja“ (Hajek 1998: 114). Bez toga nema *naprednog društva*.

30

Autoritativno tumačenje interesa, kakvo je Đinđić kritikovao u socijalista kao staleško i teleološko, ponavlja se i kod neoliberala. Ako suveren odlučuje šta je „normalno stanje“ (Đinđić 1988: 81), onda se time definiše javni interes. „Naprednu“ kalkulaciju interesa Džon Rols (1998: 41) naziva teleološkim utilitarizmom i smatra da je državnik time preuzeo ulogu preduzetnika. Ovo je vidljivo na primeru Božidara Đelića (2006: 34), za koga je cilj tranzicije jačanje srednje klase kao stabilizatora društva. No, bez obzira da li je ideja plemenita ili ne, reči i dela, odnosno tumačenja i institucije su se razili ne samo u Srbiji nego gotovo svuda gde je neoliberalna doktrina vladala. Đelić (2006: 19) otvoreno definiše situaciju i interpretira interese zaobilazeći njihovo usaglašavanje: „odgovorna levica“ treba da sprovodi „jedan klasični desničarski program“. Artikulacija interesa zamen-

jena je autoritativnim tumačenjem. Povrh toga, njegovo viđenje institucija dodatno nepogodno deluje na uspostavljanje srednje klase. Naime, institucije su „državne, ali i ne-državne“ (Đelić 2006: 24), a za društvo je povoljno „ukršteno i komplementarno dobrovoljno uslovljavanje“ institucija kakve su MMF, Svetska banka, STO i EU (Đelić 2006: 34), što nam otkriva sasvim drugu vrstu suverena koji definiše uslove pod kojima društvene norme važe.

Iako Đelić (2006: 36) tvrdi da je MMF-u kao „eksponentu velikog svetskog kapitala“ interes „stabilnost“, kao i da je MMF pomagao Britaniji sve do 1979. godine, ono što je još bitnije je Đelićevo nepatvoreno uverenje da valja samo organizovati „celo društvo“ (2006: 25), pošto je ta sveukupna organizacija „modela ponašanja“ nešto na šta će Srbi da „reaguju“ (2006: 24). Igor Lukšić, kao Đelićev recenzent, koristio je termin „radikalni inženjering“ (Đelić 2006: 315). Na šta bi Srbi u stvari trebalo da reaguju, kakvom klasičnom desničarskom programu odgovorne levice da se prilagode kako bi stvorili srednju klasu? Đelić (2006: 56) je sasvim iskren: neoliberali poput Milтона Fridmana nisu daleko od rešenja: potrebno je smanjiti javnu potrošnju, demonopolizovati i privatizovati ekonomiju, uvesti finansijsku disciplinu (2006: 58–59), usled poreske konkurencije smanjiti poreze da budu dva puta manji od Hrvatske a 2,5 puta manji od Slovenije (2006:46), pa uvesti „korenite promene... u sistemu socijalnog osiguranja i državne uprave“ (2006: 43), uz „reviziju nekih stečenih prava“ (2006: 34) i „tvrdu politiku plata“ (2006: 33).

Naravno, to su sve redom mere koje primenjuju i post-đelićevski režimi. Đelića čita i trenutna vlast, tražeći nove momente. Naime, Đelićeva (2006: 244) dominacija mera „odgovorne levice“, one koja traži sredinu između uravnilovke i nejednakosti, jeste iskustvo Bila Klintonu koji je uveo „prinudno uključivanje u tržište rada“, praktično vulinov-

sku „obavezu prihvatanja ponuđenih radnih mesta“. Đelić (2006: 65) čak ukazuje na slovenački primer nedozvoljavanja stranih investicija u trgovini, bankarstvu i sektoru usluga generalno, jer će to povećati uvoz, ali ova nešto povoljnija mera nije ispoštovana niti u jednom sektoru, što zbog prodaje trgovinskih lanaca, što zbog opravdanja da bankarski sektor nema dovoljno kapitala. Đelić (2006: 99) navodi i svoje kritičare iz Hrvatske, koji mu zameraju „budžetsku i monetarnu ortodoksiju“ i predlažu okretanje poljoprivredi i industrijskim kapacitetima, naspram usluga i „ekonomije znanja“, koju Đelić smatra za „našu glavnu prednost“ (2006: 22), iako Srbija ima 7% obrazovanih (2006: 20). No, ideja nacionalnih šampiona, gde će se neki sektori grupisati u konkurentne klastere, takođe je napuštena. S druge strane, na putu smo ka ideji efikasnijeg privatnog sektora u oblasti zdravstva, obrazovanja i kulture (Đelić 2006: 86), kao i daljeg konstituisanja „ekonomije znanja“.

32

Da li ovo može da stvori srednju klasu? I sam Đelić je svestan vremenskog raskoraka između početka tranzicije i njenih mogućih plodova. Pavlović i Antonić (2007: 143) to nazivaju „dolinom tranzicije“, koja počinje kao pad proizvodnje i potrošnje, za kojim sledi prilagođavanje i konačno dobitak. One zemlje s „najbržim i najdubljim reformama“ najbolje su prebrodile krivu liniju tranzicijske doline. U pitanju su, bar 2007. godine, „uspešne“ tranzicije Poljske, Mađarske i Slovenije, pri čemu su danas dve od tri zahvaćene populizmom. Međutim, u vezi Slovenije postoji neslaganje, jer Gal Kirn (2011) tvrdi da su Slovenci između neoliberalne i socijaldemokratske tranzicije izabrali drugu, kao i da su jaki sindikati sprečili pokušaj radikalnije tranzicije upravo u doba kada su Pavlović i Antonić pisali knjigu. Nešto kasnije, predsednik Vlade Borut Pahor izjavio je da „interesi sindikata ne mogu blokirati procese na tržištu rada“ (Močnik 2011: 75). Konstantni napadi na sindikate u Sloveniji svakako ukazu-

ju na jačanje neoliberalne opcije, ali ostaje pitanje da li to vodi i ka uspešnoj tranziciji. S druge strane, Pavlović i Antonić argumentuju da se dubljim reformama zapravo ni ne suprotstavljaju radni slojevi nego elite kojima je u interesu da zadrže postojeće pozicije. Međutim, ono što vidimo u populizmu danas je upravo savez te dve strane, koji je bio predvidljiv i ranije (Ofe 1999: 229), a u Srbiji isprepletan s nacionalistički orijentisanom tadašnjom opozicijom.

Ali koren problema nije tek u tome što su Pavlović i Antonić (2007: 59) prevideli bar pritajeni otpor radnika/radikala, već što se drže tipično neoliberalne perspektive da je „konceptualno neznački“ zahtevati od demokratije da građanska prava proširi na socioekonomsku sferu, jer to bi podrazumevalo da demokratske institucije budu odgovorne za blagostanje građana, što se navodno dešava samo u Švajcarskoj i skandinavskim zemljama. Nasuprot takozvanog maksimalističkog shvatanja, Pavlović i Antonić (2007: 56) nude viđenje ustavne demokratije utemeljene na principu *političke odgovornosti*, koja podrazumeva ne samo tri grane vlasti već i regulatorna tela i sistem informisanja koji bi službenike učinili odgovornim javnosti. Ali bez socijalnih i ekonomskih prava nastupa destrukcija kolektiviteta (Ofe 1999: 246; Bourdieu 2000), slabi javnost kao princip pravne države (Habermas 1969: 291), relativizuje se strukturni konflikt interesa (Habermas 1969: 296), na čemu počiva i „snaga i otpornost države“ (Ofe 1999: 165). Samim tim politička odgovornost institucija postaje obesmišljena bez momenta „socijetalnog konstitucionalizma“ (Ofe 1999:25), odnosno kolektivnih aktera i njihovog solidarističkog angažmana. Samo opunomoćeni građani mogu učiniti nekoga politički odgovornim. Dihotomija građansko-političkih i socio-ekonomskih prava pokazuje se neodrživom i neopravdivom (Dokmanović 2017: 28).

Uostalom, tendencije nisu lokalne. Ulrich Bek (2003: 138) je razilaženje tržišne ekonomije, države blagostanja i demokratije nazvao likvidacijom Zapada i modernosti. Dok Vlade glasaju za štednju, ljudi glasaju protiv (Beck 2013: 6). No, taj socijalizam za bogate i neoliberalizam za ostale (Beck 2013: 7) ne samo da proizvodi hijerarhiju i demokratski deficit, nego i nacionalno ograničene populističke reakcije. Trenutne institucije su van demokratske kontrole (Habermas 2015: 3) a šmitovske „pre–demokratske forme federacije“ (Habermas 2012: 34) mogu samo voditi post–demokratiji i „reifikaciji narodnog suvereniteta“ (Habermas 2012: 14). Stvar, po Habermasu (2012: 20), može rešiti samo „demokratski oblik juridifikacije“. Nije više dovoljno zadržati samo formalne aspekte demokratije (Bauman i Bordoni 2014: 140), jer to je društveno beznačajna „anti–politika“ (Bauman i Bordoni 2014: 16), odnosno kriza političkih institucija u vidu „de–demokratizacije demokratije“ (Balibar 2015: 22). „Kako bi se Evropa oslobodila od trenutnog haosa, moraće da stvori nove institucije“ (Beck 2013: 67).

Nabrajanje kojim se ukazuje na globalne, a Srbiji analogne, probleme paradoksalno vodi ka istim dilemama, bilo da je u pitanju ponovno otkrivanje demokratskih institucija građanstva, reprezentacije i donošenja odluka (Anderson 2011: 127), ili pitanje da li možemo govoriti o „narodu u politici bez populizma, naciji bez nacionalizma, i zajedništvu bez komunizma“ (Balibar 2015: 113). Ono što se time poručuje je neoliberalno blokiranje političke konkurencije, tako što je u Evropi Paktom o stabilnosti i rastu odstranjena mogućnost kejnzijanskog upravljanja krizom, dok su u SAD brige građana o industriji ili migraciji prosto ignorisane u Vašingtonu (Judis 2016). Po Volfgangu Štreku, nakon što su države „zarobljene u tržištima“ (Streeck 2017: 5), dolazak „populističkih varvara“ je razumljiv. Populisti su prosto odbacili ideju „odgovorne politike u svetu neoliberalne global-

izacije“ (2017: 11), a „proći će dosta vremena dok globalna buržoazifikovana levica shvati te događaje“ (2017: 14).

Neoliberalni mediji

Kolika je zapravo moć medija u društvu? Da li je dovoljno osujetiti mogućnost otpora ekonomski ili je potrebno uspostaviti ideološku hegemoniju? Ne treba precenjivati medije, ali budući da danas nijedna zemlja sebe ne definiše kao ne-demokratsku, jasno je da svoj imidž gradi na proizvodnji predodžbi i ideja putem medija, koji su u međugri sa političkom i ekonomskom logikom. Sloboda misli jedna je od centralnih prava (Fridrih 1996: 52) i od „slobode pera“ zavisi efikasnost konstitucionalne države (Bockenforde 2011: 142). Paradoksalno, iako javna sfera nema snagu organizacionog principa pravne države, mediji kao oštećene institucije jesu nosioci neoliberalizacije društva u domenu „svakodnevne društvene organizacije i imaginacije“ (Coul-dry 2010: 5). Nije u pitanju tek puka komercijalizacija i deregulacija, iako se već time podriiva „balans u reprezentaciji društvenih interesa“, pri čemu jača desnica na uštrb nestajanja socijaldemokratskih medija čak i u severnoj Evropi, sa konačnom posledicom subordinacije medija i političke komunikacije biznisu (Hallin i Mancini 2004: 292–295). Ali možda je i suviše redova utrošeno na ukazivanje očiglednog blokiranja razmene ideja putem anti-demokratskih medija i iluzornih debata između istomišljenika (Chomsky 1989: 184; McChesney 2015: 17). Jasno je da hiperkomercijalizovani mediji zaista ne podilaze publici kako tvrde, kao i da zbog svoje pro-korporativne pozicije vlada „medijski mrak u izveštavanju polja rada“ (McChesney 2015: 50). To još ne objašnjava, recimo, umišljaj (ne)zaposlenih da krive sebe za

neuspeh. U stvari, upravo reprodukcija ideologije na svakodnevnom nivou mnogo više govori nego klasična analiza rada informativnih redakcija.

U slučaju Srbije su pitanja sugestivnih sistema (recommendation) ili „big data“ algoritamske selekcije možda još naučna fantastika, mada valja bar naglasiti neoliberalnu podlogu društvenih mreža, koje ne samo da izoluju korisnike i navode ih da čak i proteste organizuju bez lidera i čvršće organizacije, očekujući da će se protesti razviti „spontano“, kao tržište, nego propuštaju i uvid o tome da posredstvom svojih profila ljudi najčešće deluju kao „preduzetnici sebe samih“ (Mirowski 2013), što onemogućava snažnije kolektivno delovanje i snižava ideološku integraciju kakvu su imali nekadašnji pokreti. Povrh toga, nerazumevanje da je mnoštvo naizgled bezazlenih internet fenomena zapravo suštinski neoliberalno dodatno otežava političko i društveno delovanje. U stvari, na tome stoji i pada razumevanje neoliberalizma. Na primer, istaknuti marksista Kristijan Fuks smatra da Wikipedia oličava „info–komunistički način proizvodnje“, jer ljudi kooperativno proizvode opšte dobro čovečanstva (Fuchs 2013). To što je osnivač Wikipedije bio inspirisan Hajekom, kao i to što bukvalno prati anti–racionalistički neoliberalni pristup udaljavajući se od ideje klasične ekspertski i centralno-kontrolisane proizvodnje enciklopedije (jer to je „socijalizam“), uz tržišnu konkurenciju prilikom editovanja stranica (jer samo najuporniji edit pobeđuje) i generalno kvazi–spontanu proizvodnju amaterskog „znanja čovečanstva“, Fuksa naročito ne brine.

U stvari, Wikipedia je plod uobičajenog anti–prosvetiteljskog stava u neoliberala. Uopšte ne treba prepustiti društvo ekspertima, jer „naučno znanje nije ni suma svih znanja“ (Hayek 1958: 80) i sa svojih 10% učešća deluje patuljasto pored „svakodnevnog znanja običnih ljudi“ (Machlup 1980: 59). Iz toga proizlazi sve ono što se inače pripisuje navodno

ogromnim internet slobodama. Sumnja u nauku po pitanju ekološke ugroženosti Zemlje, čak i sporan oblik planete, a onda i histerija u pogledu vakcina i svega ostalog iza čega se krije neka „rotsildovska“ zavera. Internet je pun ovakve „obogaljene epistemologije“ (Sunstein i Vermeule 2009), na čijem su vrhu ledenog brega (koji počiva na ravnoj Zemlji) čuvene „fake“ vesti. No, ono što se obično pretpostavlja, ruski ili bilo čiji organizovani poduhvat te vrste, propušta neo-liberalni temelj problema: u pitanju je anti-prosvetiteljski otpad, proizveden od strane naroda i onda istome višestruko vraćen kako bi se ljudi represivno samozabavili, bez racionalne korekcije umišljenih zavera koje bi mogli obaviti klasični mediji uz kompetentne goste. Odnosno, u pitanju je „kibernetički fidbek“ vulgarnosti i buke (Mirowski 2019: 24), mećava koja guši i realne alternative.

Naravno, javna debata je i bez toga svedena na to da „gospodari Lex–a pokoravaju Rex–a“ (Šmit 2003: 12). Kao i uvek u slučaju nestabilnih hobsovskih situacija, jedan suveren se izdiže iznad situacije građanskog sukoba i nameće levi-jatansku stabilnost. To se odražava na sam nastup vođe, koji „mir“ uspostavlja „suspendovanjem sadržaja koji su vodili stalnom obnavljanju društvenih sukoba“ (Đinđić 1997: 11). Rajnhart Kozelek (1997: 47) opisuje apsolutističkog vladara pre Francuske revolucije, ali deluje da se malo šta promenilo: „dopustiti blagosti da vlada opasnije je nego strogost, nego surovost, jer posledice svake popustljivosti su krvavije i užasnije nego trenutna tvrdoća... on mora ili sve potčiniti, ili niko neće biti potčinjen“. U opoziciji, „prosvetitelji razobličavaju kralja kao čoveka, a on kao čovek ne može da bude ništa drugo nego uzurpator... nasilnik, tiranin... neprijatelj čovečanstva“ (Kozelek 1997: 166–167). To da „moć inspiriše moćnika“ (Kozelek 1997: 166) uočavamo u mnogim medijskim nastupima i debatama, od Trampovog stila američkog rvanja do regionalnih sistema paša i subaša. U stvari onda

kada vladarsku funkciju prepoznate kao preteču konstitucionalne države, a odbacite javnu sferu kao njen organizacioni princip, ovi momenti biće sve češći. Novost je samo anti-prosvetiteljsko, svakodnevno znanje vođe.

Razlog zašto je to tako nije samo uobičajeni uspon populizma na talasu proletarizacije buržoazije, rasta nejednakosti i zamrzavanja društvene mobilnosti uz kastizaciju društva (Rorty 1998: 83–86), odnosno prekarijat koji čine „slabi pojedinci, dani u zakup“ (Castells 2000: 307). Tačno je da je ispravno prognozirano „vrijeme spasitelja“ (Castells 2002: 355), snažnih vođa (Rorty 1998: 90) i „vizionara obnovljene hijerarhije i privilegija“ (Valerštajn 2005: 43), koji će se lažno predstavljati kao demokratski oslobodioci. Ali opet ostaje upitno da li je to tek efekat drugih efekata? Naime, u neoliberalna je odavno jasno da „tradicija slobode“ potiče iz perioda pre Dekarta i da je uništena u periodu uspona racionalizma i birokratije (Hajek 1998: 171). Vrhunac balansa između crkve, države i tržišta u stvari je Srednji vek (Rüstow 1980: 659), tačnije period Renesanse pre Reformacije, čiju protestantsku etiku neoliberali odbacuju. Era Bordžija, Medičija i Makijavelija uporedo sa umetničkim i intelektualnim stvaralaštvom navodni je neoliberalni etalon.

38

Možda su neoliberali zaista u pravu. Problem i nije u pitanju da li Mikelandelo i Leonardo zaslužuju tron čovečanskih dostignuća, nego gde su oni danas u neoliberalnoj medijskoj kulturi. Srednji vek je naprasno postao popularan na vrlo specifičan način: kroz TV serije o Bordžijama i Medičijima, uz nezaobilaznu *Igru prestola*. No, srpski slučaj još je zanimljiviji, onda kada Željko Mitrović postavi statu u Kozi-
ma Medičija, svog uzora i inspiratora, u dvorište Zadruga. Naravno, Mikelandelo nije učesnik. Rijaliteti su kompetitivne igre gde najmaligniji i najciničniji konkurent uspešno preživljava a možda i pobedi (Dardot i Laval 2013: 282). No sem ustoličenja konkurencije na nivou TV serija i emisija,

ono bitnije je da su rijalitiji „pedagoške mašine“ (Couldry 2010: 82) koje sasvim naturalizuju ne samo preduzetnički duh nego i „reprodukuju norme socijalnog menadžmenta“ (2010: 78). Prvo, oni zahtevaju od sopstvenih radnika strasno posvećivanje, izvestan „emocionalni rad“, bilo da su u pitanju pevačka i talent takmičenja, bilo klasični Veliki brat. Mora se pokazati poslodavcu želja za radom a potom i prihvatanje „eksternog autoriteta“ i njegovih „arbitrarnih odluka“ (Couldry 2010: 76–78). Na pitanju *arbitrarnog autoriteta*, pritajenog šmitovskog suverena, padaju ne samo rijalitiji u svim vidovima, kroz sudije i žiri koji procenjuje pevanje ili talenat, ili „kontroverzne“ odluke „čifova“ i produkcije, nego i kvizovi na javnom servisu, poput „Potere“ sa svojim „tragačima“. Kvizovi jesu „savršeni odraz načina na koji se posao vodi“ (Deleuze 1992: 4). Ni gledaoci neće biti nezadovoljni. Ukus publike biće desublimiran navedenim medijskim sadržajima, jer „najveće je veselje u ponižavanju“ (Horkheimer i Adorno 1989: 119).

A onda kada i kulturno–obrazovne emisije RTS–a počnu ne samo da ugošćavaju marketing stručnjake ili menadžere koji su već „ozbiljno slavljani kao uzori“ (Habermas 2012: 108), teško da će tek neko otkrivanje „slobode medija“ zais-ta promeniti stvari. Mediji dubinski neoliberalizuju društvene svetonazore. U stvari, vraćanje na navodno anahronu industriju kulture Frankfurtske škole gotovo da je neizbežno ako želimo zadržati kritičku distancu. „Poplava precizne informacije i timarene zabave ujedno čini ljude spretnijima i glupljima“ (Horkheimer i Adorno 1989: 11). Pada u oči „precizna informacija“ a ne fejk vesti. Ovaj momenat jednodimenzionalnog društva, gde „realitet“ zapravo vlada, odnosno pojavne istine dominiraju nad bitnim (Marcuse 1989: 133), ignoriše se jer bi se moralo postaviti pitanje zašto precizna informacija ne pripada kritičkoj dimenziji.

Kako je moguće da kritičke mislioce ne zanima tek registrovanje lažnog izveštavanja, medijske cenzure i izborne prevare, nego uporno govore o „frakcijama unutar vladajuće klase“ u sociokulturnoj sferi (Bourdieu 1984: 470), ili nosiocima transnacionalnog (Klinton, Washington Post, Facebook, N1, Nova, SBB...) nasuprot nacionalnog kapitala (Tramp, Breitbart, Cambridge Analytica, Prva, O2, Pink...) u eri „post-fašizma“ (Močnik 2017)? Možda zato što zamena drugih prvima može popraviti stvari na kratko vreme, ali ostaje zaglavljena u beznadežnom krugu neoliberalizma ako ne uzme u obzir potpunu konstelaciju interesa i zaista preporodi medijske i ostale institucije. Jer „pod vladavinom represivne cjeline sloboda može postati moćan instrument dominacije“ (Marcuse 1989: 67).

Zaključak nedovršenosti

Nedovršena neoliberalna država kontradiktoran je termin. S jedne strane, Šmit oštećene institucije uzima kao datost i uvodi neophodnost konstantne diktatorske intervencije (Schmitt 2014). S druge strane, kada državu posmatra kao posledicu „auto-organizacije društva“ (Schmitt 1999), Šmit već postavlja temelje za institucionalnu prazninu. Onda kada neoliberali postave tržište za opšti reper, raširena javno-privatna partnerstva, navodno formirana u javnom interesu, polako razlivaju državu, postmodernizujući čak i kategorije: tržište je „glavno socijalno telo“ (Mises 1996: 315). Socijalno, javno ili komercijalno polako gube distinkciju, gde čak i korporativni sektor može zadobiti „konstucionalnu“ funkciju. Republikanska pretpostavka o obostranom otupljivanju ekstremnosti države i društva (Đinđić 1997: 23) postaje neodrživa u neoliberalnom kontekstu. I nakon socijalizma, međudejstvo političke i ekonomske logike i dalje je jednos-

trano, samo je drugačijeg smera i prirode.

Ako ekonomska logika nije imala mogućnost povratnog odgovora u socijalizmu, sada politička logika izostaje, odnosno država svoj razlog nalazi posredstvom tržišta. Ako država upravlja isključivo za tržište, onda kanalise ekonomsku i socijalnu problematiku u potpuno različite sfere, tako što pitanje ekonomskog rasta odvaja od pitanja pravde i solidarnosti. Čak i socijalna politika time menja svoju svrhu: od smanjenja društvenog jaza ka preciznom razlikovanju bogatih i siromašnih (Fuko 2005: 284). Đinđićevo očekivanje da će institucije usaglasiti sukobljene interese ima smisla sve dok se *interpretativni referent* ne pomeri sa „ustanova koje predstavljaju kolektivne identitete“, što Ofe (1999: 75) nalazi u Švedskoj, na „racionalno–kalkulativni kontekst“ (Ofe 1999: 248), samim tim na političku ekonomiju koja institucije vidi kao mašine za maksimiziranje bogatstva (Ofe 1999: 162), umesto kao ustanove za usaglašavanje interesa.

41

Kao što je pokazano, vlasti mnogih zemalja zaobilaze institucionalno i stabilno rešavanje društvenih konflikata i suverenim odlukama intervenišu u poredak samo zarad upravljanja za tržište, bez sučeljavanja različitih mišljenja u javnosti (Habermas 2012: 6; Beck 2013). Distanciranje upravljača od upravljanih i konstantna revizija demokratskih ustanova išla je uporedo sa rastom populizma. *Neoliberalizam i populizam* su zapravo degenerisane forme slobode i demokratije (Bonefeld 2017: 15), koje ne samo da se međusobno osnažuju, nego i sprečavaju istinsku alternativu. Oni su zapravo, iz medijske perspektive, tek rijaliti igrači u lažnoj kontradikciji. Mediji, koji bi prema Habermasu (1969: 96) trebali biti nosioci publiciteta naspram autoriteta, tvoreći javnu sferu u kojoj se usaglašavaju društvena pravila, nastali su pretežno političkim odlukama: komercijalizacijom, deregulacijom ili burazerski. U sva tri slučaja politička i ekonomska logika se zapravo ne suočavaju nego su komplementarne.

42 Nasuprot Marksu, Đinđić (2011: 333) je isticao „da bi između kapitalizma i političke demokratije moglo doći do stvarnog konflikta“. Institucionalna forma bi stabilno suočavala dve vrste racionalnosti i artikulisala različite interese. Ideja o obostranoj demokratizaciji sfera logički je održiva kada je neoliberalizam u „univerzalističkoj“ fazi (Wallerstein 2000: 272), jer tada deluje „nimalo asertivno, represivno i intruzivno“ (Bauman i Bordoni 2014: 33). Ali to nije kompletna doktrina već njen oblik tokom ekonomske ekspanzije. U vreme krize ona je dovršena *simbiozom univerzalizma, seksizma i rasizma* (Wallerstein 2000: 276–277, 348–349). Jer demokratija je zapravo opasnost za slobodnu ekonomiju (Bonefeld 2017: 9, 47). Ukoliko je ugrozi, neoliberali imaju odgovor: „fašizam“ će „uspostavljanjem diktature i s najboljim namerama“ učiniti ništa manje nego „spasiti Evropsku civilizaciju“ (Mises 1985: 51). „Sloboda može privremeno biti ukinuta, kada su ugrožene one institucije čiji je cilj da je dugoročno sačuvaju“ (Hajek 2002: 356). Hajek (2002: 365) neuverljivo pokušava ograničiti šmitovskog suverena kako ne bi zloupotrebio „diktatorska ovlašćenja“. Jednom dodeljena, ona će vanredne situacije nalaziti u svakoj mogućoj ustavnoj i institucionalnoj praznini (Hajek 2002: 366). To što se pitanje javnog interesa ne postavlja je pitanje semantike. Za neoliberalne, sloboda je oduvek bila samo „aktuelan odnos između onih koji upravljaju i onih kojima se upravlja“ (Fuko 2005: 94).

Literatura

Anderson, Perry (2011).
The New Old World. London: Verso.

Balibar, Etienne (2015).
Citizenship. Cambridge: Polity.

- Bauman, Zygmunt, Bordoni, Carlo (2014),
State of Crisis. Cambridge: Polity.
- Beck, Ulrich (2013),
German Europe. Cambridge: Polity.
- Bek, Ulrih (2003),
„Virtuelni poreski obveznici“, u V. Vuletić (prir.), *Globalizacija – mit ili stvarnost*,
Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Beri, N. (2007),
Uvod u modernu političku teoriju. Beograd: Službeni glasnik.
- Bockenforde, Ernst-Wolfgang (2011),
Constitutional and political theory. Oxford: OUP.
- Bonefeld, Werner (2017),
Strong State and the Free Economy. London: Rowman and Littlefield.
- Bourdieu, Pierre (1984),
Distinction. Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (2000),
Acts of Resistance. Cambridge: Polity.
- Brinkmen, Džon (2008),
Kulturne kontradikcije demokratije. Beograd: Filip Višnjić.
- Castells, Manuel (2000),
Uspon umreženog društva. Zagreb: Golden marketing.
- Castells, Manuel (2002),
Moć identiteta. Zagreb: Golden marketing.
- Chomsky, Noam (1989),
Necessary Illusions. London: Pluto Press.
- Couldry, Nick (2010),
Why voice matters: culture and politics after neoliberalism. London: Sage.
- Dardot, Pierre, Laval, Christian (2013),
The new way of the world. London: Verso.
- Deleuze, Gilles (1992),
„Postscript on the Societies of Control“, *October* 59, str. 3–7.
- Delez, Žil, Gatari, Feliks (1990),
Anti-Edip. Sremski karlovc: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Dokmanović, Mirjana (2017),
Uticaj neoliberalizma na ekonomska i socijalna prava. Beograd: Čigoja, Institut društvenih nauka.
- Đelić, Božidar (2006),
Kada će nam biti bolje. Beograd: Službeni glasnik.
- Đinđić, Zoran (1988),
Jugoslavija kao nedovršena država. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Otete institucije u Srbiji

Đinđić, Zoran (1997),
„Kritika utopijskog uma“, predgovor u R. Kozelek, *Kritika i kriza*, Beograd: Plato.

Đinđić, Zoran (2011),
Jesen dijalektike: Karl Marks i utemeljenje kritičke teorije društva. Beograd:
Narodna biblioteka Srbije, Fond Dr Zoran Đinđić.

Friedman, Milton (1951),
„Neoliberalism and its Prospects“, *Farmand* 17, str. 89-93.

Friedrich, Carl (1955),
„The Political Thought of Neo-Liberalism“, *The American Political Science Review* 49 (2), str. 509-525.

Fridrih, Karl (1996),
Konstitucionalizam. Podgorica: CID.

Fuchs, Christian (2013),
Social media: An introduction. London: Sage.

Fuko, Mišel (2005),
Rađanje biopolitike. Novi Sad: Svetovi.

Gehl, Katherine, Porter, Michael (2017),
„Why Competition in the Politics Industry is Failing America“, Harvard Business School Report, (internet) dostupno na: <https://www.hbs.edu/competitiveness/Documents/why-competition-in-the-politics-industry-is-failing-america.pdf> (pristupljeno 01. mart 2018.)

Habermas, Jirgen (1969),
Javno mnjenje. Beograd: Prosveta.

Habermas, Jurgan (1995),
„On the Internal Relation between the Rule of Law and Democracy“, *European Journal of Philosophy* 3 (1), str. 12-20.

Habermas, Jurgan (2012),
The Crisis of European Union. Cambridge: Polity.

Habermas, Jurgan (2015),
The Lure of Technocracy. Cambridge: Polity.

Hajek, Fridrih (1998),
Poredak Slobode. Novi Sad: Global Books.

Hajek, Fridrih (2002),
Pravo, zakonodavstvo i sloboda. Beograd: Službeni glasnik.

Hallin, Daniel, Mancini, Paolo (2004),
Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics. Cambridge University Press.

Hayek, Friedrich (1958),
Individualism and Economic Order. Chicago: University of Chicago Press.

Hayek, Friedrich (2010),
Studies on the Abuse and Decline of Reason. Chicago: The University of Chicago Press.

- Horkheimer, Max, Adorno, Theodor (1989),
Dijalektika prosvjetiteljstva. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Judis, John (2016),
The Populist Explosion. New York: Columbia Global Reports.
- Kirn, Gal (2011),
„Nacrt tranzicije u kapitalističkoj nacionalnoj državi kao projekat liberalnog proleća, odnosno *killing us softly* na slovenački način“, u Ž. Popović, Z. Gajić (prir.), *Kroz tranziciju – prilozi teoriji privatizacije*, Novi Sad: AKO, str. 20-42.
- Kozelek, Rajnhart (1997),
Kritika i kriza. Beograd: Plato.
- Machlup, Fritz (1980),
Knowledge: Its Creation, Distribution, and Economic Significance, Volume 1, Knowledge and Knowledge Production. Princeton: Princeton University Press.
- Marcuse, Herbert (1989),
Čovjek jedne dimenzije. Sarajevo: Veselin Masleša.
- McChesney, Robert (2015),
Rich Media – Poor Democracy. New York: New Press.
- Milošević, Slobodan (1989),
Godine raspleta. Beograd: BIGZ.
- Mirowski, Philip (2013),
Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown. London: Verso.
- Mirowski, Philip (2019),
„Hell is Truth Seen Too Late“, *Boundary 2* 46 (1), str. 1–53.
- Mises, Ludwig von (1985),
Liberalism in the Classical Tradition. San Francisco: Cobden.
- Mises, Ludwig von (1996),
Human Action: A treatise on economics. San Francisco: Fox and Wilkes.
- Mladenović, Nikola (2018),
„Konstitucija populizma i javna sfera: paradoks razlikovanja opšteg i javnog interesa“, u B. Đorđević (prir.), *Konstitucionalizam i ustavni dizajn u demokratskoj recesiji: zbornik radova sa redovne međunarodne konferencije Udruženja za političke nauke Srbije*, Beograd: Čigoja, str. 307–327.
- Močnik, Rastko (2011),
„Tržište radne snage i sastav radničke klase“, u Ž. Popović, Z. Gajić (prir.), *Kroz tranziciju – prilozi teoriji privatizacije*, Novi Sad: AKO.
- Močnik, Rastko (2017),
„Beyond fascism? Historical Parallels and Structural Specificities of Post-Socialism“, *Tiempo devorado* 4, str. 146–165.
- Molnar, Aleksandar (2010),
„Blokada socijalnom učenju, II deo“, *Republika*, 1–30. April, str. 474–475.
- Müller-Armack, Alfred (1978),
„The Social Market Economy as an Economic and Social Order“, *Review of Social Economy* 36 (3), str. 325–331.

Otete institucije u Srbiji

- Müller-Armack, Alfred (1989),
„The Meaning of the Social Market Economy“, u A. Peacock, H. Willgerodt (ur.),
Germany's Social Market Economy, New York: Palgrave MacMillan.
- Ofe, Klaus (1999),
Modernost i država. Beograd: Filip Višnjić.
- Pavlović, Dušan, Antonić, Slobodan (2007),
Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine. Beograd:
Službeni glasnik.
- Prica, Miloš (2016),
Eksproprijacija kao pravni institut. Niš: Pravni fakultet.
- Rols, Džon (1998),
Teorija pravde. Podgorica: CID.
- Röpke, Wilhelm (1942),
International Economic Disintegration. London: William Hodge.
- Rorty, Richard (1998),
Achieving our country. Cambridge: Harvard University Press.
- Rüstow, Alexander (1942),
„General sociological causes of the economic disintegration and possibilities of reconstruction“, in Afterword to W. Röpke, *International economic disintegration*, London: William Hodge and company, str. 267–283.
- 46 Rüstow, Alexander (1980),
Freedom and Domination: A Historical Critique of Civilization. Princeton: Princeton University Press.
- Schmitt, Carl (1999),
Four articles 1931–1938. Corvallis: Plutarch.
- Schmitt, Carl (2014),
Dictatorship. Cambridge: Polity.
- Streeck, Wolfgang (2017),
„The return of the repressed“, *New Left Review* 104, str. 5–18.
- Sunstein, Cass, Vermeule, Adrian (2009),
„Symposium on Conspiracy Theories Conspiracy Theories: Causes and Cures“,
The Journal of Political Philosophy 17(2), str. 202–227.
- Šmit, Karl (2003),
Tri vrste pravnonaučnog mišljenja. Beograd: Dosije.
- Valerštajn, Imanuel (2005),
Posle liberalizma. Beograd: Službeni glasnik.
- Vasić, Radmila (2002),
„Vladavina prava i stanje ljudskih prava“, u V. Vasović, V. Pavlović (prir.), *Post-komunizam i demokratske promene*. Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, str. 212–229.
- Wallerstein, Immanuel (2000),
The Essential Wallerstein. New York: New Press.
- Williams, Raymond (2003),
Television. London: Routledge

Vinjeta: Koliko demokratije? Otete institucije i mogući odgovori

Filip Balunović

Posle pada Miloševića u Srbiji smo dosta slušali o lustraciji. Ta se reč pojavljivala svako malo kad bi se htelo naglasiti da je, ukoliko se želi uspostaviti potpuni diskontinuitet sa prethodnim režimom, potrebno rešiti se kadrova koji su prethodno okupirali javne funkcije i državne institucije. Do lustracije naposljetku ipak nije došlo. Nije ovo jedini, a zasigurno ni poslednji slučaj da se okupirane institucije ne mogu tako lako povratiti posle promene vlasti. U Istočnoj Nemačkoj, na primer, godine 1965 izdata je „Braon knjiga“ (Braunbuch). U njoj je Albert Norden, tada visoki funkcioner Komunističke partije, izneo podatak da je, dvadeset godina nakon rata u Zapadnoj Nemačkoj, oko 1800 visokih državnih službenika u sudstvu, ministarstvima, policiji, diplomatskim predstavništvima i vojsci zauzimalo visoke državne funkcije u periodu pre 1945. Ipak, je li lustracija jedino o čemu treba razmišljati u ovom trenutku u Srbiji?

U današnjoj Srbiji čini se kao da su institucije, od predsednika republike do zaštitnika građana, univerziteta, sudstva,

policije i mnogih drugih – otuđenije od građana nego ikada ranije. Zato se sve češće u javnosti poteže tema otetih institucija, te se stvara utisak kao da su one otete tek nedavno, u periodu od početka vlasti SNS-a. Pošto je propuštena šansa za lustracijom posle Miloševića, takođe sve češće slušamo da će ovoga puta biti neophodno sprovesti je kad se jednom završi vladavina „naprednjaka“. Pitanje lustracije i razračunavanje sa starim Miloševićevim/Vučićevim kadrovima jeste važno, ali je podjednako važno naglasiti da SNS nije oteo „narodne institucije“, već ih je samo dodatno alijenirao od naroda. One zapravo nisu ni bile narodne, od Miloševića naovamo. Za razliku od socijalističkog perioda, njihovo ustrojstvo u sebi nije sadržalo čak ni klicu ili marker konceptualnu mogućnost „onarodljavanja“. Zato je za povratak institucija narodu potrebno dodatno problematizovati temu liberalnih institucija i njihove demokratičnosti, kako bismo naposljetku mogli predložiti model prema kome bi se institucije zaista mogle suštinski vratiti svojoj izvornoj funkciji – službi narodu a ne službi oligarhiji.

48

U svojoj dobro poznatoj knjizi „Mržnja demokratije“, Žak Ransijer nam daje dobro polazište. Kada se zapita „šta to znači kada kažemo da živimo u demokratiji“, on kaže da je svaka država oligarhijska i da demokratija treba služiti tome da se narod može suprotstaviti svakoj državnoj težnji da monopolize i depolitizuje područje zajedničkog (Ranciere, 2008: 87/88). Ideja liberalne demokratije pretpostavlja da bi ulogu posrednika između narodne demokratske kontrole i oligarhijskih tendencija političke/ekonomske elite trebalo da igraju nezavisne demokratske institucije. Kako dalje kaže Ransijer, mi smo navikli da „uzimamo postojanje nekog reprezentativnog sustava (...) kao ključni kriterij demokracije. No i sam taj sustav je nepostojani kompromis, rezultanta suprotstavljenih snaga“. (Ranciere, 2008: 87/88). Dakle institucije u liberalnoj demokratiji postoje sve vreme

kao mesto tenzije između demokratskih i oligarhijskih tendencija. One služe uravnoteženju i nastoje onemogućiti prevagu na jednu ili drugu stranu. To znači da one u svojoj srži ne samo da nisu demokratske, već su ustrojene tako da spreče delovanje demokratije u istoj meri u kojoj sprečavaju i delovanje oligarhije. Liberalne institucije tako oslikavaju širu logiku liberalne politike uopšteno. Kako slikovito objašnjava Vil Rodžers, ona podseća na situaciju prilikom ukrcavanja na brod – „kad se brod nagne levo, ti treba da nagneš desno, kada se brod nagne na desno, ti treba da nagneš na levo“ (Orlović, 2008: 50). Kroz istoriju ipak, institucije u liberalnim demokratijama mnogo su češće pravile ustupke oligarhijskim nego demokratskim tendencijama. Sa slabljenjem modela „države blagostanja“, kako piše Teri Iglton u knjizi „Zašto je Marks bio u pravu“, građani su pod uticajem liberalne (i posle) korporativne teorije države sve manje bili shvatani kao delovi države jer je ona „sve više delovala kao institucionalno izdvojena korporacija koja se prema onima u čijoj je službi odnosi sve češće još samo zakonski“ (Eaghton, 2011:177). Pitanje koje se otuda nameće jeste da li su posle „neoliberalnog zaokreta“ institucije otuđene od vladavine naroda, ako smo već utvrdili da one nikada u liberalnim sistemima i nisu bile instrument te vladavine već instrumenti kojima se uspostavlja balans između oligarhijskih i demokratskih tendencija. Pre će biti da su, imajući u vidu ovu perspektivu, institucije u većoj meri nego u proteklom periodu nagle na stranu oligarhije. Takav problem, piše dalje Iglton, postaje sve izraženiji u vremenima kriza liberalnog kapitalizma „kada se počinje vapiti za „snažnom državom““ (Eaghton, 2011:177).

Srbija naravno potpada pod ovaj opšti trend, ali ima i svoje specifične karakteristike koje čine njen slučaj još složenijim. U kontekstu post-socijalizma, neoliberalni zaokret se u ovoj zemlji oslikao kao prelazak iz realnog socijaliz-

ma u periferni kapitalizam. Potonji sistem se u poslednjih sedam godina sprovodi kroz vlast jedne čvrste, dobro organizovane, interesno uvezane mreže političke i ekonomske oligarhije predvođene autoritarnim liderom. Njene se institucije, baš kao što je napomenuto i u načelnoj raspravi, nikada nisu otrgle iz ruku naroda jer nikada u tim rukama nisu ni bile. Međutim, u vreme koje bi se moglo označiti kao vreme uspostave autoritarne vladavine, igleda kao da se paralelno normalizuje polako odumiranje i poslednjih elemenata demokratskog *uticaja* na institucije. Neke od retkih koje su odavale utisak nepristanka na ovaj nastaj oligarhije, kao što su zaštitnik građana ili poverilac za informacije od javnog značaja, pokazuju sva ograničenja oslanjanja isključivo na problematiku kadra. Dok su njima rukovodili određeni ljudi, drugim rečima, one su uspevale koliko-toliko da odole pritiscima, da bi po isteku mandata tih kadrova one, baš kao i mnoge druge - bile kooptirane od strane vlasti gotovo preko noći. U Srbiji se dešava ono o čemu je Vendi Braun pisala u američkom kontekstu, a to je nastupanje političkog stanja „u kom su mnoge značajne osobine ustavne ili reprezentativne demokratije uništene, odbačene i zaobidene, iako nastavljaju biti ideološki proglašavane, služeći kao krinka i štit za vlastiti nestanak i uništenje.“ (Brown, 2008: 15) Uzimajući u obzir dosadašnju raspravu, odgovor na takvo stanje u Srbiji morao bi biti dvojak. Prvo, borba kroz institucije ima donekle smisla samo onda kada postoji realna mogućnost da se one od instrumenta za balans između demokratske i oligarhijske tendencije pretvore u instrument obezbeđivanja prevage demokratskih tendencija. Pošto u Srbiji to nije slučaj, onda je drugi potencijalni odgovor u rušenju postojećih i izgradnji novih institucija. Kadrovsko pitanje se, sa druge strane, pokazalo trivijalnim u izuzetno nepovoljnim strukturnim uslovima po demokratiju, pa u slučaju radikalnije promene

lustracija može biti samopodrazuievajući element u procesu uspostave novih institucija – nikako cilj po sebi. Pitanje je, međutim, da li je odgovor na stanje potpunog odsustva demokratskog uticaja na institucije ponovni povratak balansu koji je možda i najčvršća garancija da demokratska tendencija nikad ne može da prevagne u odnosu na oligarhijsku. Zahtev da „institucije rade svoj posao“ je upravo srž takvog odgovora. Ako institucije koje su ustrojene na temeljima hegemonie tranzitološke paradigme u post-socialističkoj Srbiji počnu da rade svoj posao, drugim rečima, možemo u idealnom scenariju očekivati balans oligarhije i demokratije. Idealnog scenarija, naravno, u praksi ne može biti. Drugi bi mogući odgovor mogao biti odbacivanje balansa kao zadovoljavajućeg nivoa demokratskog uticaja na institucije i korišćenje ekstremnih (autoritarnih) prilika za radikalni odgovor. Idealni scenario bi u tom slučaju mogao biti potpuna demokratska kontrola institucija. Pošto ni tu idealtipski model nije stvar prakse već teorije, mogli bismo tek onda očekivati nešto malo manje od demokratije, a znatno više od balansa između oligarhije i demokratije.

Literatura

Eaghton, Terry (2011).

Zašto je Marks bio u pravu. Zagreb: Naklada Ljevak.

Norden, Albert (1965).

Brown Book: War and Nazi Criminals in West Germany: State, Economy, Administration, Army, Justice, Science. National Council of the National Front of Democratic German.

Orlović, Slaviša (2008).

Klasična i savremena shvatanja demokratije. Beograd: FPN.

Ranciere, Jacques (2008).

Mržnja demokratije. Zagreb: Naklada Ljevak.

Wendy Brown (2008).

Neoliberalizam i kraj liberalne demokratije. Zagreb: Up and Underground.

Tragom antropoloških istraživanja institucija ili kako isterati konja iz skupštine i vezati ga gde ti gazda kaže

Lana Pavlović Aleksić

52

Može li se pitanje otuđenih institucija odvojiti od diskursa o dobrom životu, veri, znanju, nauci, umetnosti, to jest od kulture u celini?² Pitanja koja u ovom preglednom radu treba razrešiti ili makar rasvetliti, odnose se na univerzalizujuća teoretska, ali i na određena područja praktične politike kojima se identifikuju, definišu ili konstituišu relacije čoveka kao stvaraoca kulture i institucija, a u odnosu na kulturu institucija.

Univerzalizujuće u ovom slučaju znači to da se bavim pitanjima koja prevazilaze granice koje postavljaju narativi nacionalnih, državnih, ekonomskih, privrednih, klasnih, jezičkih, religijskih i drugih oblika identitetskih matrica (Freeman i Brockmeier 2001). Implicitno, ipak korišćenje izvora i angažovanje individualnih preferenci i pogleda na svet, povezuje neminovno ovo ispitivanje i interpretacije sa specifičnim identitetima autorke.

2 „Da li je za dobar život važnija pravda ili lična sreća?” Vuković 2016: 7. O prethodnom pitanju i drugim pitanjima o značenju dobrog života kao središnjem pitanju filozofije morala videti „Platon i Kant: saveti za dobar život”, Vuković 2016.

Budući da se pitanja dotiču istraživanja, analiza i interpretacija relacija koje je čovek kao stvaralac institucija u različitim vremenima svog sociokulturnog razvoja uspostavljao u odnosu na ova svoja dela, univerzalizujuće znači takođe da su specifičnosti ipak obuhvaćene samo iz šireg kadra sociokulturne antropologije. Ovo, međutim ne znači da se na bilo koji način zanemaruje ili osporava važnost etnografskog partikularizma bez kojeg zapravo univerzalistički aspekti istraživanja institucija gube smisao, ali koji nije uzet kao pristup u ovom radu.

U svom najširem značenju antropologija u drugoj deceniji XXI veka po pravilu prepoznaje dva opšta tipa institucija: totalne institucije i socijalne institucije, a treći tip formalne institucije izdvaja kao posebnu grupu totalnih institucija (Goffman 1961; Spiro 1965; Foucault 1995; Douglas 2001; Douglas 2011).

Totalne institucije su one u kojima ljudi žive odvojeni (istrgnuti) od šire društvene zajednice i vode zatvorene i formalno administrirane živote, kao što su npr. zatvori, bolnice, psihijatrijske ustanove, domovi za beskućnike, azili, samostani, kasarne specijalne dečije institucije i škole, kao i specijalne organizacije npr. laboratorije oružja (Goffman 1961).

Neke od totalnih institucija nemaju sasvim zatvorenu organizaciju, ali su ipak formalno organizovane i strukturisane da deluju kao središta disciplinarnе moći. Tako se iz grupe totalnih institucija izdvaja grupa nazvana formalne institucije. U formalne institucije se svrstavaju obično različite obrazovne ustanove, određene forme azila, kao i različite specijalne organizacije.

Socijalne institucije su sistemi organizacione moći. Socijalne institucije predstavljaju strukturalne mehanizme najšire društvene zajednice kojima se ljudi organizuju i čija je svrha razvoj organizacionih mehanizama. Što će reći da

bismo totalne institucije mogli da shvatimo kao podgrupu socijalnih institucija, jer je disciplinarnim institucijama potreban najbolji mogući oblik organizovanja. U socijalne institucije ubrajaju se „institucije srodstva (porodice), institucije razmene, ekonomske, birokratske, ekološke i političke institucije, kao i religijske institucije i brojne državne i nedržavne strukture za društvene interakcije i razmenu“ (Spiro 1965; Douglas 2011).

Meri Daglas (Mary Douglas, 1921–2007) profesorka sociokulturne antropologije na Univerzitetu Oksford, Londonskom Univerzitetu i Princetonu, ispitivala je relacije individualnog mišljenja i socijalnih institucija. Posebno se bavila pitanjem kako institucije oblikuju spoznaju, potom kako spoznaja oblikuje društvene veze i kako u tom procesu oblikuje institucije. U knjizi koja objedinjuje njena predavanja sa Univerziteta Sirakuza u SAD-u „Kako institucije misle“ (How Institutions Think) Daglasova ispituje saradnju, solidarnost i elemente kognicije, koji su kako tvrdi suštinska pitanja antropologije institucija (Douglas 2011).

54

Karakteristično za socijalne institucije je, prema ovom istraživanju, stvaranje apstraktnih štitova organizacije, i to u „dve dimenzije“ (Daglas, Nej 2003; Douglas 2001: 3148). Prvi štit je u proizvodnji utiska o snažnim kolektivnim granicama institucije, a drugi u proizvodnji utiska o strukturalnim ograničenjima koje institucije nameću individui (Douglas 2001: 3148). Na osnovama ova dva svojstva socijalnih institucija, kako smatra Meri Daglas, mogu se izdvojiti četiri idealna tipa socijalnih institucija (Douglas 2001: 3148).

Svaki od tipova je kultura za sebe i svaka od tih kultura, tvrdi Daglasova, specifičnim stavovima i vrednostima proizvodi neki oblik kulturnog pritiska (Douglas 2001: 3148). Prvi tip je birokratska grupa čija se „moralna klima“ čita iz linija i granica koje podvlači i ucrtava u društvo (Douglas 2001:

3148). Drugi tip je organizacija kao disidentska grupa koja razvija kulturu kao enklavu. Treći tip čine kompetitivne grupe tržišta, a četvrti su idiosinkratične grupe izolovanog stanovništva (Douglas 2001: 3148). Prema Daglasovoj, ove četiri grupe je moguće identifikovati u svakom društvu i svaka je „dinamično u suparništvu s drugima“ (Douglas 2001: 3148).

Na liniji ovih nalaza je, reklo bi se, i mišljenje Daglasove da ljudi ne misle kroz institucije, već se ovi procesi odvijaju individualnim kombinovanjem sadržaja kojima čovek gradi svoje mesto na relacijama individualna kultura i kultura institucije, to jest individualna kultura i birokratska kultura (Douglas 2011).

Ekonomskim teorijama institucija iz sedamdesetih godina XX veka dominiraju ideje da pojedinci čiji je cilj „maksimum koristi“ aktivno oblikuju svoje institucije (Daglas i Nej 2003: 138). U ovom periodu „ekonomisti lansiraju novi institucionalizam“, između ostalog i zbog toga što se do tada „o institucijama nije učilo ništa dobro“ (Daglas i Nej 2003: 138).

Pitanja ranih teorija institucija o vezama ličnog identiteta i kapacitetu pojedinca za odanost instituciji i grupi, s pojavom novog institucionalizma ostaju neko vreme na marginama. U ovim teorijama „nema prostora za kulturu“ i kulturne veze (Daglas i Nej 2003: 140). Vreme kada su se pojavile nove institucionalne ekonomske teorije u evroatlantskom geopolitičkom prostoru karakteriše isticanje ključne uloge „lično motivisanog pojedinca“ (Daglas i Nej 2003: 140).

Suprotstavljajući se valjanosti tendencija novog institucionalizma iz sedamdesetih godina XX veka, Daglasova i Stiven Nej (Steven Ney), profesor komparativne politike na Jakobs Univerzitetu u Bremenu, argumentuju da je kultu-

ra koju ove ekonomske teorije isključuju, ključna karika u sistemu institucija.

Razlog za to je, objašnjavaju, samo naizgled trivijalan. „Institucije možda nisu smišljene“ da otelovljuju moralne principe, ali u praksi to čine sve institucije bez izuzetka. Institucija je u skladu sa implicitnim moralnim činjenjem uvek odraz veza između „kulture i racionalnog pojedinca“ (Daglas i Nej 2003: 140).

Jedno od ključnih, ali često poroblematičnih karakteristika kulture institucija, prema Daglasovoj i Neju jeste da stvaraju birokratski aparat kojim se podstiče konvencionalno postupanje pojedinaca u sistemu institucije.

Konvencija je obično definisana kao postupak kada „ne postoji želja da se reši problem koordinacije i kada se ne preferira nijedno posebno rešenje“, jer institucija daje okvir u kojem se konvencija sama stara o svom izvršenju (Daglas, Nej 2003: 145). Konvencija je nešto što je podložno samoregulaciji i „stvara se kao samoupravna politika“ (Douglas 2011: 46). Konvencija podseća na upotrebu modela, kalupa, matrice, strukturisanog obrasca u poluatuomatizovanom birokratskom aparatu.

Konvencije „objašnjavaju zavisnost od zadate putanje, povećane prinose i smanjenje transakcionih troškova“ (Daglas, Nej 2003: 146). Konvencija, premda profitabilna, ima takođe svojstvo da proizvodi velike gubitke na polju „ideja odlučivanja“, to jest „skliznuće na liniju manjeg otpora“, a to zapravo znači gubitke na polju stvaranja dobrog života zajednice koju institucija organizuje (Daglas, Nej 2003: 146)³.

3 Ovde ne treba gubiti iz vida razliku koja postoji između konvencije i stereotipa. Konvencionalan je ovde pridev koji obeležava konkretne postupke i prakse kojima se slede opšte prihvaćeni principi, metodi i ponašanja. Stereotip bilo da se upotrebljava kao imenica ili glagol obeležava koncepcije, mišljenje i stvaranje mentalnih slika, konstrukcija o nečem (Rapport, Overing 2007: 391–397). Masovna proizvodnja modela za postupke i prakse tokom druge polovine XX veka u skladu je sa omasovljavanjem proizvodnje i ponude gotovih koncepcija i mentalnih slika.

Tendencija birokratske kulture da namerno zanemaruje činjenicu da su „inteligentna ljudska bića obdarena individualnom kulturom“ naročito je problematična (Daglas, Nej 2003, 141). Sposobnost racionalnog pojedinca ogleda se, pored ostalog u tome da strukturu institucija i birokratskog aparata sa opasnostima skliznuća na linije manjeg otpora, uzme u obzir. Odbacivanje ove sposobnosti zarad konvencije koja olakšava zloupotrebe, vodi obesmišljavanju svrhe postojanja institucija.

Konvencija kao lišavanje moralne intervencije čoveka u birokratskom postupanju mogla bi da se predstavi kao analogija nekog proizvodnog pogona fabrike. Imajući u vidu kompleksnost i razuđenost ideja u oblastima filozofije morala i pravde, u koje ne zalazim, analogiju koja se ovde iznosi, trebalo bi shvatiti sa rezervom. Razlog tome je da su doslovno shvaćena uopštavanja preneti na situacije specifičnih praksi pokazala nevaljana.

57

Dakle, birokratska konvencija se ovde postavlja kao analogija sa fabričkom mašinom koja u specifičnim uslovima ima tendenciju da škartira kvalitetan proizvod ili da propusti škart. Da bi se to izbeglo aparate kontroliše čovek. Zamka institucionalnih birokratskih aparata, kako nam ova hipertrofirana analogija o kontroli kvaliteta/vrednosti ističe, jeste upravo u tome što aparat čine ljudi. Kako je birokrata deo institucionalnog aparata, zamku automatizacije, odnosno konvencije u postupanju može izbeći reklo bi se samo aktivnim ličnim angažovanjem.

Drugim rečima, samo čuvanjem i negovanjem svoje ljudske, moralne, kulturne i prirodne dimenzije, čovek u sistemu institucija može izbeći zamke konvencije. Doduše ni izbegavanje konvencije ne mora nužno da obezbedi valjano postupanje u skladu sa principima saradnje i solidarnosti u organizaciji društva. Ipak ono što u ovom postupku znamo

jeste da su ljudi ti koji institucijama pored vrednosti daju svrhu i oblik i osobenu kulturu.

Kako se onda izbegavanjem konvencije ipak može obezbediti valjano postupanje čoveka u sistemu institucije na principima saradnje i solidarnosti? Jedan od mogućih odgovora je davanje analitičke prednosti ljudima umesto aparatu institucije i dinamizovanje interakcija osobenih kultura ljudi sa osobenom kulturom institucije. Ako „želimo da steknemo analitičku prednost u odnosu na“ mehaničke kognitivne procese, potrebno je najpre da se okrenemo „poetičkom, odnosno estetičkom razumevanju, a ne mehaničkom i strukturalnom“ shvatanju institucija (Rapport, Overing 2007: 51). (Ibid.).

58

Sociokulturni antropolog Najdžel Raport (Nigel Julian Rapport), smatra da „zahvaljujući imaginaciji“, svet ima dinamiku koju poznajemo, koja mu je svojstvena vekovima i zahvaljujući kojoj su „ljudska bića transcendentno slobodna“ (Rapport 1997: 34). Ovde bismo mogli zaključiti da bi dinamizovanje relacija ljudi i institucija koje čuva i podstiče čovekovu imaginaciju imalo smisla za izbegavanje zamke otuđenja. Ova ideja naravno nije izum XXI veka.

„Bez obzira na to što smo na izvestan način istorijska bića, s jezicima kultura i socijalnim dimenzijama sopstva“, postoji druga autonomna strana sa „refleksivnim kapacitetom da se pobegne i iznova vrednuje i preformuliše ono što kultura ima da nam ponudi i tako postane nešto drugo od onoga što smo mi sami“ (Rapport 1997: 34). Kada govori o kreativnosti pojedinca, Raport iznosi mišljenje da „harizma kreativnosti nikada neće postati rutinska i institucionalizovana“, ali odupiranje pritiscima institucionalne konvencije nije lak zadatak (Rapport 1997: 41).

Pored nalaza iz sociokulturne antropologije, rasvetljavanju relacija čoveka i institucija doprinose i paleontološki nalazi

evolucionističkih antropologa. Ovi nalazi takođe imaju šta da ponude praktičnoj politici u prevenciji konvencionalnog postupanja institucionalnih birokratskih aparata. Reč je o relativno skorim saznanjima o značaju sistematične promene perspektiva u razvoju čoveka kao kulturnog bića i njegovih relacija sa razvojem institucija.

Frederik Kulridž (Frederick Coolidge), psiholog i biološki antropolog i Tomas Vin (Thomas Wynn), antropolog i arheolog, obojica sa Univerziteta Kolorado u Kolorado Spring-su (SAD), ispitivali su evoluciju čovekovih kognitivnih sposobnosti i svoja istraživanja objavili 2009. godine. Dvojica antropologa evolucionista su zaključila da su promene perspektiva ključ u rasvetljavanju razvoja čovekovih kognitivnih sposobnosti. Promena perspektive je prema nalazima njihovog istraživanja dovela do stvaranja prvih organizovanih ljudskih zajednica, odnosno institucija.

Promenama perspektiva proizvode se promene u percepciji prostora, to jest okruženja, čime se menjaju ideje o tome kako, s kim, za šta i protiv koga bi taj novoosvojeni prostor trebalo organizovati i koristiti.

U najranijoj istoriji buđenje novih ideja koje su definisale razvoj ljudske kulture, prepoznaje se, kako su konstatovali Kulridž i Vin na osnovu „dva presudna kognitivna skoka u promenama ljudskih sposobnosti“ (Barnard 2011: 50). Prvu prekretnicu pre oko milion i petstotina godina, predstavlja „prelazak čoveka da spava na zemlji umesto na drvetu“ (Barnard 2011: 50). Ovaj prelazak uticao je na psihološke promene koje su razvile čovekove kognitivne sposobnosti i dovele do pojave Homo erectusa i novih oblika socijalnog života (Barnard 2011: 50). Pojava jezika, kao drugi presudni kognitivni skok desila se u razdoblju od pre sto hiljada i četrdeset hiljada godina.

Promena perspektive, je dakle prema Kulridžu i Vinu, proizvela prvi kognitivni skok. Novost u nalazima Kulridža i Vina, a u odnosu na prethodna istraživanja u ovoj oblasti, je što razvoj i dinamiku promena ranih ljudskih zajednica povezuju, to jest uslovljavaju promenom perspektive, a ne pojavom institucija. Nadalje, ukoliko ostavimo po strani deo priče o prelasku sa drveta na zemlju i zadržimo se samo na promeni perspektive možemo konstatovati da ovaj nalaz nije u suprotnosti sa kreacionističkim pogledom na svet, niti je u osnovi protivrečan pogledima na svet iz različitih „kampova“ sociokulturne antropologije (Shweder 2001).

60

Premda za sociokulturnu antropologiju otvaranje novih perspektiva nema identično značenje kao za biološku, arheološku ili paleontološku antropologiju, kognitivni skok je u u svakom od ovih konteksta povezan sa promenom perspektive. Institucija, dakle, prema ovim egzaktnim ispitivanjima materijalnih istoriskih nalaza, nastaje kao rezultat kognitivnih skokova izazvanih i pokrenutih otvaranjem novih perspektiva.

Promena perspektive, pa tek potom prilagođavanje u različitim vidovima organizovanja života uz pomoć institucija, je podatak koji sasvim izvesno ima šta da doprinese preispitivanju smisla i upotrebe institucija u savremenom kontekstu. Ovo gledište, bez obzira na niz problema koje proizvodi povezivanje egzaktnih i humanističkih disciplina, a naročito upotreba evolucionističkih i bioloških nalaza i teorija, je kako tvrdim od izuzetnog značaja za određivanje relacija čovaka i institucija u praktičnoj politici kao i za vrednovanje uloga i značaja savremenih institucija (Midgley 2015).

Savremenim interdisciplinarnim istraživanjima i praktičnim politikama ovaj nalaz bi mogao da posluži kao politički osjetljiva materija. On predstavlja izazov za preispitivanje

savremenih konsenzusa o smislu i ulogama institucija, ali i konvencija. Smisao i uloga institucija se prema ovom gledištu u osnovi pokazuje, ako ne zalazimo u aberacije vrednosti sa kojima se možemo susresti u različitim institucijama, kao deo sistema amortizacije kognitivnih skokova, to jest promena perspektiva.

Ukoliko zaključke o relacijama čoveka i institucija Daglese, Neja, Raporta, Kulriža i Vina analizirimo, ističe se kao zajedničko gledište da se kreativnosti i osobenoj kulturi pojedinca daje prioritet u odnosu na institucije. Drugim rečima, svaki čovek je diskurzivno čvorište institucije. Nadalje, ukoliko prihvatimo stav Daglese i Neja da je svaka institucija kultura za sebe, konstatovaćemo da su institucije takođe diskurzivna čvorišta za vođenje rasprava o mapiranju prošlosti, sadašnjost, budućnosti i oblikovanju vrednosti kao i praksi u vezi sa uspostavljanjem relacija čoveka i institucija u genealoškom aparatu.

61

Dakle, i kultura pojedinca i kultura institucije su meki koncepti koji sumarnim delovanjem generišu slojevita diskurzivna čvorišta relacija čoveka i institucija. Ipak, čovek uvek ostaje teoretski u izvesnoj prednosti. Ova prednost čoveka u odnosu na institucije, nije konstantna niti zadata, već se stiče kreativnim delovanjem u praksi (Pavlović-Aleksić 2017).

Prema izloženim istraživanjima i teorijama i čovek kao individualna kultura i institucija kao kolektivna kultura su mesta na kojima se određuje značaj onoga šta bi kao najvrednije trebalo da se čuva i prenosi genealoškim aparatom. Ovim se ukazuje da vrednosti reprezentacije pojedinca u institucijama. U sistemima organizovanja i razvoja zajednica pojedinac zavisi od dijaloga, odnosno kontinuiranog transcendiranja relacija individualnih i kolektivnih perspektiva.

„Institucija, premda nekada kritikovana da zanemaruje individualne akcije u oblikovanju kulture“, daleko je od takvog zanemarivanja, jer institucije ne misle, niti zanemaruju, već to mogu da čine ljudi od kojih i sa kojima institucija postoji (Douglas 2001: 3151). Problem je obično u tome što mikrokosmos pojedinačnog mišljenja u sistemu institucije postavlja zahtev „da se sve prinese na oltar opštosti“ kako bi se zaštitila objektivnost (Daglas i Nej 2003: 82).

Paradoks je međutim u tome što konvencionalizovana institucionalna objektivnost zapravo isključuje smisao i neminovno vodi otuđenju od institucija onih zbog kojih određena institucija postoji. Nota bene, objektivnost dobija smisao i puno značenje kada se opšti, neartikulisani, apstraktni ili mitopoetizovani prostor institucije artikuliše individualnim mišljenjem, individualnim pogledima na svet, individualnim perspektivama i delovanjem (Ignjatović i Bošković 2017; Rapport 1997).

62

Iz ovog razloga izdvojena su i analizirana ovde dva fenomena koji su u ovom ispitivanju prepoznati kao slabije uočljivi u praktičnim politikama. Njihov značaj je što su upravo na ničijoj zemlji između egzaktnih i humanističkih nauka naročito aktivni u procesima uspostavljanja relacija čoveka i institucija. Prvi je apstrakcija, a drugi perspektiva. Apstrakcija i perspektiva označeni su ovde kao sveprisutni fenomeni kognitivnih i socijalnih interakcija, ali od kojih nijedan nema posebno značajno mesto u analizama praktične politike.

Međutim, kako će ovde biti pokazano, fenomeni apstrakcije i perspektive imaju ključne uloge kako u proizvodnji utisaka o snažnim kolektivnim granicama institucije i strukturalnim ograničenjima institucije tako i nasuprot tome u podsticanju birokratskog aparata da deluje na principima dijaloga i kontinuiranog transcendiranja individualne i institucio-

nalne kulture. Principi multiperspektivizma dinamizuju fenomen apstrakcije stvarajući uslove da čovek u institucijama neguje njihov osnovni smisao, a to je organizovanje socijalnih veza, saradnje i solidarnosti.

U praktičnoj politici često se surećemo sa uopštavanjem što podstiče stvaranje apstraktnih koncepata o vrlo konkretnim i opipljivim životnim pitanjima. Na primer podela na građane i institucije je apstraktno uopštavanje. Ovaj pregledni rad je takođe zasnovan na apstraktnim uopštavanjima. Ovo uopštavanje ne bi trebalo da predstavlja problem budući da se tako uspostavlja mera u komunikaciji u sociokulturnim kontaktima i definišu prepoznatljivi modeli društvenih struktura.

Međutim kada pojedinci u praktičnoj politici deluju za građane i za institucije uopšteno izostavljajući detalje i postupaju konvencionalno, tada možemo konstatovati da su perspektive određenog društva sužene na „vulgarni materijalizam“ (Friedman i Harris u Barnard 2002: 202).

Apstrakcija je u latinskom jeziku reč koja označava proces odstranjivanja karakteristika iz nečega što bi trebalo svesti na neophodne elemente. U osnovnom značenju „umetničko delo je apstraktno ako njegova pojavnost i značenja nisu određeni prikazivanjem bića, predmeta, situacija ili događaja sveta“ (Šuvaković 1999: 38). U umetnosti apstrakcija ima značenje koje se odnosi na nespecifično i nenarativno predstavljanje pojavnog sveta.

Softverska apstrakcija u osnovi označava isti proces kao u teoriji umetnosti, jer objekat koji predstavlja nastaje u oba slučaja izostavljanjem neželjenih detalja. U softverskom inženjerstvu apstrakcija je jedan od „tri centralna principa na objekte-orijentisanog programiranja“. Procesom apstrahovanja u programiranju se kriju svi osim relevantnih podataka o nekom objektu. Ovim putem se reducira kompleksnost i uvećava efikasnost.

Prvo bitno obeležje apstrakcije jeste da ona predstavlja „meku konceptualnu“ ideju. Razlikuje se od „krutih koncepata“ za koje postoje stroga ili formalna pravila. Drugo bitno obeležje apstrakcije jeste da nije vezana nužno za određenu temu. Treće, budući da se prema ovoj definiciji „nikada ne primenjuje izvan konteksta“ određenog sistema znanja, upotreba apstrakcije nalaže informisanost o kontekstu. Konačno apstrakcija je uvek u primeni kada je reč o nekoj sekundarnoj temi (Hazzan i Kramer 2007: 7). U oba slučaja, u umetnosti i softverskom inženjerstvu, upotrebu apstrakcije karakteriše uklanjanje detalja i uopštavanje.

Čarls Rajt Mills (Charles Wright Mills, 1916–1962) je sociolog koji je, kako se smatra, u društvene i humanističke discipline uveo termin „velika teorija“ definišući je kao teorijski sistem koji ima visok stepen apstrakcije i u kojem ispitivanje koncepata ima prioritet u odnosu na svakodnevicu, vreme i prostor. Prema Milsu „sociološka imaginacija“, a to je ono što osoba želi i što oseća da želi, ta je koja omogućava razumevanje šire istorijske pozornice u smislu njenog značenja za „unutrašnje živote i spoljne karijere različitih individua“ (Mills 2000: 25–49).

U jednoj diskusiji o konceptu spasenja Žak Derida (Jacques Derrida, 1930–2004), povezuje pitanje vere sa pitanjem o zlu apstrakcije, ali ne apstrakcije kao apstraktne figure ili na primer apstraktne slike smrti, već konceptualne apstrakcije, tehničke, mehaničke i automatske ponovljivosti koje u strategije odbrane od radikalnog zla uključuju „radikalno zlo“ (Derida 2001: 8, 95, 132).

Relacije čoveka i instiucija su kako interpretiram prethodna dva gledišta uvek pod pretnjom velikih teorija koje ovde tumačim kao više ciljeve institucije, a koji imaju visok stepen apstrakcije i u opasnosti od radikalnog zla tehničke apstrakcije koja se neguje konvencionalnim postupanjem u sistemu

institucija bez namere da se problemi reše. U praktičnom delovanju velika teorija može da se prevedu kao viši cilj institucije koji čovek kao birokratski aparatčik ne mora nužno da razume. Tako birokrata koji postupa konvencionalno prihvata nerazumevanje, odnosno apstraktnost višeg cilja sistema u kojem deluje, i tehnički izvršava svoj deo posla.

Jedan od primera konvencionalnog postupanja u kojem su svedenost perspektiva i tehnička apstrakcija u izvršavanju zadatka predstavljeni u svom drastičnom obliku pronalazimo u romanu Bernharda Šlinka (Bernhard Schlink) „Čitač“ objavljenom 1995. i istoimenom filmu iz 2008. godine (The Reader: internet; Schlink: internet). U liku glavne junakinje romana i filma, Hane Šmic (Hanna Schmitz) koja je radila kao čuvarica u koncentracionim logorima Nemačkih fašista tokom 2. svetskog rata pronalazimo primer ogoljene konvencije lišene moralnog suda radnice.

U institucijama društva u kojem je sužena perspektiva vulgarnog materijalizma dominantna, dobar život, vera, znanje, nauka, umetnost i kultura u celini, odnosno „kognitivni i ideološki aspekti kulture nužno zauzimaju drugo mesto, a na prvom mestu su njeni tehnološki aspekti“ (Friedman i Harris u Barnard 2002: 202).

U organizaciji institucija u kojoj su tehnološki aspekti na prvom mestu postoji tendencija biranja samo jedne ključne perspektive. U ovakvim pogledima na svet sistem vrednosti pojedinca vezuje se za ideju da „postoji samo jedan jedinstven sistem ljudskih veština koji će na kraju moći da reši sve naše probleme i da arbitrira našim raspravama“ (Midgley 2006: x).

Monizam ovog tipa i postupanje u skladu s njim u praktičnim politikama ima tendenciju da nas lišava preko potrebne sveprisutnosti dijaloga i dijaloških formi u organizovanju društva (Bakhtin i Voloshinov 1986; Dosse 1997: 75–77). Posebno

lep primer dialoga individualnih interpretacija institucija, a koje se odvijaju na relacijama između multiperspektivne prošlosti i svedenih perspektiva sadašnjosti jeste onaj koji beleži jugonostalgija (Mijić 2017).

Različite oblasti sociokulturne, političke i biološke antropologije pružaju uvid u nalaze o tome da delovanje u praktičnoj politici koje insistira na jednoj određenoj perspektivi, hijerarhizuje sisteme ekonomije, tehnologije, nauke i umetnosti i odvaja građane od institucija. Sužena perspektiva i konceptualna i tehnička apstrakcija su dakle u praktičnim politikama i relacijama čoveka i institucija neretko pogubni, ali slabo vidljivi fenomeni koji arbitriraju društvenim interakcijama.

Antropološka nauka koja pripada grupi socijalnih institucija, u opštem smislu može da se predstavi kao deo onih naučnih sistema koji se bave fizičkim i konceptualnim promenama u ljudskom društvu čije je polazište multiperspektivno. Jedna od mogućih podela antropologije na biološku, arheološku, lingvističku i kulturnu antropologiju, zapravo određuje osnovne pravce razvoja multiperspektivizma unutar discipline (Barnard 2004: 2–3).

Multiperspektivizam se zasniva na činjenici da svako od nas formira svoj konceptualni prostor u okviru kojeg, iza kulisa „formalnih, javnih i kolektivnih izvođenja“, razvija perspektive (Rapport, Overing 2007: 324). U osnovi svake od perspektiva koju razvijamo je svesno ili nesvesno angažovan koncept kulture, odnosno mišljenje iz kulture, o kulturi, sa kulturom i u kulturi.

U antropologiji, kao i u drugim društveno-humanističkim disciplinama, mnogoznačne promene u zamišljanju i predstavljanju zamisli šta kultura jeste ili šta bi trebalo da bude mogu da proizvedu ono što se obično naziva promenom paradigme. Kada se takve promene dogode izvan sistema teorija,

na primer u praktičnoj politici, u organizovanju institucija ili kod pojedinca, antropolozi ih nazivaju promenom pogleda na svet ili promenom doživljaja mikro i makro kosmosa ili promenom perspektive, (Rapport i Overing 2007: 431–441; Barnard 2004: 8–13; Duglas i Nej 2003: 32–33).

Perspektivu je s jedne strane, moguće koristiti da „označimo sagledavanje sveta više ili manje onakvog kakav jeste“ (Preziosi 1998: 410). S druge strane, budući da „vi imate vašu, a ja svoju“ perspektivu, ovaj termin se koristi da nas podeli u načinima sagledavanja sveta, drugih ljudi i institucija (Preziosi 1998: 410; Ože 2005).

Perspektiva „nas izdiže iznad dubokih nepovezanosti u našim normalnim utiscima“, čitanjima, čuvstvima, osećanjima i mišljenjima o ovom svetu, „koje bi takođe mogle da prerastu u nepovezano razumevanje o tome u kakvom odnosu stoje“ ljudi jedni naspram drugih, ali i naspram institucija (Preziosi 1998: 410). Kakvi god bili odgovori na prethodne razlike, ono što u ovom odnosu postaje „jasno jeste to da nas bavljenje pojmom perspektive ne može ograničiti na sagledavanje slikovnih praksi“, jer se „slike u glavama“ posmatraju kao „ideje“ o svetu (Preziosi 1998: 410; Rot 2000: 257–284).

Perspektiva je, takođe, uvek nova i reorganizovana akumulacija duge istorije (naučnog i narodnog znanja) u kojoj se opažanje prostora permanentno modificira. Ovo se podjednako odnosi na političke prakse, umetnička dela, ideje, naučnoistraživačke poduhvate, popularnu kulturu (folklor), predanja, tradicije.

„Istorija perspektive može se shvatiti, i to s pravom, kao trijumf distanciranja i objektivizacije osećaja za realnost i kao trijumf [...] uređivanja i sistematizovanja spoljnog sveta kao produžetka, nastavka ego sfere“ (Panofsky u Iversen 1998: 223).

Terminom „perspektivizam“ Niče (Friedrich Wilhelm Nietzsche 1844–1900), je opisao sagledavanje stvarnosti „izvan falsifikovanih slika sveta koje nam pruža prosto gledanje“ (Preziosi 1998: 410). Perspektivizam označava kontinuitet u otklonima i udaljavanjima od genealoškog aparata i od zatečenog ili nasleđenog sveta ideja i materijalne kulture. Ovaj kontinuitet otkona je uslov buđenja novih ideja i uspostavljanja novih veza između čoveka i njegovog okruženja (Dupré 1993: 47, 58, 79, 99).

Ukoliko se nastanak institucija može pratiti nakon prvih kognitivih skokova čoveka podstaknutih promenom perspektive, nije teško razumeti kako isključivost u davanju prioriteta jednoj perspektivi bilo da je reč o onoj koju otvara jedna institucija ili jedna osoba ili jedan naučni sistem, ili jedna strana apstakcije, vodi vulgarnom materijalizmu (Midgley 2006: xi).

Monoperspektivizam što bi na primer bio vulgarni materijalizam, stvara konflikte između sistema vrednosti kulture i ličnosti, pravi raskol između sveta ideja i njihove materijalizacije i sistematizuje i legitimnim čini otuđenost čoveka od institucija⁴. Otuđenost koja počinje kao individualno osećanje nerazumevanja ili odbačenosti od sociokulturne sredine, otvara vrata svim drugim vrstama otuđenja među kojima je pored duhovnog, konceptualnog, idejnog i ono fizičko, materijalno otuđenje, to jest otimanje institucija. Da ne bude zabune, i oni kojima su institucije otete, kao i otimači žrtve su raskola kulture i ličnosti koji nastaje insistiranjem na jednoj perspektivi na kojoj bi trebalo graditi dobar život.

4 U političkim praksama diktatura, monarhija i oligarhija, ili uopšteno različita politička jednoulja ovde su simbolično obeleženi kao monoperspektivni oblici upravljanja. Ipak, budući da i u društvima koja u aktuelnom vremenu sebe deklarišu kao demokratska i pluralistička postoje oblici suženih perspektiva u praktičnim politikama i institucijama, monoperspektivizam predlažem kao termin koji je opštiji.

Da bismo oblikovali i doneli velike odluke za društvo, mi svoje individualne perspektive udružujemo u različite oblike formalnih i neformalnih institucija, sažimajući i projektujući tako individualne perspektive u formama kolektivnog dela stvaranja sveta.

U zavisnosti od istaknutosti pojedinačnih interpretacija i njihove prihvatljivosti, ova kolektivna dela dobijaju značaj i značenje u svakodnevici pojedinca (Douglas 2011: 128). Velike odluke za društvo bi prema idealnom scenariju trebalo da se donose u dijalozima kulture pojedinaca i kolektiva. Institucija koja preživljava biološki vek osobe u osnovi ima ulogu da uređuje odnose jednog trenutka komunikacije i dijaloga u jednom vremenu. Institucija tako ima ulogu da nasledene relacije čoveka i institucija iz prošlog vremena prenese u sadašnje i iz savremenog trenutka za buduće vreme (Debre 2000: 23).

Obeležje institucija u kojima se ostvaruje određena vrsta kontakta između osoba, koje su ovde i sada sa osobenim osećanjem kulture, prostora i vremena sa osobama koje su bile tamo i nekada, kao i sa osobama koje će biti sutra ili za dve stotine godina, predstavlja novi kvalitet, novu dimenziju veza koja se u sociokulturnoj antropologiji medija naziva „transmisijom“ (Debre 2000: 23). Transmisija koncepata i trenutaka unutrašnjeg vremena osobe i takozvanog objektivnog vremena zajednica, spoznajnih dogovora, osećanja i pogleda na svet ukazuje na to da je instituciju moguće posmatrati kao skup principa koji pojedincima i zajednicama koje okuplja obezbeđuje pravljenje mape za navigaciju (Frake 1997: 32–46).

Konačno ukoliko bismo želeli da odredimo mesta na kojima se u relacijama čoveka i institucija u univerzalizujućoj perspektivi beleže procesi otuđenja čoveka od institucija, a na osnovu pregleda koji pružaju antropološka ispitivanja in-

stitucija odabrana u ovom radu, može se zaključiti sledeće: konvencije institucija su ključna mesta, to jest diskurzivna čvorišta na kojima bi bilo neophodno razvijati dijaloge institucionalne kulture i individualne kulture.

Ovde se skreće pažnja i ukazuje na činjenice da je mesto konvencionalnog postupanja na kojem se ukrštaju ideje, velike teorije, viši ciljevi i prakse, apstraktni koncepti i narativni materijali životne svakodnevice, individualna kultura i institucionalna kultura, monoperspektivizam i multiperspektivizam, sadejstvo kreativnih potencijala čoveka i vulgarni materijalizam, takođe mesto na kojem se odvija ključni događaj konceptualnog i praktičnog otuđenja čoveka u sistemu institucije i od sistema institucije.

Čovek u procesima samoodređenja u odnosu na institucije, bilo da je reč o birokrati ili građaninu koji se birokrati obraća, svesno ili nesvesno, suočava uvek sa moralnim pitanjima saradnje i solidarnosti, jer se upravo na saradnji i solidarnosti temelji smisao institucija kao centara disciplinarne i organizacione moći društva. Međutim, važno pitanje ovde jeste gde se u formalnoj organizaciji institucija nalazi mesto konvencija u koje bi saradnju i solidarnost, ali i kreativnost i imaginaciju valjalo udenuti? Odgovor je reklo bi se krajnje jednostavan: u čoveku, u nama.

Literatura

Bakhtin, Mikhail M., Voloshinov, Valentin N. (1986), *Marxism and the Philosophy of Language*. Cambridge: Harvard University Press.

Barnard, Alan (2002), „Cultural Materialism“, u Barnard, Alan J., Jonathan Spencer (ur.) *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* New York: Routledge, str. 202–203.

Barnard, Alan (2004), *History and Theory in Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Barnard, Alan (2011)
Social Anthropology and Human Origins. Cambridge: Cambridge University Press.
- Daglas, Meri, Nej, Stiven (2003),
Osobe koje nedostaju. Kritika društvenih nauka. Beograd: Samizdat B92.
- Debre, Režis (2000),
Uvod u mediologiju. Beograd: Clio.
- Derrida, Jacques (2002),
Ethics, institutions, and the right to philosophy. Oxford: Rowman and Littlefield.
- Dosse, François (1997),
Geschichte des Strukturalismus, Band 2, Die Zeichen der Zeit 1967–1991. Dresden: Junius Verlag.
- Douglas, Mary (2001),
„Culture as Explanation: Cultural Concerns“, u Neil J.
- Smelser, · Paul B. Baltes, James D. Wright (ur.)
International Encyclopedia of the Social and Behavioural Sciences, Amsterdam: Elsevier, str. 3147–3151.
- Douglas, Mary (2011),
How Institutions Think. Oxon: Routledge.
- Dupré, Louis (1993),
Passage to Modernity. New Haven: Yale University Press.
- Freeman, Mark, Brockmeier, Jens (2001),
„Narrative integrity. Autobiographical identity and the meaning of the 'good life'“, u Jens Brockmeier, Carbaugh Donal (ur.) *Narrative and Identity Studies in Autobiography, Self and Culture*, Amsterdam: JohnBenjamins Publishing Company, str. 75–99.
- Frake O. Charles (1997),
„Plying frames can be dangerous: some reflections on methodology in cognitive anthropology“, u Yrjö Engeström, Michael Cole, Olga Vasquez (ur.) *Mind, Culture, and Activity. Seminal Papers from the Laboratory of Comparative Human Cognition*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 32–46.
- Foucault, Michel (1995),
Discipline and punish: The birth of the prison. New York: Vintage.
- Goffman, Erving (1961),
Asylums: Essays on the social situation of mental patients and other inmates. New York: Anchor.
- Hazzan, Orit, Kramer, Jeff (2007),
„Abstraction in computer science and software engineering: a pedagogical perspective“, *System Design Frontier*, 4(1), str. 6–14.
- Ignjatović, Suzana, Bošković, Aleksandar (ur.) (2017),
Individualizam, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za sociološka i antropološka istraživanja, Odeljenje za antropološka istraživanja.

Iversen, Margaret (1998),
„Retrieving Warburg’s Tradition“, u Donald Preziosi (ur.) *The Art of Art History: A Critical Anthology*, Oxford: Oxford University Press, str. 215–225..

Midgley, Mary (2006),
Science and Poetry. Oxon: Routledge.

Mijić, Emilija (2017),
„Kultura sećanja i individualizam u jugonostalgičnim narativima“, u Ignjatović, Suzana, Bošković, Aleksandar (ur.) *Individualizam*, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za sociološka i antropološka istraživanja, Odeljenje za antropološka istraživanja, str. 182–199.

Mills, Wright C. (2000),
The Sociological Imagination. Oxford: Oxford University Press.

Ože, Mark (2005),
Prilog antropologiji savremenih svetova. Beograd: Biblioteka XX vek.

Pavlović-Aleksić, Lana (2017),
„Individualnost, individualizam i kulturne revolucije“, u Ignjatović, Suzana, Bošković, Aleksandar (ur.) *Individualizam*, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za sociološka i antropološka istraživanja, Odeljenje za antropološka istraživanja, str. 119–137.

Preziosi, Donald (ur.) (1998),
The Art of Art History. A Critical Anthology, Oxford: Oxford University Press.

Rapport, Nigel and Overing, Joanna (2007),
Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts. Oxon: Routledge.

Rapport, Nigel (1997),
Transcendent Individual: towards a literary and liberal anthropology. Oxon: Routledge.

Rot, Klaus (2000),
Slike u glavama. Beograd: XX vek.

Schlink, Bernhard (internet)
dostuno na: https://web.archive.org/web/20140306190243/http://www.author-trek.com/bernhard_schlink_page.html (pristupljeno 1. marta, 2019.)

Shweder, Allan Richard (2001),
„Culture: Contemporary Views“, u Neil J. Smelser, Paul B. Baltes, James D. Wright (ur.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioural Sciences*, Amsterdam: Elsevier, str. 3151–3158.

Spiro, Melford E. (1965),
„A typology of social structure and the patterning of social institutions: A cross-cultural study“, *American Anthropologist* 67. 5, str. 1097–1119

Šuvaković, Miško (1999),
Pojmovnik moderne i postmoderne likovne umetnosti i teorije posle 1950. Beograd, Novi Sad: Srpska akademija nauka i umetnosti i Prometej.

Stephen Daldry (2008).

The Reader, (internet) dostupno na: <https://www.imdb.com/title/tt0976051/>
(pristupljeno 1. marta, 2019.).

Vuković, Ivan (2016).

Platon i Kant: saveti za dobar život. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjžarnica Zorana Stojanovića.

Vinjeta: Srbija je zarobljena država, ali to nije njen najveći problem

Vujo Ilić

74

Prošlo je nešto više od godinu dana od kada je Evropska komisija u Strategiji proširenja za Zapadni Balkan navela da ove države pokazuju znake „zarobljavanja“. Od tada se sintagma zarobljene ili otete države sve češće koristi da bi se opisali različiti aspekti urušavanja demokratije. Deluje kao da se pod njim podrazumevaju različiti fenomeni i da ne postoji konsenzus oko toga šta on zapravo označava.

Ni sama Komisija ovaj koncept ne koristi konzistentno. U Strategiji proširenja kao elemente zarobljavanja navodi veze sa organizovanim kriminalom, korupciju na svim nivoima javne vlasti, kao i isprepletanost javnih i privatnih interesa. Međutim na drugim mestima, kao što su Izveštaji o Makedoniji pod njim se podrazumevaju i procesi narušavanja principa podele vlasti i mehanizama kontrole izvrše vlasti (European Commission 2018a, 2018b).

Dosadašnje konceptualno rastezanje nije samo teorijski već i praktični problem. Od toga kako razumemo „zarobljavanje“ države zavisi i način na koji bi ona mogla da se oslobodi. U nastavku teksta ukratko predlažem da se zarobljavan-

je države koristi u užem smislu, da opiše veliku korupciju kroz koju akteri utiču na vlast kako bi ostvarili svoje interese. Tako bi se jasno razlikovala od klijentelizma kao oblika korupcije koji omogućava partiji da osvoji i zadrži vlast, i naročito od urušavanja kontrolnih mehanizama kojim se uklanjaju prepreke zloupotrebi vlasti.

U poslednjih dvadesetak godina pod zarobljavanjem države obično su se shvatali slučajevi „velike korupcije“ u kojima moćni pojedinci, institucije ili preduzeća oblikuju pravno okruženje i ekonomiju da bi podsticali privatne interese. Organizacije kao što su Svetska banka ili *Transparency International* njime objašnjavaju posebno visok nivo korupcije, kada je država slaba a privatni interesi dovoljno snažni da se sam pravni okvir može „kupiti“ (Hellman 2000). U Južnoafričkoj Republici nedavno je osnovana Komisija za ispitivanje zarobljene države čiji je zadatak istraživanje odnosa moćne porodice Gupta sa vrhom države.

75

Zarobljena država ne zaobilazi ni razvijene demokratije. Pluralistički koncept demokratije vidi mnoštvo međusobno sukobljenih interesa kao branu bilo kojoj pojedinačnoj grupi da postane dominantna, međutim kritika ovakvog viđenja ukazuje na faktičku razliku u resursima koje interesne grupe ulažu da bi uticali na donošenje odluka i sam zakonski okvir. Interesovanje za dohodovnu nejednakost i nejednakost uticaja na donošenje zakona u ekonomski razvijenim demokratijama naročito raste u periodu posle ekonomske krize 2008 (Gilens i Page 2014). Medijski praćeno izlaganje Aleksandrije Okasio-Kortez na Nadzornom odboru Predstavničkog doma o uticaju „velikog novca“ na zakonodavni proces dobro ilustruje ovakvu kritiku.

Ako zarobljenu državu razumemo na ovakav način, ekonomska transformacija u Srbiji u periodu pre i posle 2000. godine se sa pravom može opisati kao zarobljavanje države

(CINS 2018, Pavlović 2006). U najvećem broju slučajeva privatizacija je izvršena na način koji je donosio najveću korist kupcima, na štetu javnog interesa. Pitanje porekla imovine investitora nije predstavljalo preveliku prepreku za učestvovanje u tom procesu. Moćne interesne grupe ostvarile su prednosti kartelskog ili monopolističkog položaja na tržištu. Zakonsko uređivanje nekih oblasti bilo bi odlagano kako bi se omogućilo ostvarivanje koristi pojedinih grupa, a kada bi se i desilo, odgovornost bi amortizovala država. Organizovane kriminalne grupe penetrirale su organe koji je trebalo da ih potiskuju. Ne samo da je ovo bio problem i pre promene vlasti 2012. godine, već bi bilo teško identifikovati period u kojem Srbija nije bila zarobljena.

Drugi oblik korupcije koji je duboko ukorenjen u Srbiji je klijentelizam. On podrazumeva političku, odnosno ne-programsku distribuciju položaja i resursa, rukovođenu partijskim interesima pre nego objektivnim kriterijumima. Ovakvo uslovljavanje distribucije položaja i resursa političkom podrškom poznajemo kao partijsku patronažu i kupovinu glasova. Dok se partijska patronaža odnosi na distribuciju javnih položaja i resursa unutar partijske strukture, kupovina glasova je direktna razmena glasa za određenu listu na izborima u zamenu za neki resurs, direktnu isplatu novca, posao, dobra, ili usluge (Stokes et al 2013).

Ako je klijentelizam odgovor partije na pitanje „kako da osvojimo i zadržimo vlast“ a zarobljavanje države na pitanje „šta radimo kada imamo vlast“ onda je uklanjanje prepreka izvršnoj vlasti odgovor na pitanje „šta nas sprečava u tome“. Dok klijentelizam u različitoj meri postoji u većini država, problem je ukoliko ne postoje mehanizmi koji će istraživati i kažnjavati zloupotrebe vlasti. Iako Ustav predviđa kontrolu i ravnotežu između grana vlasti, u stvarnosti se centar moći nalazi u vodstvu političke partije koja kontroliše izvršnu vlast. Ukoliko je izvršnoj vlasti dozvoljeno da vrši siste-

matsku političku distribuciju položaja i resursa u organima vlasti, uključujući i one koji bi trebalo da je ograničavaju i kontrolišu, to vođstvu političke partije koja drži izvršnu vlast otvara mogućnost potpune koncentracije moći.

U Srbiji se u periodu od 2012. a ubrzano posle 2014. dešava proces urušavanja gotovo svih oblika kontrole izvršne vlasti. Parlament od 2014. polako prestaje da ispunjava kontrolnu ulogu tako što debata o vladinim predlozima zakona, kao i ispitivanje članova vlade, gotovo nestaju iz plenuma, svi skupštinski odbori prelaze pod kontrolu vladajuće većine, a izveštaji nezavisnih institucija se ignorišu već pet godina. Položaj nezavisnih institucija se u istom periodu, posebno od 2015. godine, pogoršava. Izbore novog rukovodstva prati pad intenziteta dotadašnjih aktivnosti i izbegavanje bavljenja politički osetljivim slučajevima čime ove institucije postaju bezopasne po vlast.

U radu Ustavnog suda je u periodu posle izbora novih sudija 2016. zabeležen najmanji broj odluka kojima se opšte akti vlade i parlamenta ocenjuju protivustavnim u poslednjih nekoliko decenija. Ukoliko najavljene promene Ustava u oblasti pravosuđa stupe na snagu biće još manje garancija nezavisnosti sudske vlasti nego što čak i sada postoje.

Vertikalna podela nadležnosti centralne vlasti i lokalne samouprave je obesmišljena promenama zakona i pretvaranjem lokalne samouprave u ekspozituru centralne vlasti. Dok je pre deset godina vladajuća stranka imala vlast u polovini jedinica lokalne samouprave, sada je to slučaj u gotovo svim opštinama i gradovima. I izvan institucionalnog dizajna, zatvaranje države vidljivo je i u odnosu vlasti prema kontrolnoj ulozi koju mediji i građanska udruženja imaju u demokratijama.

Za razliku od zarobljavanja države i od klijentelizma, koji su u različitoj meri trajno prisutni u Srbiji, ovi procesi kon-

centracije moći obeležavaju period od 2014. godine do danas. Izvršna vlast može nesmetano da usvaja politike koji pogoduju interesima pojedinaca i grupa, na štetu interesa većine građana koja dalje osiromašuje, dok se održava na vlasti takođe neometanom kupovinom političke podrške. Za razliku od funkcionalnih demokratija u Srbiji više nema komisije ili odbora kroz koje bi moglo da se ukaže na postojanje zarobljene države.

Proces urušavanja demokratskih mehanizama kontrole izvršne vlasti je problem čijim rešavanjem se samo otvara mogućnost da se u budućnosti zapravo bavimo zarobljenom državom. U ovom trenutku činjenice ukazuju na to da je u Srbiji na vlasti partija koja sistematski i kontinuirano, već petu godinu, radi na tome da podvrgne svojoj volji svaki potencijalni mehanizam kojim bi mogla da bude pozvana na odgovornost, uz zadržavanje forme demokratske podele vlasti.

Ovakvi odnosi ukazuju i na korake putem kojih bi država mogla da se „oslobodi“. Promenom izbornih uslova bi bilo omogućeno da partija na vlasti bude smenjena ali to bi bio tek početak. Morala bi da usledi suštinska promena institucionalnog dizajna koji bi sprečio ponovno demokratsko nazadovanje i zatim osnaživanje mehanizama kontrole izvršne vlasti koji bi onemogućili buduće zarobljavanje države partikularnim interesima. Sama promena vlasti neće značiti oslobađanje države, to postaje moguće tek pobedom na izborima političke opcije koja bi se posvetila izgradnji transparentne vlasti i snažnih kontrolnih institucija i koja bi uzimala u obzir kontekst izražene nejednakosti u uticaju na donošenja odluka.

Literatura

CINS (2018).

Istina o 24 slučaja, (internet), dostupno na: <https://bit.ly/2X7chW3> (pristupljeno 01. marta 2019.)

European Commission (2018a), *A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans*, (Internet), dostupno na: <https://bit.ly/2LZjBwa> (pristupljeno 01. marta 2019.)

European Commission (2018b), *The former Yugoslav Republic of Macedonia 2018 Report*, (Internet), dostupno na: <https://bit.ly/2qJP0Kv> (pristupljeno 01. marta 2019.)

Gilens, Martin, Page, Benjamin I. (2014), *Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens*, (Internet) dostupno na: <https://bit.ly/1W9DrDj> (pristupljeno 01. marta 2019.)

Hellman, Joel et al (2000), *Measuring Governance, Corruption, and State Capture, The World Bank*, (internet) dostupno na: <https://bit.ly/2DE7mEw> (pristupljeno 01. marta 2019.)

Pavlović, Dušan (2006), *Zarobljena država*, (Internet) dostupno na: <https://bit.ly/2GHjcy8> (pristupljeno 01. marta 2019.)

Stokes, S. C. et al (2013), *Brokers, Voters, and Clientelism: The Puzzle Of Distributive Politics*, (internet) dostupno na: <https://amzn.to/2lgKCil> (pristupljeno 01. marta 2019.)

Narušavanje podele i ravnoteže vlasti: dominacija egzekutive u Srbiji

Tara Tepavac

Luka Glušac

80

U novom izveštaju o stanju slobode u svetu „*Freedom in the World 2019*“ (Freedom House 2019), prigodno naslovljenom *Demokratija u pozlaćenju*, Srbija je nazadovala od slobodne na delimično slobodnu državu. Izveštaj podvlači između ostalog pitanje politizacije državnih institucija, znatnu kontrolu zakonodavnog procesa od strane izvršne vlasti, te marginalizaciju opozicije. Centralizacija moći u rukama izvršne vlasti, zajedno sa slabljenjem mladih demokratskih institucija ustanovljenih nakon 2000. godine, predstavlja zabrinjavajući trend koji utire put za povratak autoritarnih praksi u Srbiji. Stabilne, snažne i odgovorne institucije zasnovane na principima dobre uprave, preduslov su vladavine prava, a time i demokratije, jer osiguravaju funkcionisanje sistema podele i ravnoteže vlasti u praksi. Suprotno tome, slabe institucije omogućavaju političkoj eliti dovoljno diskrecije u oblikovanju novih pravila prilagođenih njihovim interesima (Kleibrink 2015). Posmatrajući pravno-institucionalni okvir, država Srbija je prema ustavnom uređenju konstituisana kao građanska demokratija, zasnovana na

vladavini prava koja se ostvaruje „podelom vlasti, nezavisnom sudskom vlašću i povinovanjem vlasti Ustavu i zakonu“ (Ustav, čl. 3), odnosno na jedinstvenom pravnom poretku sa uređenjem koje se zasniva na podeli vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Ustav određuje da se odnos ove tri grane vlasti zasniva na „ravnoteži i međusobnoj kontroli“ kao i da je sudska vlast nezavisna (čl. 4), dok zakoni bliže uređuju položaj i ulogu svake od tri grane vlasti, kao i ključne elemente njihove vertikalne i horizontalne odgovornosti.

Prema ustavnom dizajnom, Vlada, kao nosilac izvršne vlasti u Srbiji, uređuje i vodi državnu politiku, sprovodi zakone koje usvaja parlament, predlaže zakone i rukovodi radom državne uprave (čl. 122-125). Oličenje zakonodavne vlasti predstavlja Narodna skupština, određena kao najviše „predstavničko telo i nosilac ustavotvorne i zakonodavne vlasti u Republici Srbiji“ (čl. 98). Uređivanjem njegovih nadležnosti, ustavno uređenje Srbije instituciji parlamenta predviđa ključnu ulogu u oblikovanju i razvoju državnog uređenja, izboru Vlade, kao i izboru ključnih funkcija u okviru sudske grane vlasti i kontrolnih tela. Nadležnosti parlamenta, preciznije uređene Zakonom o Narodnoj skupštini i Poslovnikom Narodne skupštine, uz izbornu ulogu obuhvataju i predstavničku ulogu, zatim zakonodavnu kao i ulogu nadzora odnosno kontrole nad radom Vlade. Sa druge strane, pravno-institucionalnim okvirom definisana je i politička odgovornost ovih institucija za svoj rad, kao i sistem polaganja računa (tzv. *political accountability*). Tako parlament za svoj rad odgovara direktno građanima putem izbora. Parlament odlučuje o izboru Vlade i nadzire njen rad, uz mogućnost da odluči o prestanku mandata Vlade i ministara, a Vlada odgovara parlamentu za politiku koju sprovodi, za izvršavanje zakona i drugih opštih akata koje parlament usvaja, kao i za rad organa državne uprave. Sistem polaganja računa dalje nas vodi do ministara koji su za svoj rad i za

stanje u oblasti iz delokruga ministarstva odgovorni predsedniku Vlade, Vladi i Narodnoj skupštini. Konačno, sudska vlast prema Ustavu počiva na načelu samostalnosti i nezavisnosti.

Iz ustavnog uređenja dakle proizlazi da državno uređenje Srbije *de jure* počiva na vladavini prava koja se temelji na podeli vlasti, odnosno na sistemu „kontrola i ravnoteže vlasti“. Pa ipak, istraživanja su već pokazala da je ravnoteža između tri grane vlasti u Srbiji *de facto* narušena usled centralizacije moći u rukama izvršne vlasti, uz sve češće zloupotebe procedura i opstrukcije rada parlamenta i drugih institucija koje nadziru odnosno kontrolišu rad izvršne vlasti (Tepavac 2019; Stojiljković et al. 2015). Štaviše, alarmantni trendovi urušavanja uloge, uticaja i moći parlamenta u Srbiji, posebno u pogledu nadzora nad izvršnom vlasti kojeg u praksi skoro da nema, ozbiljno narušavaju sistem ravnoteže i podele vlasti u Srbiji. Dugogodišnji izostanak ozbiljne parlamentarne kontrole izvršne vlasti, nerazvijena i nedelotvorna saradnja Narodne skupštine sa telima koja bira i koja su mu za svoj rad odgovorna, izostanak parlamentarne debate i suštinske rasprave u plenumu, kao i neodgovornost narodnih poslanika, doprineli su sistemskom urušavanju položaja parlamenta u Srbiji. Stoga parlament sve češće stiče epitet marginalizovane „glasačke mašine“ koja potvrđuje odluke Vlade, umesto da nadzire njen rad.

Ovim radom težimo da pokažemo da je dominacija moći izvršne vlasti u Srbiji otišla dalje od *de facto* „prevlasti“ nad parlamentom, već i da ima najdirektniji uticaj na urušavanje celokupnog sistema podele vlasti kroz faktičko onemogućavanje nezavisnog delovanja sudske vlasti i kontrolnih tela, ali i obesmišljavanja učesća civilnog društva u kreiranju javnih politika. Drugim rečima, ovim radom želimo da demonstriramo kontinuiranu intenciju izvršne vlasti da daljom centralizacijom moći i neutralisanjem svih institucija

koje njen rad kontrolišu odnosno nadziru, svoj primat ojača i ustoliči. Ovakav vid centralizacije moći u rukama egzekutive posebno je zabrinjavajući u kontekstu krhke i nekonsolidovane demokratije, kakva je u Srbiji. Štaviše, upravo su slabost institucija, koje nisu u stanju da pruže dovoljno snažne garancije demokratije, i autoritarni politički akteri koji koriste njihovu slabost da bi stekli i zadržali vlast, dve ključne karakteristike koje definišu novi oblik „kompetitivnih autoritarnih režima“ na Zapadnom Balkanu (Bieber 2018: 340-341). Svakako treba napomenuti i značaj pitanja centralizacije moći unutar same egzekutive, koja prema ustavnom uređenju predviđa dvoglavu izvršnu vlast sa ključnom ulogom Vlade odnosno premijera, a ne predsednika države. S obzirom na to da je fokus ovog rada usmeren na odnos tri grane vlasti, nećemo se dublje baviti pitanjem odnosa moći unutar izvršne vlasti.

Rad ima sledeću strukturu. U prvom delu pokazujemo na koji način je izvršna vlast uzurpirala parlament. U drugom demonstriramo kako je parlament umesto zaštitnika i glavnog saveznika nezavisnih kontrolnih tela zapravo razvio praksu ugrožavanja njihovog rada i kako je postao agora za napade na njihove čelnike. Konačno, u trećem delu se fokusiramo na to kako je proces pripreme ustavnih amandmana doneo i najavu degradiranja nezavisnosti sudske grane vlasti daljom politizacijom sudstva i jačanjem političkog pritiska na ključne pravosudne organe. U ovom delu se ilustruju i napadi na strukovna udruženja, kreiranje paralelnog civilnog društva kao megafona vladajuće većine, ali i zabrinjavajući trend relativizovanja i arbitrerne interpretacije svake kritike, bila ona upućena od domaćih ili stranih stručnih instanci. U zaključku su sumirani nalazi istraživanja.

Otimanje parlamenta: kako izvršna vlast uzurpira zakonodavnu

Institucija parlamenta smatra se esencijalnim delom državnog uređenja, s obzirom na to da je danas prisutna u svim državama, kako demokratskog tako i u autoritarnog uređenja. Upravo se snaga odnosno moć parlamenta i njegov odnos sa izvršnom vlašću, odnosno „šta legislativa može da uradi i način na koji je ojačana ili potkopana“, često posmatra kao lakmus papir u utvrđivanju razlika između režima i političkih ishoda (Wilson i Woldense 2018: 587). Vilson i Voldens pokazali su da je paleta moći koje parlament ima na raspolaganju i koristi u praksi, u snažnoj korelaciji sa stepenom razvoja demokratije u datom sistemu (Wilson i Woldense 2018: 596, 600).

84

U Srbiji je konstatacija da „parlament očigledno više nije mesto gde stanuje moć“ (Pajvančić 2009: 38) prisutna već više od deset godina, kako u stručnim i naučnim krugovima, tako i u nalazima istraživanja javnog mnjenja koja svedoče o izrazito niskom poverenju građana u instituciju parlamenta. Međutim, proces strukturne uzurpacije zakonodavne od strane izvršne vlasti, koji u proteklih nekoliko godina uzima sve više maha, doveo je do potpunog narušavanja Ustavom predviđenog uređenja vlasti. Koncentracijom moći u rukama izvršne vlasti, centralizacijom uticaja političkih partija nad narodnim poslanicima, parlament je umesto kontrolora Vlade pretvoren u pukog izvršioca njenih direktiva.

Uzurpacija parlamenta od strane izvršne vlasti može se ilustrovati načinom odnosno merom u kojoj Narodna skupština koristi odnosno simulira korišćenje procedura i mehanizama koje ima na raspolaganju u vršenju svojih funkcija. Ako pogledamo način na koji parlament usvaja zakone i druge

propise, videćemo da se plenum umesto prostora za parlamentarnu debatu o predlozima novih i novelama postojećih zakonskih rešenja, znatno češće svodi na puki podijum na kome poslanici iz redova vladajuće većine ponavljaju stotine izlišnih amandmana bez suštinski relevantnog sadržaja kako bi potrošili sve vreme predviđeno za diskusiju. Nedeliberativnost kao odlika procesa usvajanja zakona ogleda se i u prekomernoj upotrebi hitne procedure za usvajanje novih zakona, kao i izmena i dopuna zakona. Naime, u aktuelnom sazivu, do kraja 2018. godine 70% novih zakona i izmena i dopuna zakona usvojeno je po hitnom postupku, koji ne ostavlja prostor za javnu raspravu niti za suštinsku parlamentarnu debatu, dok se redovnom procedurom usvajaju najčešće zakoni o ratifikacijama međunarodnih sporazuma (Tepavac 2019). Uz to, Vlada predstavlja skoro pa ekskluzivnog predlagača zakona koje Narodna skupština usvaja, s obzirom na to da je od početka aktuelnog saziva skupštine predložila 97% usvojenih zakona, dok je postojanje drugih ovlašćenih predlagača predviđenih Ustavom u praksi obesmišljeno (Tepavac 2019). Primetna je i novina u parlamentarnoj praksi, prema kojoj vladajuća većina u protekle dve godine opstruira rad parlamenta ne zarad lakšeg donošenja odluka, već kako bi sprečila mogućnost za debatu i razmenu mišljenja sa predstavnicima opozicije. Skupštinske procedure se flagrantno zloupotrebljavaju i krše (Tepavac 2017), o čemu najbolje svedoči način na koji je usvajan Zakon o budžetu u protekle dve godine. Još ekstremniji primer je zakazivanje jedanaeste vanredne sednice u februaru 2019. godine na osnovu zahteva poslanika kojima je prestao mandat. Ta situacija nadilazi kršenje parlamentarnih procedura i otvara pitanje krivične i druge odgovornosti umešanih.

Uz degradiranje zakonodavne uloge parlamenta, mehanizmi za parlamentarnu kontrolu u praksi takođe *de facto*

ne funkcionišu. Primetan je trend urušavanja prethodno ustanovljene dobre prakse sporadičnom i površnom primenom raspoloživih mehanizama. Izveštaji kontrolnih tela nisu razmatrani u plenumu od 2014. godine. Javna slušanja, ranije primer dobre prakse u razvoju parlamentarizma u Srbiji, danas se koristi sve ređe. Nakon što su uvedena u naš pravno institucionalni okvir 2010. godine, javna slušanja zaživela su kao relativno redovna praksa između 2011. i 2015. godine. Nakon 2013. godine, kada je zabeležen najveći broj sa 28 održanih javnih slušanja, beleži se njihov znatan pad. Tako ih je u 2016. godini bilo ukupno sedam, dok je u naredne dve godine održano svega po jedno (Tepavac 2019: 28-29). Sa druge strane, mehanizmi nadzora i kontrole koji se i dalje koriste, u praksi se često tek formalno sprovode. Poslanička pitanja, kao jedan od najrasprostranjenijih mehanizama parlamentarne kontrole, organizuju se neredovno, dok institut poslaničkog pitanja na aktuelnu temu nije korišćen niti jednom od 2013. godine. U poređenju sa prethodnim sazivima Narodne skupštine, poput osmog saziva (od 11. juna 2008. godine do 31. maja 2012. godine), kada je mehanizam poslaničkog pitanja iskorišćen ukupno 18 puta, u aktuelnom sazivu (od 3. juna 2016. godine) iskorišćen je ukupno osam puta zaključno sa martom 2019. godine (Tepavac 2019: 16-17). Sa druge strane, kada se organizuju, koriste se kako bi poslanici vladajuće većine zatrpali Vladu svojim „prijateljskim” pitanjima obesmišljavajući time suštinu samog mehanizma.

Nezadovoljstvo poslanika opozicije radom parlamenta, zloupotrebama i kršenjem parlamentarnih procedura i demokratskim deficitom u parlamentarnoj praksi, kulminiralo je početkom 2019. godine, kada su poslanici napuštanjem sednica plenuma stupili u bojkot parlamenta (Otvoreni parlament 2019: 9-11). Bojkot karakteriše znatna neusaglašenost u pristupu opozicije, čak i unutar poslaničkih grupa, uključujući razlike u načinu na koji pos-

lanici opozicije objašnjavaju razloge za bojkot parlamenta, određuju njegov početak i definišu svoja očekivanja. Podeljena su i mišljenja o njegovom ishodu, neizvesnom u pogledu uspeha u promeni spornih praksi i povratku suštinskog dijaloga u plenum. Iako su приметne određene promene u postupanju vladajuće većine, poput smanjenje upotrebe „bravo“ amandmana, kao i stavljanja dva predloga zakona podneta od strane opozicionih poslanika na temu Vojvodine na dnevni red parlamenta, pouzdanih pokazatelja suštinskog i dugoročnog unapređenja rada parlamenta i dalje nema.

Nestabilnost parlamentarizma u Srbiji održava se i u čestim izborima na svim nivoima, kao i nepotpunim skupštinskim ciklusima, koji znatno otežavaju praćenje i merenje učinka vlasti. Tako su u proteklih šest godina, osim redovnih parlamentarnih izbora 2012. godine, dvaput održani vanredni parlamentarni izbori (2014. i 2016. godine), jedni predsednički izbori (2017. godine), kao i lokalni izbori u Beogradu i četiri opštine širom Srbije, čime su izbori postali su svakodnevna pojava koja paradoksalno dovodi do njihovog obesmišljavanja (Branković i Cvejin 2018).

Atmosfera urušavanja položaja, dostojanstva i ugleda institucije Narodne skupštine podriva njen legitimitet i doprinosi njenoj daljoj marginalizaciji. „Parlament mora da obavlja neku vrstu kritične mase funkcija, na odgovarajući način, ukoliko želi da sačuva makar minimalni rejting i funkcionalnost pa i preživljavanje“ (Vasović 2008: 94). Stoga ne iznenađuje izrazito nizak stepen poverenja koje građani imaju u parlament. Na primer, svega 13% građana smatra da poslanici u Skupštini Srbije zastupaju interese običnih građana (CRTA 2019: 22). Iako ga neki od poslanika uključenih u bojkot smatraju izrazom solidarnosti sa građanima koji mesecima protestuju širom Srbije, ovaj čin nije doprineo jačanju poverenja građana s obzirom na to da tek jedna desetina građana podržava bojkot parlamenta kao sredstvo političke borbe (Otvoreni parlament 2019: 10).

Prelivanje neravnoteže: narušavanje odnosa sa nezavisnim kontrolorima vlasti

Pojava i uporedni razvoj nezavisnih državnih tela verovatno je najzanimljiviji trend u javnom pravu u poslednjih pedesetak godina. Sredinom 70-ih godina 20. veka, Margaret Tačer promovisala je koncept regulatorne države, dok je nastankom hibridnog ombudsmana na Iberijskom poluostrvu, ovaj kontrolni organ inaugurisao u mehanizam za zaštitu i unapređenje ljudskih prava. Tako su u Evropi paralelno počeli da teku procesi utemeljenja regulatornih i kontrolnih tela nezavisnih od tri tradicionalne grane vlasti. Zbog toga se ova nezavisna tela često svrstavaju u tzv. četvrtu granu vlasti. Pojam i sadržaj četvrte grane vlasti predmet su brojnih debata (McMillan 2010; Wilkins 2016), te se u ovoj kategoriji često svrstavaju i mediji i civilno društvo. U svakom slučaju, može se reći da su zajednička odlika svih „pripadnika“ četvrte grane vlasti neki elementi kontrolne funkcije, kao dodatak postojećem sistemu podele i ograničenja vlasti (Urošević 2018).

88

Kontrola izvršne vlasti jedna je od osnovnih funkcija parlamenta. Kako parlamenti nikada ne mogu imati dovoljno kapaciteta da neposredno kontrolišu rad celokupne izvršne vlasti, odnosno svih organa državne uprave, zakonodavci su se prevashodno opredelili da parlamentu dodele kontrolu vlade, koja je, pak, parlamentu odgovorna za rad organa državne uprave. Međutim, kako u Srbiji izvršna vlast *de facto* biva jača od zakonodavne, bilo je važno uspostaviti mehanizme za spoljašnju kontrolu organa uprave, ali i drugih nosilaca javnih ovlašćenja. S tim osnovnim motivom su nastala nezavisna kontrolna tela, kako bi vršili kontrolu pravilnosti i zakonitosti rada svih ostalih nosilaca javne vlasti, osim onih čija kontrola je obezbeđena kroz sistem podele vlasti,

odnosno kontrole i ravnoteže. Stoga su iz njihove nadležnosti, po pravilu, izuzeti parlament, šef države, vlada, sudovi i tužilaštva. Dakle, nezavisna kontrolna tela su zamišljena kao produžena ruka parlamenta.

Kako građani neposredno ostvaruju svoja prava i obaveze prevashodno pred organima uprave, države su najčešće uspostavljale nezavisne kontrolne organe za zaštitu prava građana. U pravnom sistemu Republike Srbije postoje tri nezavisna kontrolna tela sa mandatom u oblasti zaštite prava građana: Zaštitnik građana, Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Izgradnja i razvoj Zaštitnika građana, Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti i Poverenika za zaštitu ravnopravnosti tekla je uzlaznom putanjom tokom prvih mandata prvih nosilaca ovih funkcija. Pod pritiskom međunarodne zajednice i civilnog društva, ali i rastuće svesti političke elite, obezbeđeni su im početni uslovi za rad i po većini ocena oni su u kratkom vremenskom roku uspeli da izgrade kredibilne, stručne i objektivne institucije. Naravno, to ne znači da su njihovi počeci bili laki. Štaviše, sva tri organa su imala ogroman posao ispred sebe. Morali su istovremeno da upoznajaju i druge državne organe sa svojom ulogom i funkcijom, ali i da informišu i edukuju građane o svom postojanju, mandatu i načinu obraćanja.

Parlament se ponekad naziva institucionalnim roditeljem nezavisnih kontrolnih i regulatornih tela iz razloga što rukovodioce ovih tela bira Narodna skupština i oni njoj odgovaraju za svoj rad. Posmatrano iz ugla njihovog mesta u organizaciji vlasti u Srbiji, parlament bi trebalo da bude s jedne strane zaštitnik, a s druge glavni partner i saveznik nezavisnih kontrolnih organa. Nezavisni kontrolni organi su, kako je napomenuto, i osmišljeni da pomognu parlamentu da obavlja svoju kontrolnu funkciju. Postojeća is-

traživanja su, pak, pokazala da Narodna skupština ne samo da nije izgradila konzistentan, predvidljiv i efikasan odnos sa njima, što je morala, već je, kako je dokazano na primeru Zaštitnika građana, umesto da bude njegov glavni zaštitnik nezavisnosti i najjači saveznik u zaštiti i unapređenju ljudskih prava, razvila praksu ometanja njegovog rada (Glušac 2018a). Drugim rečima, umesto da parlament i nezavisna tela sinergijski deluju u kontroli izvršne vlasti, parlament neretko pomaže izvršnoj vlasti u napadima i opstruisanju rada nezavisnih kontrolnih organa. Time što što je izvršna vlast *de facto* jača od zakonodavne, obesmišljava se kontrolna uloga parlamenta.

90

Dokaz toga je da Skupština niti samostalno koristi mehanizme kontrole izvršne vlasti koji su joj na raspolaganju, kako je u prethodnom delu rada pokazano, niti koristi rezultate rada nezavisnih kontrolnih tela. Naime, dok su aktivnosti kontrolnih tela u najvećoj meri operativno usmerena ka javnoj upravi, adresat njihovih strateških nalaza, najčešće sumiranih i predstavljenih u godišnjim i drugim izveštajima, prevashodno je Skupština. Nažalost, u Srbiji je razmatranje godišnjih i drugih izveštaja verovatno najslabija tačka u odnosu nezavisnih kontrolnih tela i Skupštine. Alarmantan je podatak da je Skupština poslednji put u plenumu razmatrala godišnje izveštaje nezavisnih kontrolnih tela 2014. godine, kada je usvojila zaključke na izveštaje ovih tela za 2013. godinu. Zaključci su usvojeni i godinu dana ranije. Nakon 2014. godine, samo su skupštinski odbori razmatrali izveštaje i ponekad donosili predloge zaključaka, ali koji potom nisu usvajani, jer se nikada nisu našli na dnevnom redu Skupštine. Na taj način se u potpunosti obesmišljava i izveštavanje kontrolnih tela i rad skupštinskih odbora.

Čak i kada je Skupština u plenumu usvajala zaključke povodom godišnjih izveštaja, na primer, Zaštitnika građana i Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, ona potom nije

pratila njihovo izvršenje. Iako se usvajajući povodom razmatranja Redovnog godišnjeg izveštaja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2013. godinu Skupština „obavezala da će u okviru kontrolne funkcije nad radom Vlade doprinositi doslednom sprovođenju zakona iz ove oblasti“ (Zaključak 2014), to potom nije činila. Skupštinski odbori su bili jednako pasivni i u sprovođenju sopstvenog Zaključka da će „ostvarivanju zakonodavne i kontrolne funkcije Narodne skupštine, pratiti rad izvršnih organa sa stanovišta poštovanja preporuka Zaštitnika građana“ (Zaključak 2013). Najobećavajući su bili zaključci Skupštine povodom godišnjih izveštaja Zaštitnika građana za 2012, odnosno 2013. godinu, kojima je ona obavezala Vladu da joj periodično dostavlja informaciju „sa podacima razvrstanim po organima i imao-cima javnih ovlašćenja na nivou Republike, koja sadrži: podatke o broju preporuka koje je Zaštitnik građana uputio organima državne uprave i imao-cima javnih ovlašćenja na nivou Republike; broj izvršenih i broj neizvršenih preporuka; i razloge za nepostupanje po preporukama“ (Zaključak 2014; Zaključak 2013). Prema dostupnim podacima (Glušac 2018a), Vlada je samo jednom dostavila takvu informaciji (izveštaj) Skupštini i to sredinom 2015. godine, odnosno sa šest meseci zakašnjenja. Supština, niti nijedan njen odbor, nikada nije razmatrala ovaj vladin izveštaj, čime je dodatno obesmislila mehanizam koji je sama kreirala i kojim se konačno mogao uspostaviti sistem i trajno ojačati kontrolna parlamentarna funkcija. Time što Skupština ne primorava Vladu da sprovodi odluke kontrolnih tela i o tome je izveštava, narušava se institucionalni dizajn i međusobni odnos grana vlasti.

Mada nisu pokušali smenu ni zaštitnika građana ni poverenika, zakonodavna i izvršna vlast se ne libe da koriste sve druge institucionalne mehanizme za otežavanje rada ovih institucija. Podsetimo, Skupštini je trebalo dve godine od

donošenja Zakona o Zaštitniku građana 2005. godine da izabere prvog ombudsmana, da bi potom prekršila slovo tog zakona kašnjenjem u izboru njegovih zamenika. Kasnije nije na vreme započela proceduru izbora novog ombudsmana, kada je 2012. godine isticao mandat Saši Jankoviću. U trenutku pisanja ovog teksta, Srbija već četiri meseca nema Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, jer je istekao drugi mandat Rodoljuba Šabića, a procedura izbora novog nije ni pokrenuta. I pored javnih zahteva od strane organizacija civilnog društva, medija, stručne i naučne zajednice, kao i preko 1550 pisama koje su građani podneli nadležnom skupštinskom Odboru za kulturu i informisanje zahtevajući da pokrene proceduru izbora novog Poverenika, pomenuti Odbor još uvek nije pokrenuo postupak, niti primio ni jedan predlog za izbor Poverenika.

92

Pored već istaknutog nerazmatranja godišnjih izveštaja, izvršna i zakonodavna vlast takođe neretko ignorišu mišljenja i zakonodavne inicijative nezavisnih tela, iako su zakonom obavezani da ih stave na svoj dnevni red. Statistika dostupna na veb sajtu Zaštitnika građana ukazuje da najveći deo njegovih zakonodavnih inicijativa nije usvojen. Od 244 inicijative, svega 55 je usvojeno (Zaštitnik građana, internet). Slično, stavovi Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti najvećim delom su zanemareni prilikom priprema izmena propisa čije on sprovođenje kontroliše. Štaviše, neka od prihvaćenih rešenja bila su u direktnoj suprotnosti sa mišljenjem ovog organa.

Budžeti kontrolnih tela poslednjih godina ne samo da nisu bili razvojni, uprkos svim preporukama sadržanim u izveštajima Evropske komisije, ali i nacionalnim akcionim planova, već jedva da su obezbeđivali normalno funkcionisanje institucija, ali bez mogućnosti da značajnije ojačaju svoje kapacitete. Štaviše, Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti se našao u situaciji da Ministas-

rtvo finansija nije htelo da da saglasnost na njegov kadrovs-ki plan, dok su istovremeno predviđena sredstva nedovoljna i za plate već postojećih zaposlenih (Poverenik 2018a). Na ovaj način se ne samo ugrozila finansijska nezavisnost Poverenika, već i doveo u pitanje opstanak same institucije. S druge strane, treba napomenuti da je Skupština u relativnom kratkom roku dala saglasnost na nove pravilnike o sistematizaciji radnih mesta u službama Zaštitnika građana i Poverenika za zaštitu ravnopravnosti krajem aprila 2019. godine, što je praksa koja bi trebalo pravilo, a ne izuzetak.

Obezbeđivanje tehničkih uslova za rad jedan je osnovnih preduslova za funkcionisanje svih, pa tako i nezavisnih institucija. Vladi je bilo potrebno gotovo deset godina (2004 - 2013) da Povereniku za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti dodeli trajne prostorije za rad (B92 2013), dok to do danas nije učinjeno u slučaju Zaštitnika građana, koji se i dalje nalazi u privremenom smeštaju, iako je već odavno protekao rok predviđen Akcionim planom za Poglavlje 23 da se ovom organu dodele stalne prostorije. Sedište Poverenika za zaštitu ravnopravnosti je, pak, godinama bilo u privatnoj zgradi i nepristupačno za mnoge kategorije građana.

Nisu samo institucionalni mehanizmi korišćeni da se ometa rad kontrolnih tela. Neinstitucionalni mehanizmi, u vidu političkih pritisaka i tabloidnih kampanja, upotrebljavali su se, i i dalje se upotrebljavaju za *ad hominem* napade na rukovodioce kontrolnih tela, u cilju njihovog diskreditovanja. Najflagrantniji primer toga je višemesečna tabloidna kampanja, koja je usledila nakon pokušaja zaštitnika građana Saše Jankovića da istraži sve činjenice u vezi sa incidentom na Paradi ponosa 2014. godine, u kojem su učestvovali pripadnici Žandarmerije i bataljona vojne policije specijalne namene „Kobre“. Ne samo da su prorežimski tabloidi gotovo progonili zaštitnika građana, već su im se u tome

pridružili i narodni poslanici vladajuće koalicije na sednici skupštinskog Odbora za kontrolu službi bezbednosti. Iako su navodi Zaštitnika građana o nezakonitostima u radu Vojno-bezbednosne agencije (VBA) kasnije potvrđeni od strane samog Odbora, na sednici je zaštitnik građana optužen da ugrožava nacionalnu bezbednosti, umesto da su se poslanici fokusirali na rad VBA koja je prikupljala podatke o aktivnostima opozicionih političkih partija (Zaštitnik građana 2016: 17). Ova matrica udruženog delovanja vladajućih struktura i prorežimskih medija kasnije je iskorišćena i protiv poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, Rodoljuba Šabića, koga je šef poslaničke grupe Srpske napredne strane u Skupštini čak upitao „kada će prestati da radi protiv interesa sopstvene države, a za račun stranih obaveštajnih službi“ (Danas 2018a). Kako je ovo pitanje bilo upućeno tokom dana za poslanička pitanja, ono je prosleđeno Povereniku, koji je na njega i odgovorio (Poverenik 2018b). Brojne su druge metode kojima je otežavan položaj i funkcionisanje Poverenika u vršenju poslova iz oba njegova mandata. Poverenik je, na primer, mesecima čekao da mu se izda bezbednosni sertifikat za pristup dokumentima sa oznakom „državne tajne“ (Poverenik 2018c). Njegova uporna insistiranja o neophodnosti zakonitog uređenja bezbednosnih provera i korišćenja video nadzora u javnom prostoru takođe su nailazila na oštar otpor i napade nadležnih organa. U domenu obezbeđivanja pristupa informacijama od javnog značaja, Poverenik se takođe suočavao sa brojnim izazovima. Naime, s jedne strane, Vlada neretko odbija da obezbedi izvršenje njegovih rešenja, što je dužna da čini po zakonu (Poverenik 2018d), dok je s druge primetna sasvim neuobičajna praksa da neke lokalne samouprave i javna preduzeća zasipaju Poverenika ogromnim brojem neobičnih zahteva, koji niti su u interesu tih preduzeća, niti postoji objašnjenje zbog čega se zahtevi šalju (Danas 2018b).

Pored toga, nedavno su neka javna preduzeća čak uvela novu metodu izigravanja prava na pristup informacijama od javnog značaja, jer su počela da odbijaju da uopšte prime akte koje im upućuje Poverenik (Poverenik 2019).

Intencija daljeg cementiranja moći: ustavno uređenje zavisnog sudstva i kreiranje paralelnog civilnog društva

Narušena ravnoteža između izvršne i zakonodavne vlasti u Srbiji nema samo negativne posledice po nezavisna tela, ali i druge elemente četvrte grane vlasti (poput civilnog društva) već i po sudsku vlast, kao stožera i garanta vladavine prava. O tome najbolje svedoči proces pripreme ustavnih amandmana iz oblasti pravosuđa, kroz koji je izvršna vlast, preko Ministarstva pravde, izvršila atak na strukovna udruženja, ali i utrla put daljoj politizaciji sudstva. Uprkos tome što su u procesu pripreme ustavnih amandmana ispravljene neke logičke i tehničke greške koje su se našle u njihovoj prvoj verziji, zadržan je pristup premeštanja političkog uticaja na izbor sudija i tužilaca sa Narodne skupštine na pravosudne savete. Umesto da Visoki savet sudstva i Visoki savet tužilaca samostalno odlučuju o izboru sudija i tužilaca, kako ističu strukovna udruženja, sastavom ovih tela se održava uticaj zakonodavne i izvršne vlasti na postupak izbora (Beogradski centar za ljudska prava, internet). Drugim rečima smanjuje se broj sudija i tužilaca u pravosudnim savetima u odnosu na postojeće ustavno rešenje, a povećava broj članova ovih saveta izabranih od političke većine. Tako je ne samo propuštena prilika da se ojača nezavisnost sudova, ali i uspostavi nezavisnost tužilaštva, već su i postojeće garancije umanjene do mere da se ozbiljno dovodi u pitanje

podela vlasti. Neki posmatrači su u tome prepoznali name-ru da se pravosuđe potčini izvršnoj i zakonodavnoj vlasti (Jeremić, internet).

Proces pripreme ustavnih amandmana pored neuvažavanja stavova strukovnih udruženja obeležilo je i stvaranje paralelnog civilnog društva, odnosno uspostavljanja tzv. vladinih nevladinih organizacija (GONGO; videti više u Niam 2009), koje su za glavni cilj imale da zdušno i nekritički podrže svaki potez Ministarstva pravde, u pokušaju da se stvori privid šire društvene podrške za amandmane (Petrović Škero i Zdravković 2019). Slični trendovi stvaranja paralelnog civilnog društva, odnosno provladinih udruženja primetni su u poslednje vreme i u drugim oblastima, poput bezbednosti, socijalne zaštite i medija. Medijski napropraćeniji je bio konkurs Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja za dodelu sredstava za projekte udruženja građana u oblasti socijalne zaštite iz 2014. godine, kada su sredstva iz budžeta dobila brojna udruženja osnovana neposredno pre ili čak tokom konkursa, ali i ona koja se uopšte ne bave socijalnom zaštitom, dok su neki pojedinci istovremeno bili na čelu više udruženja (Blic 2014a). Zbog brojnih nepravilnosti deo civilnog sektora tražio je da se konkurs poništi, a resorni ministar podnese ostavku. Ministar je na kraju zaista poništio konkurs. Nepravilnosti na kraju nisu ispravljene niti je raspisan novi konkurs, već je ministar sredstva preusmerio u Fond za lečenje retkih bolesti dece (Blic 2014b), iako su sredstva u budžetu bila namenjenoj sasvim drugoj nameni.

Celokupna priprema ustavnih amandmana u oblasti pravosuđa primer je fingiranja inkluzivnog i transparentnog procesa, koja je pre poslužila za obračun sa neistomišljenicima, nego za dobijanje kvalitativno boljih normi. Posebno zabrinjava spremnost izvršne vlasti da sasvim arbitrarno interpretira mišljenja međunarodnih tela, poput Venecijan-

ske komisije ili Konsultativnog veća evropskih sudija. Slično se desilo i sa tumačenjem izveštaja Grupe države protiv korupcije Saveta Evrope (GRECO), kada je Ministarstvo pravde saopštilo da je Srbija „ispunila gotovo sve preporuke ovog tela u većem delu“ (Ministarstvo pravde 2015), iako je u samom izveštaju eksplicitno stajalo da država „nije na zadovoljavajući način sprovela ni jednu od 13 preporuka“ (GRECO 2015: para 98).

Zaključak

Ovim radom želeli smo da pokažemo da je po demokratski poredak u Srbiji uznemiravajući trend narušene ravnoteže između tri grane vlasti u korist izvršne vlasti, dobio novu dimenziju. Ne samo da izvršna vlast *de facto* ima prevlast nad parlamentom, već se i sam parlament, odnosno njegova vladajuća većina svojski potrudila da dodatno zloupotrebi, pa i obesmisli svoje sopstvene procedure, ali i slovo zakona. U radu smo pokazali da Narodna skupština ne sprovodi nadzor nad Vladom na način koji je ustavnim dizajnom zamišljen, dok istovremeno i svoje ostale funkcije obavlja s jednakim (ne)uspehom. Prostor za parlamentarnu debatu je izuzetno sužen u svim aspektima njegovog rada. Instituti javnog slušanja i poslaničkih pitanja se sve ređe koriste. Zakoni se mahom usvajaju po hitnom postupku, uz objedinjenu raspravu, praćenu nesvrshodnim amandmanima vladajuće većine koji se na kraju povlače, ali se njima onemogućuju predstavnici opozicije da iznesu svoje stavove. Ovakav razvoj, uz zabrinjavajuće nisko poverenje građana u Narodnu skupštinu, dokazano brojnim istraživanjima javnog mnjenja, itekako doprinosi da se položaj, dostojanstvo i ugled najvišeg predstavničkog tela u Srbiji dodatno urušavaju.

Ovim radom smo težili i da demonstriramo da je dominacija moći izvršne vlasti u Srbiji otišla dalje od *de facto* „prevlasti“ nad parlamentom, već i da ima najdirektniji uticaj na urušavanje celokupnog sistema podela vlasti kroz faktičko onemogućavanje nezavisnog delovanja sudske vlasti i kontrolnih tela, ali i obesmišljavanja učešća civilnog društva u kreiranju javnih politika. Kroz analizu različitih aspekata odnosa parlamenta i nezavisnih kontrolnih tela ukazano je da Skupština, umesto da deluje kao glavni partner i garant nezavisnosti kontrolnih tela, zapravo učestvuje u napadima na njih, te svojim postupanjima otežava, a u nekim segmentima i onemogućava normalno funkcionisanje i ostvarivanje svrhe ovih kontrolora vlasti. Sumarno posmatrano, glavni problem u odnosu nezavisnih kontrolnih tela i izvršne, odnosno zakonodavne vlasti je u tome što da umesto da institucionalnu kritiku kontrolnih tela vidi kao instrument za unapređenje svog rada, vlast je prečesto tumači i etiketira kao političko opoziciono delovanje, na različite načine izbegavajući da na takvu kritiku argumentovano odgovori. Kao što se videlo na primeru reakcija nekih narodnih poslanika i resornih ministara, vlast neretko izjednačava kritiku svog rada sa kritikom svoje političke stranke, zanemarujući standardni ustavni princip po kojem političke stranke ne mogu neposredno vršiti vlast, niti je sebi potčiniti (Glušac 2018b). Zbog svoje prirode i mandata, kontrolna tela predstavljaju institucionalnu prepreku, odnosno opoziciju autoritarnoj vlasti (Glušac 2018c). U tom smislu, od najvećeg značaja je razumeti da je kritika vlasti utkana u sam njihov dizajn (Glušac 2018c).

Konačno, u poslednjem delu rada smo se koncentrisali na to kako egzekutiva kroz proces pripreme ustavnih amandmana u oblasti pravosuđa i samih predloženih rešenja zapravo ugrožava nezavisnost pravosuđa, umesto da je jača. Ukupno gledano, rezultat ovakvog procesa pripreme us-

tavnih amandmana nije samo predlaganje spornih ustavnih normi, već i temeljno narušavanje poverenja između grana vlasti, odnosno širenje jaza između različitih državnih i ne-državnih aktera. Stvaranju atmosfere nepoverenja i straha svakako su doprineli i naponi da se stvori paralelno civilno društvo, po meri vlasti, kako bi se pokušalo da se nadjačavaju glasovi kritičnih udruženja i pojedinaca. Time je izvršna vlast pokazala da želi da simulira da sluša, ali da je svakako ne interesuje i da čuje.

Srbija je upala u spiralu retrogradnih nedemokratskih trendova koji prete da u potpunosti uruše njen pravni i politički sistem. Često se ranije moglo čuti da narodni poslanici nemaju dovoljno znanja niti veštine da primene sve mogućnosti koje su im na raspolaganju kako bi istinski bili ogledalo naroda, odnosno kako bi s jedne kreirali adekvatan demokratski zakonodavni okvir, a s druge pažljivo kontrolisali njegovo sprovođenje. Sadašnja skupštinska većina je pokazala da itekako poseduje i veštinu i maštovitost, ali ne da bude zaštitnik demokratije, već izvršne vlasti. Time ne degradira samo svoj položaj, već i onemogućava druge delove državnog sistema, poput pravosuđa i kontrolnih tela, da vrše svoje funkcije. Rezultat je već poguban, a ne naslućuje se svetlo na kraju tunela. Preostaje da se nadamo da je to ipak samo tunel, a ne putovanje u središte zemlje.

Literatura

B92 (2013). „Poverenik konačno dobio prostorije“, 5/08/13, (internet) dostupno na: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=08&dd=05&nav_id=739511 (pristupljeno 1. maja 2019).

Beogradski centar za ljudska prava (2018). „Saopštenje povodom Četvrtog nacrta amandmana na Ustav Republike Srbije“, (internet) dostupno na: http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2018/10/Cetvrti-Nacrt-ustavnih-amandmana_zajednicko-saopstenje.pdf (pristupljeno 14. februara 2019).

Bieber, Florian (2018), „Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans”, *East European Politics*, 34:3, str. 337-354.

Blic (2014a),

„Dva miliona evra namenjenih NVO preusmereno Fondu za lečenje retkih bolesti”, 10/12/2014, (internet) dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/dva-miliona-evra-namenjenih-nvo-preusmereno-fondu-za-lecenje-retkih-bolesti/ld7dk0l> (pristupljeno 1. maja 2019).

Blic (2014b),

„Široke ruke: Vulin na lepe oči podelio 226 miliona dinara”, 27/11/2014, (internet) dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/siroke-ruke-vulin-na-lepe-oci-podelio-226-miliona-dinara/5m7l8tb> (pristupljeno 1. maja 2019).

Branković, Tamara i Željka Cvejic (2018),

Izbori u Srbiji – demokratija zamagljena kampanjom, Beograd: CRTA.CRTA (2019), Učešće građana u demokratskim procesima, (internet) dostupno na: <https://crt.rs/wp-content/uploads/2019/03/U%C4%8De%C5%A1%C4%87e-gra%C4%91ana-u-demokratskim-procesima-u-Srbiji-2018..pdf> (pristupljeno 1. maja 2019)

Danas (2018a),

„Martinović: Kada će Šabić prestati da radi za strane obaveštajne službe”, 02/10/2018, (internet) dostupno na: <https://www.danas.rs/politika/martinovic-kada-ce-sabic-prestati-da-radi-za-strane-obavestajne-sluzbe/> (pristupljeno 1. maja 2019).

Danas (2018b),

„Vodovod Surdulica obesmišljava rad kontrolnih tela”, 24/02/2018, (internet) dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/vodovod-surdulica-obesmislava-rad-kontrolnih-tela/> (pristupljeno 1. maja 2019).

Freedom House (2019),

Freedom in the World 2019: Democracy in Retreat, (internet) dostupno na: https://freedomhouse.org/sites/default/files/Feb2019_FH_FITW_2019_Report_ForWeb-compressed.pdf, (pristupljeno 1. maja 2019).

Glušac, Luka (2018a),

„Assessing the Relationship between Parliament and Ombudsman: Evidence from Serbia (2007-2016)”, *International Journal of Human Rights, First View*, str. 1-24.

Glušac, Luka (2018b),

„Uticaj konstitucionalizacije ombudsmana na njihovo funkcionisanje u tranzicionim državama”, u Biljana Đorđević (ur.), *Konstitucionalizam i ustavni dizajn u demokratskoj recesiji*, Beograd: Udruženje za političke nauke, str. 311-326.

Glušac, Luka (2018c),

Razvoj nacionalnih institucija za ljudska prava i njihov odnos sa Ujedinjenim nacijama (doktorska disertacija), Beograd: Fakultet političkih nauka.

GRECO (2015),

Serbia Compliance Report, Fourth Evaluation Round, Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors, (internet) dostupno na: <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of-1680792e56> (pristupljeno 1. maja 2019).

Jeremić, Vuk (2018), „Vlast ne odustaje od kontrole pravosuđa“, *Danas*, 13. septembra, (internet) dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/vlast-ne-odustaje-od-kontrole-pravosudja/> (pristupljeno 14. februara 2019).

McMillan, John (2010),

„Re-thinking the Separation of Powers“, *Federal Law Review* 3, str. 423-443.

Ministarstvo pravde (2015),

„Ubrzan rad na ispunjavanju svih preporuka GREKA“, 15/03/2015, (internet) dostupno na: <https://www.mpravde.gov.rs/vest/18494/ubran-rad-na-ispunjavanju-svih-preporuka-greka.php> (pristupljeno 1. maja 2019).

Niam, Moses (2009),

„What Is a GONGO?“, *Foreign Policy*, (internet) dostupno na: <https://foreignpolicy.com/2009/10/13/what-is-a-gongo/> (pristupljeno 1. maja 2019).

Otvoreni parlament (2019),

Bilten Otvorenog parlamenta: Parlament pod lupom, Vol 5, No 5, mart 2019, (internet) dostupno na: <https://otvoreniparlament.rs/uploads/istrazivanja/Otvoreni%20parlament%20-%20Bilten%205%20-%20Mart%202019.pdf> (pristupljeno 1. maja 2019)

Pajvančić, Marijana (2009),

„Ustavne pretpostavke odgovorne vlade – Nemačko iskustvo: kontrola vlasti u nemačkom ustavu“, u Ljubica Đorđević, Aleksandra Popović (prir.), *Vladavina prava – odgovornost i kontrola vlasti*, Beograd: Fondacija Konrad Adenauer, str. 38-39.

Petrović Škero, Vida, Zdravković, Ana (2019),

Procedura predlaganja ustavnih amandmana. Beograd: CRTA.

Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (2018a),

„Ministarstvo finansija diskriminatornim postupanjem ugrožava funkcionisanje i opstanak institucije Poverenika“, 26/03/2018, (internet) dostupno na: <http://tiny.cc/0ylz5yhttps://ombudsman.rs/index.php/2013-01-14-14-36-04> (pristupljeno 1. maja 2019).

Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (2018b),

Dopis Narodnoj skupštini, (internet) dostupno na: <https://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/pismaorganima/2018/Martinovic.pdf> (pristupljeno 1. maja 2019).

Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (2018c),

„Poverenik za informacije, do daljeg, bez mogućnosti pristupa određenim poverljivim dokumentima“, 07/05/2018, (internet) dostupno na: <http://tiny.cc/tllz5y> (pristupljeno 1. maja 2019).

Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (2018d),

„Poverenik zahtevao od Vlade da izvrši svoju zakonom utvrđenu obavezu“, 25/05/2018, (internet) dostupno na: <http://tiny.cc/0ylz5y> (pristupljeno 1. maja 2019).

Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti (2019),

„Nov način izigravanja prava na pristup informacijama od javnog značaja“, 15/04/2019, (internet) dostupno na: <http://tiny.cc/stmz5y> (pristupljeno 1. maja 2019).

Otete institucije u Srbiji

Stojiljković Zoran, Jelena Lončar i Dušan Spasojević (ur.) (2015)

Parlament i demokratija, Beograd: Fakultet političkih nauka.

Tepavac, Tara (2017),

„Kontrolna funkcija Narodne skupštine Republike Srbije“, u Stevan Lilić (ur.), *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*,

Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 699-709.

Tepavac, Tara (2019),

Narodna skupština Republike Srbije: hram ili paravan demokratije?

Beograd: CRTA.

Urošević, Bogdan (2018),

„Upotreba i razumevanja koncepta ‘četvrta vlast’“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 20, str. 163-182.

Ustav Republike Srbije, „Sl. glasnik RS“, broj 98/2006.

Vasović, Vučina (2008),

Savremene demokratije. Beograd: Službeni glasnik.

Wilkins, Peter (2016),

„Watchdogs as Satellites of Parliament“, *Australian Journal of Public Administration*, 1, str. 18-27.

Wilson, Matthew Charles and Josef Woldense (2019),

„Contested or established? A comparison of legislative powers across regimes“, *Democratization*, 26:4, str. 585-605.

102

Zaključak povodom razmatranja Redovnog godišnjeg izveštaja Zaštitnika građana za 2012. godinu, „Sl. glasnik R“S, broj 57/13.

Zaključak povodom razmatranja Redovnog godišnjeg izveštaja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2013. godinu, „Sl. glasnik RS“, broj 60/14.

Zaštitnik građana (2016),

Godišnji izveštaj za 2015. godinu, Beograd.

Zaštitnik građana (2019),

Statistika o radu, (internet) dostupno na: <https://ombudsman.rs/index.php/2013-01-14-14-36-04> (pristupljeno 1. maja 2019).

Otuđeno sudstvo: percepcija sudstva u Srbiji – kvalitativno is- traživanje

Božidar Filipović

Nakon pada Berlinskog zida narativ liberalne političke ideologije polako se uspostavlja kao hegemonijski na prostorima bivše Jugoslavije. Ljudska prava, parlamentarna demokratija, slobodni izbori, sigurnost privatnog vlasništva itd. deo su političkog, medijskog i svakodnevnog narativa. Jedan od elemenata je svakako i narativ o nezavisnom sudstvu kao neophodnoj pretpostavci uspostavljanja „normalne“ države, pod kojom se obično podrazumeva sklop političkih institucija liberalne demokratije po modelu društava Zapadne Evrope. Jedan od kamena temeljaca liberalne misli jeste i Monteskejeva ideja o podeli na tri grane vlasti koji bi se međusobno ograničavale i kontrolisale (Monteskje 2011). Ova ideja je osnovna pretpostavka institucionalnog dizajna liberalnih demokratija XX i XXI veka, bez obzira na sve poteškoće koje su se javljale ili se mogu javiti u njenom sprovođenju. U ovom radu ćemo posvetiti pažnju kako i na koji način su ispitanici/ce razumeli ulogu sudstva u Srbiji, bez obzira na to da li je reč o željenom ili postojećem stanju stvari.

Kvalitativno istraživanje koje smo sproveli nije bilo zamišljeno kao istraživanje o radu sudstva u Srbiji. Ono je prvobitno koncipirano kao metodološko istraživanje validnosti indikatora korišćenih u kvantitativnim istraživanjima. U pitanju su istraživanja sprovedena pod rukovodstvom Mladena Lazića i saradnika: „Istraživanje *Društvena struktura i kvalitet života* sprovedeno je na području cele SFRJ, krajem 1989. godine, u organizaciji Konzorcija socioloških i srodnih instituta Jugoslavije. Podaci su prikupljeni na uzorku od 13.422 jedinica. [...] Istraživanje *Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije* je sprovedeno u okviru šireg projekta SEESSP (South East European Social Survey Project) na teritoriji šest zemalja Jugoistočne Evrope u periodu 2003–2004. Od ukupnog broja analiziranih ispitanika, koji je iznosio 2997 [...]. Najzad, istraživanje *Promene osnovnih struktura srpskog društva* realizovano je na teritoriji cele Srbije u prvoj polovini 2012. godine u organizaciji ISI FF. Podaci su prikupljeni na reprezentativnom uzorku od 2500 ispitanika“ (Petrović 2013: 381). Metodološka istraživanja predstavljaju relativno retku pojavu u domaćoj sociologiji i društvenim naukama. Međutim, u drugim naučnim sredinama ona su uveliko prisutna i nude niz razvijenih tehnika za kritičko preispitivanje valjanosti indikatora u (reprezentativnim) anketnim istraživanjima (vidi više: Ericsson i Simon 1980; Jabine et al. 1984; Jobe i Mingay 1989; Cannell et al. 1989; DeMaio 1993; Blair i Presser 1993; Anderson et al. 2001; Presser et al. 2004; Geisen i Bergstrom 2002, 131–161; Miller 2014; Willis 2015).

Nalazi istraživanja

U radu ćemo posvetiti pažnju pitanju koje glasi: „Sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti“ („In the last resort, the

judicial system should serve the interests of the state“). Ovo pitanje je korišćeno kao indikator *političkog liberalizma* (Pešić 2016: 556). Slaganje sa iskazom tumačeno je kao odsustvo vrednosti političkog liberalizma kod ispitanika/ca, a neslaganje kao dokaz prisutnosti takve vrednosti. Zašto je sprovedeno kvalitativno istraživanje? U radu želimo prikazati deo rezultata kvalitativnog metodološkog 'opita' koji smo sproveli s namerom boljeg razumevanja instrumenta, odnosno iskaza koji su korišćeni u kvantitativnom istraživanju vrednosnih orijentacija. Cilj kvalitativnog metodološkog istraživanja je bolje razumevanje interpretacija iskaza, to jest pokušaj provere (smisla) validnosti iskaza. Ono se stoga može posmatrati kao doprinos istraživanju konstruktivne valjanosti (validnosti) instrumenta istraživanja (Fajgelj 2010: 462) koja se ograničava na nivo interpretacija značenja od strane ispitanika. U radu ćemo se ograničiti na samo jedan segment problema validnosti – interpretacije iskaza od strane ispitanika. Naše kvalitativno metodološko istraživanje sprovedeno je na relativno malom kvotnom uzorku od 20 ispitanika. Svi ispitanici trajno su nastanjeni na teritoriji grada Beograda. Struktura uzorka po polu i starosti odgovara karakteristikama opšte populacije Beograda. Istraživanje je sprovedeno, sa izvesnim prekidima, u periodu od oko godinu dana, tokom 2016. i 2017. godine. Ispitanici su posle svakog iskaza davali odgovore koji su ponuđeni na Likertovoj skali, a nakon odgovora svakom ispitaniku je postavljeno pitanje 'Kako ste Vi razumeli ovo pitanje?'. U zavisnosti od odgovora ispitanicima su postavljana i potpitanja (koja su se takođe odnosila na delove tvrdnje ili sam odgovor) kako bi se bolje razumela njihova interpretacija iskaza (Filipović 2018: 244–245).

Većina ispitanika/ca je iskazalo neslaganje sa navedenom tvrdnjom. „U potpunosti se ne slažem“ – četiri ispitanika/ce, „ne slažem se“ – deset ispitanika/ce, „niti se slažem,

niti se ne slažem“ – jedan ispitanik, „slažem se“ četiri ispitanika i „u potpunosti se slažem“ – jedan ispitanik. Bez obzira što percepcija rada sudstva nije bila postavljena kao primarni cilj istraživanja, ostvareni su interesantni uvidi. Većina ispitanika/ca primećuje brojne probleme, međutim, njihovi uvidi su uglavnom ograničeni na neadekvatan rad u pogledu suđenja za krivična dela. Jedan broj ispitanika/ca ističe da postoji sporost u radu, korupcija, nemogućnost ostvarenja prava zbog komplikovanih procedura i visokih troškova itd. Međutim, većina ispitanika/ca ulogu sudstva u političkom sistemu shvata vrlo ograničeno, bez bilo kakvog referisanja na druge funkcije sudstva u pogledu očuvanja ili razvoja pravne države i vladavine prava. Posebno se primećuje 'odsutnost' referisanja na njegovu ulogu u kontroli i ograničavanju druge dve grane vlasti. Imajuću u vidu da je većina ispitanika/ca vrlo kritički nastrojena prema izvršnoj vlasti i sudstvu, ovakav nalaz je interesantan i donekle paradoksalan.⁵ S obzirom na to da je nakon pada Berlinskog zida liberalna ideologija postala dominantna u Evropi, moglo bi se reći da princip podele vlasti i shvatanja uloge sudstva u takvom sistemu ipak nije uhvatio duboke korene na našim prostorima. Imajući u vidu da naš uzorak nije reprezentativan moglo bi se reći da je ova tvrdnja preterana i neutemeljena. Sa druge strane, odsustvo liberalnog diskursa podele vlasti (*check and balances*) toliko je upadljivo da se zapravo uopšte ni ne javlja u odgovorima. Ne tvrdimo da ispitanici/ce nisu isticali potrebu postojanja nezavisnog sudstva, ali se ono nikada nije eksplicitno navodilo kao mehanizam kontrole druge dve grane vlasti ili očuvanja ustavnog poretka parlamentarne demokratije.

B. F: Kako si ti razumeo ovaj iskaz?

Ispitanik: Razumeo sam kao...

⁵ Zbog ograničenog prostora ovde nećemo moći da prikažemo delove odgovora svih ispitanika/ca.

B. F: Mislim zašto se ne slažeš?

Ispitanik: Zato što je to diktatura. Mislim, a ja se ne slažem da živim u diktaturi.

B. F: Dobro, sada mi reci kada možemo reći da sudstvo služi vlasti?

Ispitanik: Kada donosi svoje odluke u odnosu na političke okolnosti ili direktna ili indirektna sufliranja. Sa vlastima, sa izvršnim vlastima.

B. F: A kako to uočavamo? Kako se to vidi konkretno?

Ispitanik: Šta? Da dam primer?

B. F: Da, ako imaš?

Ispitanik: Pa evo Savamala. Znači nije istražna radnja... niti je MUP izašao, niti je tužilaštvo tu nešto uradilo. Znači ništa se ne dešava (samozaposlen arhitekta, 33 godine, odgovor: „u potpunosti se ne slažem”).

B. F: Sada mi reci kakao si shvatio iskaz?

Ispitanik: Pa dobro to je uvek, sve je podložno, ovaj, mabinaciji i raznim marifetlucima, naravno. Sudstvo kao sudstvo mora uvek biti nezavisno. E sada, ko kroji same sudije i tu se uvek znači provuče neki sudija kadar nečije stranke ili politike (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina, odgovor: „u potpunosti se ne slažem”).

Ispitanica: Pa ja mislim da treba da služi celom narodu. Zato se ne slažem da treba da služi vlasti, u krajnjoj liniji. Treba da služi svima.

B. F: Četiri je odgovor?

Ispitanica: Da.

B. F: Dobro. Evo sada nešto ste rekli, ali kako ste razumeli ovaj iskaz?

Ispitanica: Da, ja sam ovo otprilike razumela kao da mora pre svega vlasti da služi. A ja mislim da ne mora pre svega vlasti da služi nego treba da služi svima, podjednako.

B. F: E sada, kada možemo reći da sudstvo služi vlasti? Kako to možemo da uočimo?

Ispitanica: Pa tako što otprilike... pratila sam svi sporovi kod običnih ljudi se rešavaju po deset godina, a ako je vlast u pitanju to ide mnogo brže.

B. F: Da li je tu razlika samo u brzini donošenja odluka?

Ispitanica: Pa ja mislim i u rešavanju i u donošenju presuda i tako (penzionerka, 63 godine, odgovor: „ne slažem se“).

B. F: Kako ste vi razumeli ovaj iskaz?

Ispitanik: Pa treba suditi realno, ne vezano za politiku. Ko je kriv treba da odgovara, na primer. Ako uradi neke mabinacije, malverzacije nema veze ako je političar ili običan čovek, on mora da odgovara. Da odleži što se kaže. Ako je oštetio nekog.

B. F: A kada možemo reći da sudstvo služi vlasti. Kada to možemo da uočimo?

Ispitanik: Ko sada na primer. Kome su sudili? Duliću, na primer. Pa stali, pa nema ništa od toga (domar, 50 godina, odgovor: „ne slažem se”).

B. F: E sad mi reci mi kako si ti shvatila ovaj iskaz?

Ispitanica: Pa to da sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti. Mislim da ne bi trebalo, ne znam da li mora ili ne mora. [...]

B. F: Dakle, kada možemo da kažemo da to i tako sudstvo služi toj vlasti. Bez obzira koliko ih je na vlasti.

Ispitanica: Pa ako je neko taj na vlasti u nekom prekršaju ili bilo čemu... mislim svakako da neće biti okrivljen (studentkinja, 22 godine, odgovor: „ne slažem se”).

Ispitanica: Mislim da sudstvo treba da bude nezavisno od vlasti. Zato što ako, ovaj... je u sklopu vlasti onda dolazi do, dolazi do ovaj... opet nekib zloupotreba i sličnih stvari. To znači da vlast može da utiče na sudstvo, a to ne bi trebalo.

B. F: A kada možemo reći da sudstvo služi vlasti? Kako to možemo da uočimo?

Ispitanica: Pa u suštini ako se donose neke presude i korist vlasti, u korist ljudi koji su na vlasti (studentkinja, 24 godine, odgovor: „ne slažem se”).

Ispitanik: Da. Pa valjda sudstvo treba da bude nezavisno. Znači da je odvojeno od vlasti.

B. F: A reci mi kada možemo reći da sudstvo služi vlasti? Kako možemo da uočimo to? Za tebe? Kako ti to vidiš?

Ispitanik: Pa ne znam, možda je najlakše objasniti na nekim konkretnim primerima za ovih par meseci.

B. F: Slobodno reci.

Ispitanik: Pa ne znam, Stefanović, pa suđenje. Pa ekspresno je dobio NIN. Pa apelacioni sud je to vratio. Nekako iz svih primera oko toga i sve ono šta čini vlast mislim da je to dobar primer gde možeš da vidiš da sudstvo služi vlasti. Savamala sada, nekako mi je to dobar primer. Pa ne znam Rodoljub Šabić je dobio poziv na sud zato što je tražio neke papire prema Zakonu o dostupnosti informacija od javnog značaja. A ovi koji su trebali da budu tuženi, gradonačelnik i još neki... postupak je tu stao. Moralo je da se reši. Prijave građana, sve ono. I sto tako nekih primera gde vidiš da tužilaštvo služi vlasti. Pa onda onaj izbor tužilaca treba da ide na neki drugačiji način. Politika bira tužioce, pa svako ima nekog putera na glavi. Svako nekom duguje pa onda dođe na naplatu (sanitarно-ekološki tehničar, 35 godina, odgovor: „u potpunosti se ne slažem”).

Ispitanica: Pa znate šta, ako služi vlasti onda će vlast da postavi svoje sudije i sve... i radi šta

boće. Osudi koga boće i šta mu padne na pamet. Je l' tako? I osudi koga god boće. Zato sad ovaj član 23 sad što smo otvorili, on mora da se menja. Znaš, imaš stari ustav i sada mora da se promeni taj ustav. To je jako opasno. To je... e to je najopasnije za jednu državu.

B. F: Sada mi recite, kada možemo reći da sudstvo služi vlasti? Kada to možemo da uočimo? Po čemu to vidimo?

Isplanica: Kada je jednpartijski sistem, kao sada. Evo, pa sve se pokazalo. O čemu pričamo mi. Ima časni sudija, ne mogu da kažem. Ali, unesu mu strah, mora da presudi onako kako mu je rečeno. Mene čudi i ovo za Stefanovića, prvo su presudili u njegovu korist, pa posle vidiš šta su okrenuli. Ali ova žena je časna. Ali trpi posledice žena. Trebalo je da uđe u ustavni sud, da bude sudija, skinuli su je i gotovo. E, al' zato je Evropska unija sada rekla član 23, otvorićemo ga, ali morate da sredite sudstvo. Pogledaj ti, po deset, dvanaest godina teraju. Pa onda za one vojnike što su se jadni kao navodno ubili. Ono ubili decu. Mislím strašno, o čemu pričamo. Ti ne znam dete sklopi kako god boćeš, ali sudstvo je... sudstvo je nula kod nas. E tako, u svim sferama. (penzionerka, 67 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Međutim, čini nam se da su zanimljiviji iskazi koji ukazuju na izvesnu zbunjenost ili nedovoljnu upoznatost sa principima podele vlasti i nezavisnosti sudstva.

Ispitanik: Znaš kako vlast... Hteo sam da ti kažem vlast... standardno, ono školski primer, vlast je ta koja treba da ti dođe, da donese zakone, zakoni mora da se poštuju i sud mora da ih sprovođi. To je to. U tom kontekstu, da. Služi vlasti, vlast. Znaš kako da ti kažem u nekoj višoj varijanti. Ne sad da služi vlasti da ovaj zгази dete kolima i da ne robija, brate. Zašto? Zato što tata ima televiziju pa će da posluži vlasti. Jebeš vlast. Izvini. Znaš.

B. F: OK, OK, dobro. E sad reci kada možemo reći da sudstvo služi vlasti i po čemu se to vidi?

Ispitanik: Evo sada sam ti rekao. Kada postoje zakoni vlast je što bi rekao Dušan Silni 'ni po babu ni po stričevima'.

B. F: Znači kada vlast poštuje zakone, kada iz izvršava...

Ispitanik: Tako je brate. Zakon je zakon. Poštujes ustav. Ovaj naš ne poštuje ustav ni ništa... najviši pravni akt. Svi brate mrče sve kako misle da treba i to je to. Meni nije logično da neko diluje drugu i izade posle 15 godina, a neko ubije čoveka i izade posle 5. Mislim, ajde mi objasni. Brate, to s tumači tako kome kako odgovara (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „slažem se”).

Ispitanik: Samo me zanima u kojem smislu u krajnjoj liniji? Ako gledamo, mislim... sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti... na prvu bi rekao u potpunosti se slažem. Jedan.

B. F: Aba, da se slažeš.

Ispitanik: Zato što sudstvo treba da radi za državu, to jest sa državom. Za nju, za narod i za svoju zemlju. U globalu mislim, kao narod i kao zemlju.

B. F: Dobro, ali šta ti je dilema? Ja sam razumeo da imaš neku dilemu.

Ispitanik: Pa u krajnjoj liniji mora da služi vlasti. Vlasti kao vlasti koja je... trenutno...

B. F: Znači kada se kaže vlast misli se na... dakle, da li bi se razlikovao odgovor kada bi shvatio na jedan...

Ispitanik: OK, shvatio sam. U tom slučaju se ne slažem. Zato što mislim...

B. F: Ne slažeš se. Ne, meni je važno ovo, dakle, slobodno mi reci, zato što mi je stvarno važno zbog istraživanja. Je l' si shvatio na dva načina ovaj pojam vlasti?

Ispitanik: Da, da...

B. F: Shvatio si vlast u...

Ispitanik: Vlast u smislu kao predsednik, premijer... to ko je na vlasti. Na prvu sam shvatio... da l' nisam pročitao ili se nisam...

B. F: Ne, ne slobodno reci...

Ispitanik: Shvatio sam kao državu, narod. U ovom slučaju kao vlasti mislim da ne treba da služi, jer treba da služi narodu i državi. Nikako vlasti.

B. F: Dobro. Znači sad kada smo razjasnili, onda ti je odgovor... koji broj?

Ispitanik: Broj četiri.

B. F: A ovo prvobitno si shvatio kao celu državu zapravo. Je l' tako?

Ispitanik: Da.

B. F: Dobro. E sada sa ovim odgovorom pod četiri... kako si razumeo i pojasni mi odgovor ako ti je tako lakše.

Ispitanik: Smatram da sudstvo ne treba da bude sluga vlasti, nego treba da bude sluga narodu i državi, celokupno. I da se bori za svoju... u ovom slučaju svoju državu. Da probleme koje ne može da reši može da reši... da stane iza svog naroda u nekom da kažem inostranstvu. U smislu nekom višem sudu. Ali treba da služi svom narodu i da rešava probleme naroda kada dođe do toga. U najkraćem i najboljem mogućem roku. Nikako vlasti i nikako da ide sa njima u smislu da vlast može da radi šta hoće, da je pokrivaaju i da rade za nju.

B. F: Drugo, hoću da te pitam, mada se već delom odgovorio. Kada možemo reći da sudstvo služi vlasti? Kako to možemo odati uočimo?

Ispitanik: Pa možemo da uočimo tako što vlast koja... ne bitno da li su ministri ili vlast kao vlast pravi problem. Bilo kakve vrste. Utaje poreza, krađa para, čega god u smislu vlasti. Sud zatvara oči pred tim i da jednostavno ne osudi tog nekog ko je trenutno na vlasti. Nego ih vlast... vlast ima da kažem svije neke... kako da se izrazim, neke svoje...

B. F: Pulene?

Ispitanik: Pa, ne pulene... boću da kažem ima svoj mandat koji iskorišćuje tako kako iskorišćuje. Da mu sud ne može ništa (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Zanimljiv je primer ispitanice koja otvoreno ističe da joj nije jasan koncept nezavisnog sudstva. Za nju bi tako ustrojeno sudstvo predstavljalo instituciju nad kojom građani zapravo ne bi imali (bilo kakvu) kontrolu. Ovaj primer nam ukazuje da se mora vrlo pažljivo pristupati analizama javnog mnjenja. Odnos javnost (ma kakav on bio) prema određenim institucijama i mogućim promenama ne sme se uzimati 'zdravo za gotovo'.⁶

115

Ispitanica: Ja mislim dva. Baš sam o tome razmišljala pošto sam čula da uopšte... da vlast je kao posebna, ovaj, samostalna...

B. F: E sada ćeš mi to reći. Dakle, kako si ti razumela ovaj iskaz. Ako je odgovor dva?

Ispitanica: Da, da.

B. F: Kako si ti razumela?

Ispitanica: Meni je prosto čudno da sudstvo ne ide u ovaj... nekako uz ono... da nema veze sa vlašću, da je posebno nešto. Mislim ne znam, kako.

⁶ Ipak, svesni smo da je u pitanju samo jedan odgovor. Svako uopštavanje, bez dodatne empirijske evidencije, bilo bi rizično i bez osnova.

B. F: Zašto je čudno?

Ispitanica: Pa nešto mi nejasno, s obzirom da sudstvo, ovaj... ne znam... bitno mi je mnogo i da ono upravo rešava te neke probleme. Ne znam, svašta nešto, te nepravilnosti, ovo-ono, a da bude nezavisno da može da radi šta hoće. Ne znam, ja tako gledam. Da može da radi šta hoće.

B. F: Misliš da ne bi trebalo da bude nezavisno? To misliš?

Ispitanica: Pa to mislim.

B. F: Da ne bi trebalo?

*Ispitanica: Ne bi. Ne znam zašto je. Mislim ot-
kud uopšte ta ideja da bude... kako, samostalno?
Ne znam.*

B. F: A zašto misliš da je to loše?

Ispitanica: Pa ne znam, nekako mi je to... zato što mi je bitno i za ljude i za sve. I uopšte sudstvo gledam kao ispravljanje nekib nepravilnosti, uopšte u svemu. Od najmanje neke stvari do najkrupnije. Ali, baš da bude samostalno i da nema nikakvu kontrolu. Treba da ima neku kontrolu vlasti...

B. F: Ti samostalnost povezuješ sa odsustvom kontrole? Na to misliš? Znači da onda...

Ispitanica: Da (nezaposlena, 56 godina, odgovor: „slažem se“).

Iako se iskaz direktno odnosi na relaciju vlasti i sudstva, jedan deo ispitanika/ca je u svojim odgovorima isticao probleme koji nisu u uskoj i neposrednoj vezi sa njihovim razumevanjem uloge (izvršne) vlasti. Tako se ističe sporost rada sudova, korupcija, plaćanje visokih taksi kako bi se ostvarila određena prava putem sudova, neefikasnost penitencijarnih ustanova itd.

Ispitanik: Meni nije logično da neko diluje drugu i izađe posle 15 godina, a neko ubije čoveka i izađe posle 5. Mislim, ajde mi objasni. Brate, to se tumači tako kome kako odgovara. Treba da se dogodi neki monstrum, debil čovek, umobolan čovek. Zamisli siluje, zatrpa dete u nekoj njivi da bi bio osuđen na 40 godina. Sud zna, znaš. Mislim jednostavno, brate ti sve to i suđenja i ovo i ono. I sud i osuda na kraju krajeva i kazna i sve to, deluju bre pedagoški, razumeš. Ne na frajera koji je napravio. Paži, činjenica je ti kada osудиš čoveka... na primer, ja imam par drugara koji su bili u zatvoru, ležali za ovo, za ono, nebitno. Ti bre udeš kao, pod navodnicima, jajara i secikesa ti izađeš bre... tamo upoznaš giliptere i ozbiljne kriminalce. Izađeš pet puta gori, znaš. Ne postoji, ne postoji... to su priče kazneno-poprazni... šta se tu poprazlja? Ništa. On ude, on je izašao još gori. Jednostavno sud treba da ima preventivno... razumeš. U kontekstu sada je osudio tebe za nešto što si uradio, razumeš. Ti si ubio čoveka, ti si ubio čoveka, ti si napolju za pet godina. Gde to ima? To u Kolumbiji nema, znaš (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „slažem se”)

Ispitanica: Ali imala sam čak neke lične, ja lično neki problem sa sudstvom i tebi je jasno... i to protiv države negde... mislim... prosto, ti negde shvatiš da ne samo da služi vlasti, nego da... ne samo da sudstvo radi u korist vlasti, odnosno da donosi odluke u njihovu korist. Već da prosto tebi stalno stavlja neke namete. Da ti više kao običan građanin ne možeš da podneseš neku prijavu sudsku a da pritom nemaš gomilu novca da im platiš sve to. I da ako dobiješ u svoju korist oni će ti to vratiti, ali ti, znači, moraš da imaš. Ti ako tužiš za određenu sumu ti moraš da imaš par bilijada eura da to platiš i ako znaš već da ćeš dobiti sudski proces i da će ti to biti vraćeno. Ti kao običan građanin... izvini otkud tebi tolike pare. Znači, prosto si ti već negde uslovljen kao običan građanin da znaš da sudstvo služi vlasti. Da je najbolje ne ulaziti uopšte ni u kakve procese, jer ćeš ti tu izvući deblji kraj, odnosno i ako na kraju nešto dobiješ ti moraš da budeš dobro ekonomski potkovan. Tako da mislim da sudstvo koristi uglavnom i služi uglavnom bogatom narodu ove zemlje. Jer oni mogu sebi to da priušte.

B. F: Da li ima još neki primer na kojem vidimo, osim plaćanja da kažem velikih taksi i uopšte velikog novca za procese?

Ispitanica: Mislim vidimo po tome da prosto niko ko je... ne znam, ko god je tužio državu nije dobio. Mislim, ja ne znam za sada neki slučaj gde... toliko se, ne znam, prljavštine prozlači po novinama. Pa čujemo da je ovaj tužio, pa znaš, prosto ne vidiš da je tu neko, kao... ne znam, ubistva dece, ne znam imamo toliko ubica i si-

lovatelja... danas. Prosto ne vidiš i da se u tom zakonu nešto menja i da ne postoje te neke rigorozne kazne. Ne postoji ništa što tebi... ti kao građanin se ne osećaš sigurnim u ovom društvu jer sudstvo ne radi prosto kako treba. Da li zarad vlasti ili zarad čega, prosto ne znam (poslovna sekretarica, 46 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Ispitanica: Ono koliko sam ja dotakla u životu sudstvo, posle smrti roditelja, to su ove stvari koje sam morala da sređujem da bi ugasila mamine račune [...] To je ovo kako sam ja došla do sudstva i svega i moram da priznam da jeste ovako. A zašto ću Vam sve to reći. Kada je došlo do onoga, kada se sve to prozुकlo kroz Srbiju, za Bosnu, pa srećna sam što sam u Republici Srpskoj, pa sam mogla tu još da radim. Daje to negde dalje... negde ne možete ni lično, morate peko advokata. Treba za to imati lovu. Nismo mi baš neki 'lovatori'. I to sve lova... nije to ništa, sve nešto sto, dvesta evra. Sto, dvesta evra a moj muž prima četiristo evra platu [smeh]. Mislim to je plata. O čemu pričamo, za mene su to neke pare, ja na drugačiji način gledam na novac [...] (nezaposlena, 55 godina, odgovor: „ne slažem se“).

119

Zaključak

Ispitanici/ce su imali nedoumice u pogledu razumevanja pojma 'vlast' te su zahtevali dodatna razjašnjenja ili men-

jali svoje prvobitne odgovore na Likertovoj skali. Neretko su pojašnjavali kakav odnos između vlasti i sudstva jeste i kakav bi trebalo da bude, navodeći da bi sudstvo trebalo da poštuje zakone. Poslednje posebno važi za ispitanike/ce koji su saglasni sa iskazom (i ispitanika koji je zauzeo 'neutralnu poziciju' („niti se slažem, niti se ne slažem“)). Bez obzira na navedene nejasnoće i kontradiktornosti većina ispitanika/ca nije tvrdila da iskaz nije jasan. Termin 'vlast' je obično bio 'definisan' kao izvršna vlast.

Zanimljivo je da su se gotovo svi ispitanici/ce ograničili na krivičnopravnu materiju bez gotovo referisanja na druge funkcije sudstva u razvijanju (očuvanju) demokratskog porotka i pravne države. Sudstvo se nije percipiralo kao jedna od grana vlasti koja bi predstavljala mehanizam kontrole izvršne i zakonodavne vlasti po Monteskejevom modelu. Na primer, ulogu Ustavnog suda niko od ispitanika/ca nije ni spominjao. Pritom, većina ispitanika/ca je bila veoma kritički nastrojena i prema ulozi sudstva i prema ulozi izvršne vlasti. Koliko je takva ideja političke kontrole izvršne vlasti od strane sudstva odsutna vidi se i po tome što određen broj ispitanika/ca nema problem sa 'spajanjem' sudske i izvršne vlast ukoliko bi poslednja bila u službi građana ('naroda'). U analizama rada najznačajnijih institucija pravne države i vladavine prava (ne nužno akademskim) često se polazi od pretpostavljenog konsenzusa o tome kako bi one trebalo da izgledaju. Podrazumevani 'minimum' na kojem se temelje liberalne i parlamentarne demokratije uzima se 'zdravo za gotovo'. Međutim, u takvim razmatranjima neretko se zabavlja da za jedan deo populacije (ovde nećemo pokušavati da odredimo koliki deo je u pitanju jer nam naši podaci to 'ne dozvoljavaju') ne deli znanja, shvatanja i vrednosti koje se postavljaju kao podrazumevane ili fundamentalne. Podela na tri grane vlasti koje bi se međusobno kontrolisale nije u političkom vidokrugu čak i onih ispitanika/ca koji

bi mogli upravo u tome pronaći zgodan osnov za dodatno utemeljenje svoje argumentacije. Uzorak na kojem je sprovedeno kvalitativno istraživanje je skroman, stoga su dalja istraživanja u ovom pravcu neophodna.

Literatura

Anderson, Amy, Nichols, Elizabeth, Pressley, Kimberly (2002), „Usability testing and cognitive interviewing to support economic forms development for the 2002 economic census“, u Stuart Pursey, Jocelyn Tourigny, Patricia Whitridge *Proceedings of the Statistics Canada Symposium 2001 – Achieving Data Quality in a Statistical Agency: A Methodological Perspective*, Ottawa : Statistics Canada.

Blair, Johnny, Presser, Stanley (1993), „Survey procedures for conducting cognitive interviews to pretest questionnaires: A review of theory and practice“, u *Proceedings of the ASA Section on Survey Research Methods*, Alexandria, VA: American Statistical Association.

Cannell, Charles, Oksenberg, Loia, Kalton, Graham, Bischooping, Katherine, Fowler, Floyd (1989), *New Techniques for Pretesting Survey Questions*. Ann Arbor: Survey Research Center.

DeMaio, Theresa, Mathiowetz, Nancy, Rothgeb, Jennifer, Beach, Mary Ellen, Durant, Sharon (1993), *Protocol for Pretesting Demographic Surveys at the Census Bureau*. Washington, DC: U.S. Bureau of the Census.

Ericsson, Anders, Simon, Herbert (1980), „Verbal Reports as Data“. *Psychological Review*, 87 (3), str. 215–251.

Fajgelj, Stanislav (2010), *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Filipović, Božidar (2018), „O privatizaciji i privatnom vlasništvu – kvalitativni i kvantitativni pristup problemu vrednosne orijentacije“, u Jelena Pešić, Vera Backović i Anđelka Mirkov (ur.) *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*, Beograd: Filozofski fakultet – Institut za sociološka istraživanja, str. 243–263.

Geisen, Emily, Bergstrom, Jennifer (2017), *Usability Testing for Survey Research*. Cambridge: Elsevier.

Jabine, Thomas, Straf, Miron, Tanur, Judith, Tourangeaur, Roger (1984), *Cognitive Aspects of Survey Methodology: Building a Bridge Between Disciplines*. Washington, DC: National Academy Press.

Otete institucije u Srbiji

Jobe, Jared, Mingay, David (1989).

„Cognitive Research Improves Questionnaires“, *American Journal of Public Health*, 79(8), str. 1053–1055.

Miller, Kristen, Willson, Stephanie, Chepp, Valerie, Padilla, Jose Luis (2014), *Cognitive Interviewing Methodology*. Hoboken: John Wiley and Sons.

Monteskje, Šari (2011).

O duhu zakona. Zavod za udžbenike, Beograd

Pešić, Jelena (2016).

Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske [doktorska disertacija], Beograd: Filozofski fakultet.

Petrović, Irena. (2013).

„Promene vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu post-socijalističke transformacije u Srbiji“. *Sociologija*, 55 (3), str. 375–374. doi:10.2298/SOC1303375P

Presser, Stanley, Rothgeb, Jennifer, Couper, Mick, Lessler, Judith, Martin, Elizabeth, Martin, Jean, Singer, Eleanor (2004).

Methods for Testing and Evaluating Survey Questionnaires. Hoboken: Wiley.

Willis, Gordon (2015).

Analysis of The Cognitive Interview in Questionnaire Design. Oxford: Oxford University Press.

Vinjeta: Još jednom o tome zašto partije ne valjaju i kako smo nemoćni da to promenimo

Dušan Spasojević

Vrlo često se dešava da se nezadovoljstvo stanjem demokratije iskazuje kritikom političkih partija, te očekivanjem da će one nestati (izumreti) ili se promeniti. Ipak, deluje da im sasvim dobro ide. Štaviše, deluje da su neke uspostavljene prakse u 19. veku (ko je rekao oligarhija?) i danas žive i zdrave. Zapravo, čini se da su se i partije navikle na ciklično javljanje kritika na njihov račun – de-ideologizacija, personalizacija, otuđenje od građana... su opšta mesta kritike makar od šezdesetih godina prošlog veka.

Srbija se posle 15-ak godina kakve-takve tranzicije ka demokratskim modelima upravljanja ponovo našla na ivici autoritarne provalije (realno, već smo u nju upali ali možda nam se otvori padobran). Ovakav negativni scenario jeste iznenađenje, naročito nakon što smo uspeli da u prelomnim izbornim ciklusima 2007/2008. napravimo razuman i manje loš izbor i da nastavimo da se gegamo ka zamišljenom cilju. Ipak, nakon što je Srpska napredna stranka zauzela

vođeće mesto, a zatim i usisala u sebe skoro sve institucije poretka (koji ionako nije bio previše utemeljen), razvoj situacije je počeo da nas podseća na propuštene šanse i prilike.

O razlozima neuspeha se može govoriti iz mnogo perspektiva. Ipak, kako su bez ikakve dileme političke partije najснаžniji politički akter, jasno je da se u analizi njihovog položaja i uloge nalazi značajan deo odgovora. I odgovornosti. I ova odgovornost je dvojaka – sa jedne strane tiče se načina na koje su stranke izgradile politički sistem, a sa druge kako su izgradile sebe. Ova dualnosti je proizvod dvostrukog karaktera stranaka – sa jedne strane one su akteri procesa političkog takmičenja i odlučivanja, dok su sa druge one jedini akteri koji mogu da dizajniraju pravila igre.

U odnosu na sam politički sistem, jasno je da partije nisu imale posebnu želju da sa nekim dele društvenu i političku moć. Iako se u odnosu na pitanje stvaranja *checks and balances* može videti jasna razlika u intenzitetu dozvoljenog nadzora i opozicije između današnje i nekadašnjih vlada, očigledno je da ombudsmani ili regulatorne/kontrolne agencije i tela nikada nisu bile posebno omiljene kod izvršne vlasti. Čak ni takvi mehanizami, često kritikovani zbog neoliberalnog i depolitizujućeg efekta, koji tek umerno ograničavaju politički mejnstrim nisu bili prihvatljivi za stranke u Srbiji. O stvaranju bazičnih mehanizama kontrole i nadzora poput nezavisnijeg sudstva ili iole pluralne medijske sfere je takođe teško govoriti.

Štaviše, partije su formalnim i neformalnim pravilima postavile brojne prepreke kojima kartelizuju partijski sistem i zatvaraju politički tržište, favorizujući već etablirane stranke. Zapravo, načinom finansiranja stranaka i kampanja, radom institucija i medija stranke otežavaju pojavu novih partija i smanjuju sebi konkurenciju. Ova praksa rezultira pojavom novih radikalnih stranaka koje su antipartijske,

populističke, drugačije i provokativne, a sve u cilju preskakanja prepreka kartelizacije i privlačenja pažnje javnosti.... Ove nove stranke koje slave nove metode politike, svoju različitost i nikatnost, često nisu u stanju da se snađu u institucijama i njihovim praksama, niti da održe stabilnu podršku birača u dužem periodu. Ipak, dovoljno je da svaki deseti birač glasa za nepostojećeg kandidata na predsedničkim izborima da shvatimo da građani žude za alternativama.

Sa druge strane, partije pasivno blokiraju učešće građana i civilnog društva u svim važnijim procesima. Javna slušanja i rasprave su retkost, a kad se dešavaju na njima najčešće učestvuju kooperativni predstavnici građana. Ni to čak nije dovoljno, pa se ni takav proces ne izvodi do kraja, ostavljajući kooperativno civilno društvo bez odgovora ili mogućnosti da bar malo utiče. Sve ovo ima svoju cenu onda kada bauk autoritarnosti zakuca na vrata i kada se od tih istih građana očekuje da brane institucije sistema koje im nisu (dovoljno) služile, koje ih nisu makar saslušale i utešno potapšale po ramenu.

Način na koji partije učutkuju aktere oko sebe je identičan načinu na koji lideri partiju učutkuju sve unutar partija. Naravno, ne treba neutemeljeno i previše optimistično širiti ideale o partijama koje su demokratski ustrojene, participativne, podstiču frakcije i izdvojena mišljenja... ali partije koje imaju kakvu takvu unutrašnju strukturu, dinamiku, takmičenje i pluralizam nisu baš tako udaljene od realnosti. Odgovor na pitanje zbog čega su partije u Srbiji takve kakve jesu je dosta komplikovan, ali možemo tvrditi da je deo u razloga leži u periodu kada su partije stvarane i u autoritarnim, centralističkim i liderskim manirima koji su tada ukorenjeni. Takođe, ni izborni sistem ne podstiče unutarstranačku borbu (jer nezadovoljni uvek mogu da promene partiju ili da osnuju novu), niti postoji pritisak javnosti da se stranke demokratizuju. Za razliku od stabilnih demokratije u koji-

ma postoji interesna veza između partija i civilnog društva (iako uticaj te veze jeste nešto manji), zbog dominacije velikih identitetnih pitanja o Kosovu i Evropi ove veze kod nas nikada nisu izgrađene, niti su ekonomska pitanja zauzela važno mesto na agendi. Ovde bi možda valjalo i napomenuti opasnost od generalizacije jer postoje i značajne razlike između stranaka, ali su sličnosti ipak mnogo snažnije i izraženije kada stranke posmatramo dugoročno, tj. na nivou tendencija.

Način na koji su stranke organizovane iznutra ne ostaje samo interno stranačko pitanje. Naprotiv, ove prakse se prelivaju u institucije i oblikuju njihov način rada, uz istovremeno onemogućavanje da institucije ispune svoje pune kapacitete. Površan pogled na srpski parlament nam kaže da bi rad ove institucije bio mnogo bolji kada bi stega partijske discipline bila bar za trunku slabija i kada poslanici ne bi zaista bili „dobro dresirane životinje za glasanje“, kako ih je pre sto godina nazveo Veber. Ili kada bi ministri razumeli da kritički nastrojena pitanje iz njihove stranke mogu da unaprede rad, stvare sliku/privid brige za građane i njihove probleme i povećaju izborne šanse. Ovako, repetitivna naučenih, pohvale liderima i banalizovana debata ubijaju volju i želju među najzagriženijim pratiocima parlamentarne prakse.

Ima i gore od do sada navedenog – ovo razmatranje ne sme da vodi pogrešnom zaključku da postoji alternativni model političkog organizovanja koji bi zamenio partije. Zapravo, nema države na svetu koja je mejnstrim politiku popunila nečim drugim. Takođe, način vođenja i razumevanja politika kod nas naginje partijskom i liderskom talmičenju. To ne znači da ne treba tragati za načinima da popravimo postojeće partije, da osnažimo alternativne korektivne elemente participacije i da bar malo pomerimo klatno. To, na primer, znači da nekakvu šansu za uspeh imaju akteri koje kritički

razmatraju postojeće stranke i njihovu praksu, ali ne odbacuju način njihovog rada u potpunosti. Korišćenje termina pokret ili izbegavanje stranke kao etikete govori u prilog svesti o tome. Ipak, nije dovoljno da se nazovemo pokretom ili inicijativom, ako se i dalje ponašamo kao klasična politička partija.

Slična argumentacija se može koristiti u vezi demokratije kao poretka – uprkos brojnim problemima, poželjna rešenja ne bi trebalo tražiti izvan praksi koje postoje u starim demokratijama. U tom razmatranju ne treba polaziti od trenutne situacije jer je skoro nemoguće dizajnirati institucije koje će sprečiti ovako očigledno kršenje principa demokratije, pravnih normi i nepisanih pravila. Ipak, ukoliko postavimo efikasniji sistem biće teže da se ovakva kriza demokratije ponovi u bliskoj budućnosti.

128

Otuđene
institucije i
ugroženi domeni
javne sfere

Ekološki konflikti u Srbiji – građani protiv hidroelektrana

Jelisaveta Petrović

Klimatske promene predstavljaju jedan od najvećih izazova sa kojima se savremeno društvo suočava. Kako je upotreba fosilnih goriva činilac koji pojedinačno najviše doprinosi porastu globalne temperature, prelazak na neugljenične izvore energije se smatra prioritetom globalne ekološke politike. Jedan od obnovljivih izvora energije koje se sve češće u te svrhe upotrebljava jeste voda. Međutim, rastući broj ekoloških konflikata širom sveta izbija upravo kao posledica izgradnje infrastrukture neophodne za eksploataciju ovog resursa⁷. Naime, iako se određene koristi, pre svega u pogledu smanjenja emisije ugljendioksida, mogu ostvariti iskorišćavanjem hidroenergetskih potencijala, najveće socio-ekološke troškove, po pravilu, snose lokalne zajednice. Primera protesta protiv izgradnje hidroelektrana, pogotovo u zemljama u razvoju, ima na pretek - od Indije i Turske sve do Meksika, Brazila i Bolivije (Premalatha et al. 2014, Jumani et al. 2017, Islar 2012). Ni zemlje Balkana nisu zaobišli problemi nastali kao posledica korišćenja energije vode (Vejnović 2017).

129

7 U okviru projekta Atlas ekološke pravde (Environmental Justice Atlas) registrovano je preko 200 slučajeva konflikata oko vode širom sveta: <https://ejatlas.org> (pristupljeno 10. januara 2019.)

Iako Srbija nije pošteđena ekoloških problema, ovoj temi na nacionalnom planu, izuzev u kontekstu obaveza koje treba ispuniti u procesu pristupanja Evropskoj uniji, do skora nije pridavan poseban značaj (Nadić 2012, Petrović i Vukelić 2013). Ono što je u poslednjih nekoliko meseci ipak uspelo da privuče pažnju javnosti i predstavnika vlasti, jesu protesti stanovnika Stare planine protiv izgradnje malih hidrocentrala duž reka koje tuda protiču. U ovom prilogu, namera nam je da kroz priču o otporu izgradnji hidroelektrana na Staroj planini i u Brodarevu na reci Lim razmotrimo uzroke, učesnike i ishode ekoloških konflikata u Srbiji. Pitanja na koja nastojimo da pružimo odgovor su sledeća: Kada dolazi do ekoloških protesta? Ko su njihovi nosioci? I na kraju, šta odlučuje o njihovom ishodu?

Ekološki konflikti

Ekološki konflikti se javljaju kao posledica nejednakog položaja koji različite društvene grupe zauzimaju u odnosu na ekološke rizike i/ili mogućnosti pristupa i korišćenja prirodnih resursa (Avelino i Rotmans 2009). Iako je, kako primećuje Bek (2001) „smog demokratski“, odnosno ekološki problemi imaju efekat bumeranga kome niko, dugoročno, ne može izbeći, po pravilu, uticajni društveni akteri uspevaju da prebace ekološke troškove na već deprivilegovane pojedince i grupe (Bullard 1994, Martinez-Alier 2002). Toksična postrojenja su smeštena na marginalnim teritorijama koje naseljava manjinsko, siromašno stanovništvo. Socijalno ugrožene zajednice su najčešće i mesta u čijoj blizini se deponuju različite vrste otpada, uglavnom onog najopasnijeg.

Kao odgovor na ekološku nepravdu i uskraćivanje osnovnih ekoloških prava, javljaju se samonikle ekološke inicijative

i pokreti. Ekološki protesti ugroženog stanovništva predstavljaju specifičan „ekologizam siromašnih“ koji se razlikuje od ekoloških inicijativa „privilegovanih“ najčešće usmerenih na unapređivanje kvaliteta neposrednog prirodnog okruženja ili očuvanje netaknute prirode (Martinez-Alier 2002, Nixon 2011). Iako se ekološki otpori mogu javiti na svim nivoima – lokalnom, nacionalnom i globalnom – najčešće ostaju izolovani u lokalnim sredinama. I pored toga, oni su važni jer ukazuju na postojanje problema pre nego što on postane nacionalni ili globalni.

U ovom prilogu, fokus ćemo staviti na konflikte do kojih dolazi kao posledica izgradnje hidroenergetskih postrojenja koja remete socijalnu dinamiku i socio-ekološki metabolizam lokalnog okruženja. Iako se energija koja se dobija iz vode smatra „čistom“ u smislu da ne dovodi do povećanih emisija ugljendioksida i drugih gasova sa efektom staklene bašte, izgradnja hidroelektrana ostvaruje negativan uticaj na lokalne ekosisteme, biodiverzitet, površinske vode, poljoprivredna dobra, kao i na ukupan kvalitet života ljudi koji naseljavaju data područja.

Jedan ugao iz koga se može posmatrati proces pretvaranja rečnih tokova u izvorišta obnovljive energije jeste onaj koji je blizak pristupu političke ekologije a koji naglasak stavlja na arhitekturu odnosa moći koji upravljaju procesom odlučivanja o životnoj sredini. Zastupnici ovog pristupa ističu da je socio-ekološki metabolizam nerazdvojjiv od političkog procesa. Voda, kao i drugi prirodni resursi, otelovljuje odnose moći, dominacije i subordinacije, mogućnosti pristupa i isključivanja, te njeno korišćenje nije otporno na društvene podele po različitim osnovama - ekonomskoj, etničkoj, rasnoj, rodnoj i dr. Procesi sakupljanja, usmeravanja, pročišćavanja ili korišćenja vode u energetske svrhe, komodifikuju ovo prirodno dobro, što dalje vodi produbljivanju socijalnih nejednakosti, sasvim suprotno od onoga što tvrde zagovornici neoliberalne politike prema

kojima tržište predstavlja optimalni mehanizam alokacije oskudnih resursa (Swyngedouw i Heynen 2003, Swyngedouw 2006, 2009). Drugim rečima, nedostatak prirodnih resursa najčešće nije posledica njihove oskudnosti u fizičkom smislu, već manjka finansijskih resursa i/ili moći. Kontrola nad vodom generiše izuzetnu društvenu moć, te se regulacija vodotokova ne bi smela tretirati kao pitanje usko-tehničkog procesa upravljanja prirodnim resursima, već kao temeljno društveno i političko pitanje (Swyngedouw 2006).

Ekologija na periferiji Evrope

132

U okviru procesa evropskih integracija Srbije sažetih, kada je životna sredina u pitanju, u poglavlju 27 pristupnih pregovora, kao jedan od zahteva usklađivanja sa evropskom klimatskom politikom nameće se veće oslanjanje na obnovljive izvore energije i smanjenje zavisnosti od ruskog gasa (European Parliament 2018). Srbija je potpisnica nekoliko međunarodnih sporazuma kojima se obavezala da će do 2020. godine povećati udeo energije iz obnovljivih izvora za 27% (Neubarth 2018:17). U strateškim dokumentima Republike Srbije (Narodna skupština republike Srbije 2015)⁸ koji se odnose na oblast korišćenja vodotokova i proizvodnje energije iz obnovljivih izvora, male hidroelektrane figuriraju kao jedan od potencijalnih izvora čiste energije kojih bi, u narednom periodu, trebalo da se izgraditi oko 850⁹ 10.

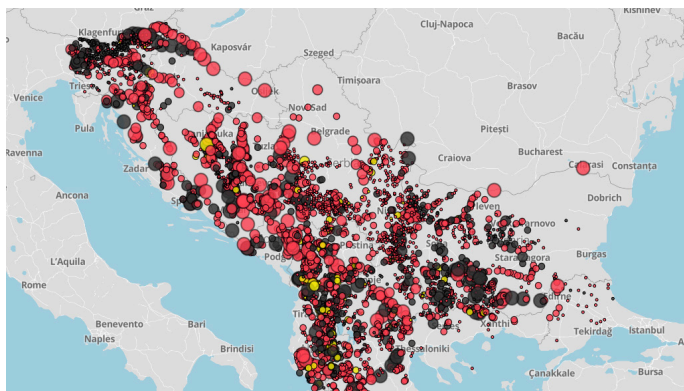
8 Program ostvarivanja Strategije razvoja energetike RS do 2025. sa projekcijama do 2030. za period 2017-2023. i Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2025 sa projekcijama do 2030. godine.

9 Spisak lokacija je određen na osnovu (zastarelog) katastra mini-hidroelektrana iz 1989. godine: <http://mhe.mre.gov.rs/Katastar%20MHE/> (pristupljeno 11.1.2019.)

10 The role of hydropower in selected South-Eastern European countries Commissioned by EuroNatur Foundation and RiverWatch – Society for the protection of rivers 29 October 2018, dostupno na: www.e3-consult.at (pristupljeno 15. decembra 2018.)

Na stotinak lokacija, radovi su već započeli.

Čitav region Jugoistočne Evrope se smatra nedovoljno eksploatisanim kada su hidroenergetski potencijali u pitanju, te je planirana izgradnja oko 2800 novih postrojenja (Neubarth 2018: 4). Na slici 1 je prikazan prostorni raspored trenutno postojećih malih hidroelektrana i onih čija se izgradnja planira (crne tačke na mapi predstavljaju već izgrađene, žute one koje su u fazi izrade, dok su crvenom bojom označene lokacije na kojima je u planu izgradnja MHE).

Slika 1 MHE u zemljama Jugoistočne Evrope

Izvor: <https://riverwatch.eu/de/balkanrivers/map>
(pristupljeno 11. januara 2019.)

Dok u zemljama Jugoistočne Evrope dolazi do pojačane eksploatacije hidroenergetskih potencijala masovnom izgradnjom malih hidroelektrana, u većini zemlja Zapadne Evrope se preispituje njihova dalja upotreba. Neki drugi izvori obnovljive energije (vetar, sunčeva energija, biomasa) se smatraju neuporedivo boljom alternativom (Chamberlain 2018).

Ekološki konflikti u Brodarevu i na Staroj planini

Ekološki protesti u Srbiji su relativno retka pojava. Još od pobune protiv izgradnje nuklearnih postrojenja koja je izbio sredinom 1980-ih, na nacionalnom planu gotovo da nije bilo značajnijih ekoloških motivisanih protesta. U poslednjih nekoliko godina, održano je nekoliko uličnih protesta u organizaciji društava za zaštitu životinja i grupa koje se bore protiv upotrebe genetski modifikovanih organizama, ali su ove inicijative bile kratkog daha i sasvim skromnih dometa. Pored povremenih nacionalnih ekoloških kampanja, s vremena na vreme, izbijaju i pobune stanovnika ekološki ugroženih sredina. Tako je, recimo, tokom 2006. godine u Pančevu organizovana serija protesta protiv zagađenja vazduha, a u Boru nekoliko protesta kojima se želela skrenuti pažnja javnosti na zdravstvene rizike sa kojima se suočava lokalno stanovništvo (Petrović i Vukelić 2013). Stanovnici Zrenjanina već godinama pokušavaju da reše problem pijace vode, povremeno i protestujući, ali za sada bez većih uspeha. Slična je situacija i sa stanovnicima Užica. Ipak, jedna ekološka pobuna je pre par godina uspela da privuče pažnju javnosti. Reč je o protestu stanovnika Brodareva protiv izgradnje dve hidroelektrane u blizini ovog mesta. Drugi slučaj, koji je dobio snažan odjek u javnosti i o kome ovde želimo da pričamo, jeste protest stanovnika Stare planine.

134

Brodarevo¹¹

Pobuna stanovnika Brodareva, malog mesta u jugozapadnoj Srbiji na samoj granici sa Crnom Gorom, izbio je 2012.

11 Deo odeljka o protestu stanovnika Brodareva čini prerađeni segment teksta iz autorkine doktorske disertacije „Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije“ i delimično se bazira na razgovoru sa jednim od učesnika protesta obavljenim 2013. godine.

godine, nakon što su otpočeli radovi na izgradnji dve hidroelektrane u blizini ovog naselja na reci Lim. Projekat, koji je iniciran 2010. godine i u medijima najavljen kao 120 miliona evra vredno ulaganje kanadske kompanije Reservoir Capital Corp¹² koje će značajno doprineti ekonomskom razvoju ovog kraja (Conić 2010), podrazumevao je korišćenje rečnih potencijala u vremenskom periodu od 30 godina, sa planom izvoza proizvedene električne energije u Italiju¹³. Ono što se u medijskim izveštajima izbeglo reći je to da bi izgradnja ovih postrojenja značila potapanje lokalnog groblja i imanja meštana, javljanje velikog problema sa regulacijom podzemnih i otpadnih voda te promene u mikroklimi, što bi, sve zajedno, značajno narušilo kako prirodni ekosistem, tako i kvalitet života lokalnog stanovništva (Vojvođanska zelena inicijativa 2017a). Drugim rečima, posle perioda intenzivne eksploatacije morala bi da usledi višedecenijska remedijacija terena.

135

Ovakva vrsta projekata, prema Zakonu o proceni uticaja na životnu sredinu, mora biti predmet javne rasprave. Prva javna rasprava je organizovana u Prijepolju. Usled sukoba koji su tom prilikom izbili i kulminirali prebijanjem dvojice učesnika¹⁴, javna rasprava je prekinuta, a održavanje naredne premešteno u Beograd. Prema rečima predstavnika jedne od ekoloških organizacija iz Beograda koja je učestvovala u čitavom procesu: *“Sve je urađeno da niko ne dođe na javnu raspravu. Krili su datum i mesto održavanja, a još su nas tamo dočekali kao neprijatelje. Mi smo ipak došli.”* (Eko Centar, Beograd)¹⁵.

Načinom na koji je organizovana javna rasprava, prekršen

12 Već je sam karakter firme Renewable Energy Ventures (REV d.o.o) izazvao podozrenje javnosti, s obzirom na to da je srpska ispostava svoje poslovanje započela 2008. godine, sa svega 500 evra osnivačkog kapitala i bez i jednog zaposlenog (Internet, dostupno na: <http://www.oda.rs/wp-content/uploads/prijateljibrodareva.pdf>, pristupljeno 11. januara 2019)

13 Italiji je to potrebno kako bi ispunila obaveznu kvotu energije iz obnovljivih izvora.

14 Internet, dostupno na: <http://www.oda.rs/wp-content/uploads/prijateljibrodareva.pdf> (pristupljeno 11. januara 2019.)

15 Intervju je obavljen 2013. godine.

je zakon¹⁶. Pored toga što je javna rasprava izmeštena nekoliko stotina kilometara daleko od neposredno zainteresovane javnosti, manipulirano je i sa datumom održavanja koji je objavljen u jeku novogodišnjih praznika (1. januara) i to svega 8 dana unapred, iako se prema Zakonu o proceni uticaja javna rasprava može održati najranije 20 dana nakon obaveštavanja javnosti. Na dan održavanja rasprave, ispred zgrade Privredne komore u Beogradu postavljeno je više pripadnika policije, dok je na ulazu službeno lice legitimisalo one koji su želeli da prisustvuju i proveravalo da li se nalaze na nekakvom spisku. S obzirom na to da je reč o javnoj raspravi koja treba da bude dostupna svima, samo sastavljanje spiska i ograničavanja pristupa predstavlja kršenje zakona.

Pored isključivanja stanovnika Brodareva iz procesa odlučivanja, u postupku je prenebregnuta činjenica da se područje na kome se planirala izgradnja hidroelektrana nalazi na granici Srbije i Crne Gore. Iako su obe države potpisnice ESPOO Konvencije¹⁷, nije ispunjena obaveza blagovremenog obaveštavanja državnih organa i građana Crne Gore o izradi Studije o izvodljivosti, niti im je omogućen uvid u Studiju, sve dok organizacije civilnog društva sa severa Crne Gore nisu organizovale protest i na taj način izvršile pritisak¹⁸ na svoju Vladu da od Srbije zatraži uvid u spornu Studiju. U *Izveštaju o ocjeni Studija o proceni uticaja projekata izgradnje HE „Brodarevo 1“ i He „Brodare-*

16 Prema odredbi Pravilnika o postupku javnog uvida, prezentaciji i javnoj raspravi o studiji o proceni uticaja na životnu sredinu (Službeni glasnik 2005) „studija o proceni uticaja mora se izložiti i u prostoriji organa lokalne samouprave na čijoj se teritoriji planira izvođenje projekta.“

17 ESPOO konvencija obavezuje državu da u postupak uključi susedne zemlje u ranoj fazi određivanja obima i sadržaja studije, a ne na samom kraju, kako je to ovde bio slučaj.

18 Protest je održan u Kumanici, pograničnom mestu, pod nazivom „Pet do dvanaest za Lim“, marta 2013. godine. (Vila 2013)

vo 2“ na životnu sredinu¹⁹, koji je izradila državna komisija Crne Gore, zaključeno je da studija uticaja hidroelektrane Brodarevo 1 nije uzela u obzir prekogranični uticaj na Republiku Crnu Goru, niti da je pokazala da hidroelektrana Brodarevo 1 nema uticaja na teritoriju Crne Gore, čime nije ispunila zakonske osnove za realizaciju (Vila 2013).

Početak septembra 2012. godine, predstavnici grupe organizacija civilnog društva „Branu“ organizovali su veliki protest „Branu nasilju“. Tom prilikom su predali zahtev Vladi Srbije koji je potpisalo 77 organizacija iz više gradova u kome se tražilo odustajanje od izgradnje hidrocentrala na Limu. Proteste lokalnog stanovništva je podržala grupa vodećih beogradskih organizacija – BCIF, Mladi istraživači Srbije, BOŠ, Eko Centar i još pedesetak drugih ekoloških organizacija iz različitih delova Srbije.

Uprkos svim nepravilnostima, resorno ministarstvo je maja 2013. godine izdalo Rešenje²⁰ kojim je data saglasnost na *Studiju o proceni uticaja na životnu sredinu hidroenergetskih objekata Brodarevo 1 i Brodarevo 2* (Vila 2013). Odbijajući da prihvate ovu odluku, nezadovoljni građani, predvođeni Ekološkim pokretom Lim iz Priboja, nastavili su da se različitim mehanizmima – institucionalnim i vaninstitucionalnim – bore protiv izgradnje hidroelektrana.

Na epilog ove priče se čekalo punih pet godina. Presudom Upravnog suda Republike Srbije iz 2017. godine poništeno je *Rešenje o obimu i sadržaju Studije o proceni uticaja na životnu*

19 Internet, dostupno na: <https://epa.org.me/images/eia/prekogranicnaeia/izvjestaj%20komisije%20brodarevo%201%20i%20brodarevo%202.pdf> (pristupljeno 10. januara 2019).

20 Rešenje Ministarstva energetike, razvoja i životne sredine br. 353-02-1205/2012-12 od 23.05.2013. godine kojim je data saglasnost na Studiju o proceni uticaja Projekta izgradnje hidroenergetskih objekata Brodarevo 1 i Brodarevo 2. na životnu sredinu je poništeno tri godine kasnije presudom Upravnog suda. (Ministarstvo zaštite životne sredine 2016)

sredinu projekata Brodarevo 1 i 2 (Vojvođanska zelena inicijativa 2017b). Posle ove presude, kompanija Reservoir Capital (B92 2018) je najavila odustajanje od svih planova u vezi sa pomenutim objektima.

Nažalost, borba stanovnika Polimlja za vodu se tu ne završava. Približno u isto vreme sa dobijanjem presude Upravnog suda, u oktobru 2017. godine izbili su protesti građana Priboja protiv izgradnje hidroelektrane „Rekovići“ (Blic 2017). Ni stanovnici Brodareva nisu imali vremena da odahnu. Ubrzo su morali da započnu narednu bitku – ovaj put za vodu za piće (Vojvođanska zelena inicijativa 2018a).

Stara planina

U zgradi opštinske uprave grada Pirota, 2011. godine je predstavljen novi Prostorni plan koji je, između ostalog, podrazumevao izgradnju 58 malih hidroelektrana²¹. Posle skupa, većina okupljenih građana je ostala u uverenju da će se duž njihovih reka graditi vodenice na kojima će, po potrebi, stanovnici obližnjih sela moći da melju žitarice (Georgievski 2018). Prema rečima jednog od bivših odbornika lokalnih vlasti u Pirotu, oni tada nisu znali baš za šta su glasali, niti je rukovodstvo Opštine imalo predstavu o tome na šta će to sve na kraju izaći (RTS 2018b). Tek nekoliko godina kasnije, kada je počela izgradnja prvih MHE, građani su imali prilike da vide o čemu se zapravo radilo.

Iako proizvode energiju iz obnovljivih izvora, derivacione mini hidroelektrane su štetne po okolne ekosisteme, pogotovo po rečni biodiverzitet. Prema projekcijama, izgradnjom predviđenog broja MHE obezbedilo bi se svega 2-3% en-

21 Od čega čak 43 u zoni prvog stepena zaštite. U ovim oblastima je, prema važećim zakonima, zabranjena izgradnja ovakvih i sličnih objekata. (Georgievski 2018)

ergije iz obnovljivih izvora, a po cenu uništavanja gotovo svih brdsko-planinskih reka i njihovih ekosistema²². Kada su ekonomske koristi u pitanju, s obzirom na to da je čitav proces automatizovan, uticaj na povećanje zaposlenosti je zanemarljiv. Ovakvi projekti nisu ni u interesu razvoja ekološkog turizma jer turisti ne žele da posećuju mesta na kojima su reke skrivene u cevi a priroda uništena.

Jedini koji za izgradnju ovih postrojenja imaju stvarni interes jesu lobi grupe investitora i proizvođača delova kao i pojedini korumpirani članovi državne uprave (Dekan Geografskog fakulteta (Vojvodanska zelena inicijativa 2018b)). Investitori, kao povlašćeni proizvođači, prema Zakonu o energetici dobijaju po svakom kilovat času isporučene energije 10-14 evrocenti što EPS plaća odmah, a građani nadoknađuju putem računa za električnu energiju po ceni od 0,093 dinara po kilovat času. To znači da su čak i najsiromašnija domaćinstva primorana da subvencionišu MHE sa oko 40 dinara mesečno. Računica je sledeća: tokom prvih 12 godina, sva proizvedena energija se plaća po povlašćenoj ceni odnosno stimuliše od strane EPS-a. Već posle 5 godina, investitoru se vraća uloženo, dok narednih 7 godina predstavlja period akumulacije profita. Čak i po isteku tih 12 godina, vlasniku se isplati posedovanje ovih postrojenja (Dekan Geografskog fakulteta (Vojvodanska zelena inicijativa 2018c)).

Meštani pirotskog naselja Temska su se prvi pobunili. Projekat je podrazumevao prevođenje Toplodolske reke u već postojeću akumulaciju Zavoj. Reč je o nastavku radova koji su započeti 1990-ih a onda zaustavljeni početkom 2000-ih. Realizacija ovog projekta bi značila da svega 10% prirodnog toka Toplodolske reke bude ostavljeno da teče izvan cevi. Međutim, reč je o vodi koja bi bila ispuštana sa dna akumulacionog

22 Samo gubitak iz električne mreže EPS-a se procenjuje na oko 15%, što znači da bi se ulaganjem u energetska efikasnost mogli postići mnogo bolji rezultati. (RTS 2018b)

jezera, bez kiseonika i puna teških metala, pa samim tim nepogodna za život biljnih i životinjskih vrsta (Vojvodanska zelena inicijativa 2019).

Isprva su građani pokušali da institucionalnim putem, kontaktiranjem predstavnika vlasti, spreče dalju gradnju. Kako to nije urodilo plodom, tokom leta 2017. godine organizovali su niz protesta. Posle protestnog skup nazvanog „Molitva za Toplodolsku reku“, formiran je pokret „Odbranimo reke Stare planine“ koji danas broji preko 20,000 članova (Georgievski 2018).

Tek posle posete predsednika države Aleksandra Vučića Pirotu, tokom koje su građani Temske uspeali da mu skrenu pažnju na svoje probleme, predstavnici nadležnih institucija su se odazvali njihovim apelima, obećavajući da se gradnja neće nastaviti bez saglasnosti građana (Vojvodanska zelena inicijativa 2019). Ipak, radovi su nastavljeni, a u međuvremenu je započela i izgradnja hidroelektrana na Crnovrškoj i Rakitskoj reci (Georgievski 2018).

Slučaj sela Rakite, malog mesta u opštini Babušnica u Pirotskom okrugu, verovatno je jedan od najdrastičnijih. Izgradnja derivacione MHE na Rakitskoj reci, za koju su meštani saznali tek kada su radovi uveliko počeli, dovela je do toga da put od sela ka imanjima bude u potpunosti presečen, a reka pregrađena sa idejom da se sprovede kroz podzemni cevovod (Georgievski 2018). Ova reka za meštane ne predstavlja samo prirodno dobro, izvorište čiste vode, već je i mesto tradicionalnog okupljanja i druženja u letnjim mesecima. Ogorčeni stanovnici Rakite, podržani od strane ekoloških aktivista okupljenih oko inicijative „Odbranimo reke Stare planine“, od leta 2017. godine su svakodnevno pružali otpor pokušavajući fizičkim i pravnim putem da spreče nastavak radova, pritom se ne ustručavajući da se sukobe sa privatnim obezbeđenjem investitora dobijajući za to prekršajne prijave.

U celom slučaju koji obiluje sumnjivim potezima investitora i slobodnim tumačenjem zakona od strane nadležnih institucija, možda najparadoksalniji momenat predstavlja to da je investitor stavio Rakitsku reku kao zalag za bankarsku hipoteku (!) (Georgievski 2018). S obzirom na to da je prema važećim zakonima Republike Srbije tako nešto nemoguće, ostaje pitanje kako je to uspeo.

Pobune lokalnog stanovništva su podstakle šire proteste. Verovatno najveći ekološki protest u Srbiji održan je 2. septembra 2018. godine u Pirotu. Na njemu je učestvovalo nekoliko hiljada ljudi, zahtevajući obustavu izgradnje MHE na Staroj planini (RTS 2018b). Tom prilikom je predstavnik ogranka međunarodne ekološke organizacije WWF ukazao na to da je masovna izgradnja MHE trend u čitavom regionu, da je to posledica činjenice što je na ovom prostoru preko polovine rečnih tokova još uvek netaknuto (dok je u Nemačkoj takav slučaj sa svega 5% reka), da su institucije slabe, da nema vladavine zakona i da se misli da su građani odustali od svojih života i da se ne interesuju previše za ono što se oko njih dešava (Vojvođanska zelena inicijativa 2018b). Na skupu je zahtevano uvođenje moratorijuma na izgradnju MHE.

Nakon ukazivanja međunarodnih ekoloških organizacija na probleme do kojih širom Jugoistočne Evrope dolazi kao posledica stihijske izgradnje MHE koje se, u ne malom broju slučajeva grade i u oblastima zaštićene prirode, Evropski parlament je u Izveštaju iz 2018. godine naložio Evropskoj investicionoj banci i Evropskoj banci za obnovu i razvoj da preispitaju nastavak podrške ovim projektima (Vejnović 2018). Od vlade Republike Srbije se zahteva da usvoji neophodne mere kako bi očuvala zaštićena prirodna dobra (pre svega u parku prirode na Staroj planini), kao i da poveća transparentnost planiranih projekata i uključi građane u proces donošenja odluka (European Parliament 2018).

Borba hidroelektrana po hidroelektranu je u punom jeku. U trenutku zaključivanja ovog teksta stigla je vest da je građevinska inspekcija naložila zaustavljanje radova na izgradnji postrojenja u Rakiti (B92 2019). Međutim, i dalje ima mnogo mesta koja su ugrožena, a investitori su uporni da ostvare svoje namere.

Zaključna razmatranja

Potreba da se ispunе međunarodne obaveze u vezi sa klimatskim promenama, otvorila je prostor državi i privatnim preduzetnicima da izgradnju malih hidroelektrana predstave kao dobitnu strategiju – održivi privredni razvoj baziran na čistoj energiji. Nasuprot vladajućem diskursu ekološke modernizacije, ovim radom smo nastojali da pokažemo da se u slučaju izgradnje hidroenergetskih postrojenja u Srbiji najmanje radi o zaštiti životne sredine. Ovde je po sredi „otimanje“ prirodnih resursa od strane moćnih ekonomskih aktera („investitora“) podržanih od strane pojedinaca na vlasti. Preuzimanje kontrole nad vodom kao životno važnim resursom je vođeno samo jednim ciljem - uvećanjem profita, što se ostvaruje na štetu lokalnog stanovništva, prirodnog okruženja i, na koncu, čitavog društva. Neusaglašenost postojećih zakona i rasparčanost nadležnosti između različitih nivoa vlasti, omogućila je njihovo proizvoljno tumačenje u korist privatnih investitora.

Pitanja koja se otvaraju stihijskom izgradnjom malih hidroenergetskih postrojenja u Srbiji, odslikavaju većinu sistemskih problema sa kojima se ovo društvo suočava – iskorišćavanje procesa evrointegracija za uvođenje najsurovije varijante neoliberalnog kapitalizma, nepoštovanje i proizvoljno tumačenje zakona, korupcija, zloupotreba javnih

funkcija, privatizacija javnih dobara, isključivanje građana iz procesa odlučivanja, marginalizovanje već ugroženog stanovništva, zanemarivanje zaštite životne sredine - da nabrojimo samo neke od njih. U ovakvim okolnostima, nekoliko činilaca se pokazuje važnim kada je u pitanju postizanje uspeha ekoloških inicijativa lokalnog karaktera. S jedne strane, neophodno je da postoje aktivisti čiji je ulog u protestu izuzetno veliki. U oba primera, videli smo da se građani bore da sačuvaju puku egzistenciju, što ih čini posebno motivisanim da u borbi istraju. Međutim, jednako je važna podrška profesionalizovanih organizacija civilnog društva koje mogu da pruže pravnu podršku, ekspertska znanja iz oblasti zaštite životne sredine, da ostvare pritisak na donosiocce odluka i uspostave kontakte sa međunarodnim institucijama, te da putem medija podignu svest javnosti o postojanju problema. Mobilisanje javnosti preko medija povećava izgleda za postizanje uspeha. Drugim rečima, ako ste čuli za protest u nekom udaljenom delu Srbije, on već ima nekakve šanse za uspeh. U slučaju Brodareva, podršku je pružila većina ekoloških organizacija, a ceo slučaj je detaljno ispraćen u medijima. Buka oko Stare planine se čula sve do Brisela.

Ipak, uprkos pojedinačnim uspesima ne bi trebalo preuveličati značaj ova dva slučaja jer oni predstavljaju pre izuzetak nego pravilo. Treba imati u vidu da znatno manje šanse za uspeh imaju inicijative koje zahtevaju veća materijalna ulaganja kao što je to, recimo, gradnja sanitarnih deponija ili postrojenja za preradu vode. Još važnije, ovde se nije radilo o izgradnji projekata od nacionalnog značaja kao što su to recimo Beograd na vodi ili Koridori 10 i 11. Građani koji su se ovim projektima usprotivili, nisu ostvarili gotovo nikakve rezultate.

Literatura

Avelino, Flor and Rotmans, Jan (2009), „Power in transition: An interdisciplinary framework to study power in relation to structural change”, *European Journal of Social Theory* 12, str. 543–569.

Bek, Ulrih (2001), *Rizično društvo – u susret novoj moderni*. Beograd: Filip Višnjić.

Blic (2017), „Veliki protest protiv hidrocentrale, Pribojci poručili: Ne damo Lim”, (internet) dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/srbija/veliki-protest-protiv-hidrocentrale-pribojci-porucili-ne-damo-lim/2w12s99> (pristupljeno 15. januara 2019.)

Bullard, Robert (1994) *Unequal protection: Environmental justice and communities of color*. San Francisco: Sierra Club Books.

B92 (2018), „Posle 10 godina odustali od gradnje hidroelektrana na Limu”, (internet) dostupno na: https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2018&mm=01&d=26&nav_id=1351755 (pristupljeno 16. januara 2019.)

B92 (2019), „Rakita: Inspekcija zaustavila radove na mini HE - brojni propusti”, (internet) dostupno na: https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2019&mm=01&d=10&nav_id=1491291 (pristupljeno 16. januara 2019.)

Chamberlain, Luke. (2018), Eco-masterplan for Balkan rivers - drawing a line in the sand, (internet) dostupno na: www.riverwatch.eu (pristupljeno 14. decembra 2018.)

Conić, Igor (2010), „Kanađani ulažu 120 miliona evra za nove hidroelektrane u Srbiji”, (internet) dostupno na: <https://www.gradnja.rs/kanadani-ulazu-120-miliona-evra-za-nove-hidroelektrane-u-srbiji/> (pristupljeno 12. januara 2019.)

European Parliament (2018) *European Parliament resolution of 29 November 2018 on the 2018 Commission Report on Serbia*. 29 November 2018, Brussels, (internet) dostupno na: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0478_EN.html?redirect (pristupljeno 3. Januara 2019.)

Georgievski, Jovana (2018), „Do poslednje kapi vode”, (internet) dostupno na: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1615680> (pristupljeno 15. januara 2019.)

Islar, Mine (2012), „Privatised hydropower development in Turkey: A case of water grabbing?” *Water Alternatives* 5(2), str. 376-391.

Jumani, Suman, Shishir Rao, Siddarth Machado and Anup Prakash (2017), „Big concerns with small projects: Evaluating the socio-ecological impacts of small hydropower projects in India”, *Ambio* 46(4), str. 500–511.

Martínez-Alier, Juan (2002),
The environmentalism of the poor: a study of ecological conflicts and valuation.
Cheltenham: Edwar Elgar Publishing.

Ministarstvo zaštite životne sredine (2016),
„Obaveštenje“, (internet) dostupno na: <http://www.ekologija.gov.rs/zahtev-za-davanje-saglasnosti-na-studiju-o-proceni-uticaja-na-zivotnu-sredinu-projekta-izradnje-he-brodarevo-1-i-he-brodarevo-2/?lang=lat> (pristupljeno 15. januara 2019.)

Nadić, Darko (2012),
Ogledi iz političke ekologije. Beograd: Čigoja, FPN.

Narodna skupština republike Srbije (2015)
Program ostvarivanja Strategije razvoja energetike RS do 2025. sa projekcijama do 2030. za period 2017-2023, (internet) dostupno na: <https://tinyurl.com/yyw264cg> i *Strategija razvoja energetike Republike Srbije do 2025 sa projekcijama do 2030. Godine*, (internet) dostupno na: <https://tinyurl.com/y65b8cr4> (pristupljeno 19.12.2018.)

Neubarth, Jürgen (2018),
„The role of hydropower in selected South- Eastern European countries“, *Euro-natur and RiverWatch*, (internet) dostupno na: www.e3-consult.at (pristupljeno 6. januara 2019.)

Nixon, Rob (2011),
Slow Violence and the Environmentalism of the Poor. Cambridge: Harvard University Press.

Petrović, Mina, Vukelić, Jelisaveta (prir.) (2013),
Zaštita životne sredine u Pančevu i Boru: Izazovi participativnog pristupa upravljanju okruženju, Beograd: Filozofski fakultet, ISI FF.

Premalatha, M. Tabassum-Abbasi, Tasneem Abbasi, S.A. Abbasi (2014),
„A critical view on the eco-friendliness of small hydroelectric installations“, *Science of the Total Environment* 481, str. 638-643.

RTS (2018a),
„Da Možda Ne: Male hidroelektrane – ekološka brana“, (internet) dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=_pKsuD1WF1E (pristupljeno 18. decembra 2018.)

RTS (2018b),
„Reke bez povratka“, (internet) dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=iSkfFBg9p1Q> (pristupljeno 5. januara 2019.)

Službeni glasnik (2005),
„Pravilnik o postupku javnog uvida, prezentaciji i javnoj raspravi o studiji o proceni uticaja na životnu sredinu“, *Sl. glasnik RS, br. 69*.

Swyngedouw, Eric (2006),
Power, Water and Money: Exploring the Nexus. Human Development Report Office, Occasional paper.

Swyngedouw, Eric (2009).

„The Political Economy and Political Ecology of the Hydro-Social Cycle“, *Journal of Contemporary Water Research and Education* 142, str. 56-60.

Swyngedouw, Eric, Heynen, N. (2003)

„Urban political ecology, justice and the politics of scale“, *Antipode* 35, str. 898–918.

Vejnović, Igor (2017).

„Broken rivers - The impacts of European-financed small hydropower plants on pristine Balkan landscapes“, Bankwatch.

Vejnović, Igor (2018).

„European Parliament warns Balkan countries to stop destructive hydropower“, Bankwatch, (internet) dostupno na: <https://bankwatch.org/blog/european-parliament-warns-balkan-countries-to-stop-destructive-hydropower> (pristupljeno 11. januara 2019)

Vila, Branislav (2013)

„Konačno rešenje o Brodarevu“. (internet) dostupno na: <http://www.cefix.rs/home/saznanja/item/1065-kona%C4%8Dno-re%C5%A1enje-o-brodarevu> (pristupljeno 05. marta 2014. godine)

Vojvođanska zelena inicijativa (2017a),

„Brodarevo - Hoce brane na sve strane, jul 2017“, (internet) dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=r6gUGodmQrk> (pristupljeno 11. januara 2019.)

146

Vojvođanska zelena inicijativa (2017b),

„Velika pobeda ekoloških aktivista: neće biti gradnje visokih brana na Limu“, (internet) dostupno na: https://transformator.bos.rs/vesti/196/velika-pobeda-ekoloskih-aktivista_-nece-biti-gradnje-visokih-brana-na-limu.html (pristupljeno 11. januara 2019.)

Vojvođanska zelena inicijativa (2018a),

„Brodarevo - Snalazimo se kako znamo, maj 2018.“, (internet) dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=74j09F8vYhE> (pristupljeno 15. januara 2019.)

Vojvođanska zelena inicijativa (2018b),

„Molitva za reke“, (internet) dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=HE5ktYTQLIY> (pristupljeno 16. januara 2019.)

Vojvođanska zelena inicijativa (2018c),

„Srbija – hipoteke na reke“, (internet) dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=r1fLoXcZwII> (pristupljeno 16. januara 2019.)

Vojvođanska zelena inicijativa (2019),

„Temska – mi smo zakon“, (internet) dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=wmSc5F2lVoY> (pristupljeno 16. januara 2019.)

Vinjeta: Javna sfera između otetih medija i minskog polja digitalnih platformi

Dalibor Petrović

Ako je neki region imao tu nesreću da u praksi i do tančina iskusi Bodrijarovu tezu o medijski kreiranoj hiperrealnosti onda je to svakako ex-Yu region. I ne samo da se praksa kontrole medija nije izgubila sa nestankom bivše nam države već upravo suprotno, ona se radikalizovala do te mere da danas, pogotovo u Srbiji, teško možemo i govoriti o medijima u klasičnom smislu te reči. Kada mediji ne vrše neke od svojih ključnih funkcija, u prvom redu da objektivno informišu, onda to i nisu mediji, osim u tehničkom smislu prenosa signala. Drugim rečima ako se za neku instituciju, a mediji to svakako jesu, može reći da su otuđeni od javne sfere koju bi trebalo da kreiraju onda su to, bez dileme, mejnstrim mediji u Srbiji.

Nije teško dokučiti zašto je vlastodršcima posebno stalo baš do ove institucije. U doba sveopšte tehnološke umreženosti postalo je gotovo nemoguće kontrolisati sve tokove komunikacija pa je uspostavljanje totalne kontrole makar nad mejnstrim medijima za njih od vitalnog značaja. Manuel Kastels je u pravu kada tvrdi da najosnovniji oblik

moći leži u sposobnosti da se oblikuje ljudski um, odnosno da je suštinski izvor moći u jednom društvu moć kontrole informacija i tokova komunikacije (Kastels 2014). Međutim, Kastels je isto tako u pravu i kada kaže da se proces formiranja i upotrebe odnosa moći suštinski promenio u novom organizacionom i tehnološkom kontekstu koji je nastao usled razvoja globalnih digitalnih mreža komunikacije koje predstavljaju fundamentalni sistem za obradu simbola u vremenu u kojem živimo. Dakle, između potpune kontrole i potpune slobode komuniciranja danas leži široko bojno polje na kome se u svakom trenutku odvija bezbroj malih i velikih sukoba u želji da se osvoji jedno ili drugo, u zavisnosti od pozicija sa kojih se u ovoj borbi nastupa.

U okolnostima otuđenih medija prvo strada javna sfera kao arena u kojoj se civilno društvo informiše i razmenjuje ideje i mišljenja s drugim društvenim faktorima, predstavnicima dvaju preostalih područja, područja države i privrede. Može se reći da danas dolazi do jedne vrste krize legitimiteta pri uspostavljanju kontrole nad javnim diskursom zbog toga što mejnstrim mediji gube svoj ugled i poverenje, dok sa druge strane društveni mediji interneta nikako ne uspevaju da popune prazninu koja nastaje otuđivanjem mejnstrim medija od javne sfere. Benet i Livingston (2018) zapažaju da su javne sfere u mnogim društvima postale podeljene i poremećene zbog toga što se osnovni postulati demokratskog društva sve više urušavaju. Oni ovde posebno ističu probleme koji se odnose na a) autoritativne informacije b) koje odašilju društvene i političke institucije c) i koje angažuju publiku koja ima poverenje i kredibilnost.

Za razliku od nekadašnjeg perioda kada je postojalo daleko veće poverenje građana u institucije a daleko manje informacija u opticaju bilo je mnogo jednostavnije držati štetne ili opasne narative pod kontrolom. Međutim, danas je situacija dijametralno suprotna. Poverenje u institucije je

potpuno erodiralo dok sa druge strane imamo bujanje informacija iz različitih izvora od kojih mnogi ne prolaze nikakvu vrstu filtriranja.

Kada je reč o Srbiji možemo reći da se globalni procesi instrumentalizacije mejnstrim medija u svrhu kontrole javne sfere ovde konsekventno dovode do svog vrhunca. Savet za borbu protiv korupcije je još 2015. godine (Savet za borbu protiv korupcije 2015) zaključio da problem funkcionisanja medija u Srbiji u osnovi počinje pitanjem neregulisane vlasničke strukture medija i njihove netransparentnim finansiranjem te paralelizmom između medijskih kuća, političkih struktura i krupnog biznisa što generiše cenzuru, autocenzuru i tabloidizaciju domaćih medija. Ovaj izveštaj nije ni na koji način doprineo da se stvari u narednim godinama poprave, zapravo, desilo se upravo suprotno. Istini za volju sada je vlasnička struktura nekih medija transparentnija ali gotovo na tragikomičan način. Umesto zakulisne kontrole mejnstrim medija na koju smo, na žalost, već navikli sada vlasnici ključnih medija postaju ljudi za koje se nedvosmisleno može utvrditi da su u bliskim, poslovno-rođaćkim odnosima, sa vladajućim strukturama u Srbiji.

U takvim okolnostima mejnstrim mediji u Srbiji postaju neosvojiva tvrđava za sve one ideje koje odudaraju od narativa koji se kreiraju i reprodukuju u centrima partokratske moći, što povratno otvara prostor za alternativne kanale informisanja i komunikacije, pre svega one koji su bazirani na internetu.

Imajući opštu klimu i odnos prema medijima u vidu ne iznenađuje što je Srbija, po izveštaju Evropske radiodifuzne unije, za 2018. godinu (EBU 2018) među tri evropske zemlje u kojima je poverenje u medije najniže (53% ispitanika ima nisko ili nema nikakvo poverenje u medije), druga po nepoverenju u radio (29% ima poverenje), treća po nepoverenju u

štampu (25% ima poverenje), četvrta po nepoverenju u televiziju (39% ima poverenje) sa petogodišnjim trendovima koji pokazuju konstantno opadanje poverenja u tradicionalne medije. Medij kome se u Srbiji najviše veruje je internet i to ne zato što u internet ima poverenje veliki broj građana Srbije (praktično je izjednačen broj onih koji imaju poverenje i onih koji nemaju poverenje u njega - 38% vs. 37%) već zato što je poverenje u tradicionalne medije na jako niskom nivou. Takođe, Srbija je jedna od samo tri države u kojima je došlo do izrazitog rasta poverenja u internet kao medij u periodu od 2012.-2017., što se, gle čuda, tačno poklapa sa periodom promene vlasti u Srbiji i potpunim podjarmljivanjem mejnstrim medija. Ovakav trend je pored Srbije još jedino zabeležen u Mađarskoj i Grčkoj, što ne iznenađuje imajući u vidu Orbanov odnos prema medijima i radikalnu privatizaciju Grčkih medija.

150

Danas internet u Srbiji koristi oko tri četvrtine stanovništva starijeg od 16 godina, dok je na digitalnim platformama poput Fejsbuka i Tvitera aktivno oko polovine odraslog stanovništva. Dakle za polovinu građana Srbije mejnstrim mediji su i dalje osnovni izvor informisanja te je otuda jasno zašto vlast u Srbiji ni po kakvu cenu nije spremna da se odrekne kontrole nad njima. Pritom, deluje potpuno apsurdno kada se u ime relativizacije te kontrole i kao dokaz medijskog pluralizma i otvorenosti srpskog društva ističe kako vlastodršci ne kontrolišu razmenu informacija na internetu. Ne samo što se ovde radi od dva potpuno različita medijska polja koja se ni po čemu ne mogu porediti, nego se čak ni to drugo, naizgled pluralno, medijsko polje interneta ne ostavlja van snažnog partijskog uticaja. Neka za ilustraciju ovog uticaja posluži izveštaj tima za internet propagandu *Srpske napredne stranke* koji je nedavno procureo u javnost (Marković 2018) i gde se ističe da je tokom 2018. godine čak 3456 stranačkih aktivista bilo zaduženo da „botuje“ u korist ove

partije. Po podacima koji su se mogli čuti stranački aktivisti SNS-a su u ovom periodu napisali čak 10 miliona komentara na 201.717 objavljenih vesti. Samo u 24 sata koji su prethodili sastanku na kome je podnet ovaj izveštaj (30.11.2018) kroz specijalizovani softver za propagandu prošlo je 1.147 vesti na koje su tzv. botovi ostavili preko 43.000 komentara.

Kao posledica opisanog otmiranja mejnstrim medija, digitalne platforme interneta, poput Fejsbuka i Tvitera, se uspostavljaju kao važno mesto nastanka, razvoja i delovanja samoniklih društvenih i političkih pokreta u Srbiji. Ovde nemamo prostora da navedemo sve one proteste ili građanske akcije koje su proteklih godina organizovane zahvaljujući internetu. Dovoljno je da pomenemo dva poslednja velika građanska protesta, od koji je jedan i dalje u toku, koji su pokrenuti i koordinisani na digitalnim platformama, jedan na Fejsbuku a drugi na Tviteru. Protest iz 2017. pod nazivom *Protiv diktature* je nastao tako što je jedan mladić iz Beograda, odmah po zatvaranju birališta nakon predsedničkih izbora, 2. aprila 2017. godine, postavio na Fejsbuk poziv na protest *Protiv diktature* upravo izabranog predsednika Srbije Aleksandra Vučića. Sutradan u 18h, prvo stotine a zatim i hiljade mladih ljudi počelo je da okupira prostor ispred Narodne Skupštine započinjući, na taj način, jedan od najvećih protesta u Srbiji još od rušenja režima Slobodana Miloševića, 5. oktobra 2000. godine. Slična situacije se trenutno dešava sa antirežimskim protestom *1 od 5 miliona* samo što se ona razvio pre svega zahvaljujući Tviteru i pozivu takođe široj javnosti nepoznatih osoba da dignu svoj glas protiv prebijanja opozicionog političara Borka Stefanovića.

Ipak, treba biti oprezan u procenjivanju realnih domašaja digitalnih platformi u procesu reuspostavljanja građanske kontrole nad otetim institucijama. Danas internet snažno napadaju dva ključna nosioca komunikacione moći – država i mejnstrim mediji, odnosno njihovi predvodnici

bilo da govorimo o vlastodršcima ili medijskim mogulima a najčešće o jednim i drugima zajedno. Ono što se može očekivati na površini ogledaće se u sve izraženijim regulatornim naporima da se sloboda komunikacije na internetu što više ograniči. Ispod vidljive površine, mnogobrojne bezbednosne agencije, danas lakše nego ikada, javno ili tajno, analiziraju, mapiraju, prisluškuju, jednom rečju nadziru korisnike interneta i digitalnih platformi praktično poništavajući pozitivne efekte političkog angažovanja i organizovanja putem interneta. Da ne pominjemo armiju botova koja se trudi da u potpunosti „zagadi“ i polarizuje javni prostor interneta u nameri da iz njega protera svakog ko nije spreman da izdrži salvu najvulgarnijih uvreda i potencijalnu opasnost da bude sankcionisan od strane državnih organa ukoliko pređe maglovitu granicu onoga što razdvaja pravo na slobodu govora od onoga što će neko prepoznati kao pozivanje na vršenje krivičnih dela (Balać 2019).

152

Sa druge strane, poput države koja pokušava da suzbije ili nadgleda komunikacione tokove na internetu, mejnstrim mediji su okupirali informacione tokove primoravajući prosečnog korisnika da odustane od sizifovske potrage za „nezagađenim“ informacijama već da se umoran i unezveren poji sa izvora koje oni pune i prečišćavaju. Pored toga, ovi mediji perfidno obesmišljavaju i javno-sferski potencijal interneta permanentno reprodukujući mračnu sliku o frustriranim ljudima koji vrebaju u sajber prostorima interneta, sliku na koju su mnogi, začuđujuće lako, spremni, zdravo za gotovo, da prihvate.

Na kraju, sve se svodi na same građane. Komunikaciona mreža interneta danas je toliko razgranata da će proći još puno vremena pre nego što će neko biti u stanju da onemogućiti njegovim korisnicima da se, makar međusobno, putem njega informišu, organizuju i ustaju u odbranu njima važnih ideja. Samim tim, u zaista neopovoljnim uslovi-

ma za građansko organizovanje u Srbiji danas, ohrabruje to što ipak postoje načini za probijanje medijske blokade, za povezivanje sa istomišljenicima i organizovanje različitih aktivnosti u cilju reuspostavljanja, kave takve, kontrole nad otetim institucijama.

Literatura

Balać, Radovan (2019).

„Daško Milinović: Moje hapšenje je politička svinjarija“, (internet) dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/dasko-milinovic-moje-hapsenje-je-politicka-svinjarija/> (pristupljeno 18. februara 2019.)

Bennett, W. L., Livingston, S. (2018).

„The disinformation order: Disruptive communication and the decline of democratic institutions“, *European Journal of Communication*, **33(2)**, str. 122-139.

EBU (2018).

„Trust in Media. Media Intelligence service“, februar 2018, (internet) dostupno na: <https://www.ebu.ch/publications/trust-in-media-2018> (pristupljeno 06. marta 2019.)

153

Kastels, M. (2014).

Moć komunikacija. Beograd: Clio.

Marković, Tomislav (2018).

„Kako su SNS botovi napisali 10 miliona komentara“, (internet) dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/kako-su-sns-botovi-napisali-10-miliona-komentara> (pristupljeno 07. marta 2019.)

Savet za borbu protiv korupcije (2015).

„Izveštaj o vlasničkoj strukturi i kontroli medija u Srbiji“, (internet) dostupno na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/izvestaj/izvestaj%20mediji%2026%2002.pdf> (pristupljeno 10. marta 2019.)

Legalizacija divljeg grada: uloga planerskog i zakonodavnog okvira u razvoju masovne nadgradnje u Beogradu

Ljubica Slavković

154

Praksa nadgrađivanja postojećeg građevinskog fonda prisutna je širom Beograda. Niz istraživanja ukazuje na rasprostranjenost bespravne gradnje u Beogradu (Mitrović 2013; Petovar 2009; i dr.), koja se vezuje za razvoj masovne nadgradnje, ali sama praksa nadgrađivanja postojećeg građevinskog fonda u Beogradu do sada je nedovoljno istražena²³. Istovremeno, masovnost ovog fenomena uočljiva je „golim okom“, kao i to da ova praksa nije „stvar prošlosti“ ili perioda tranzicije, već da je i dalje u razvoju²⁴.

23 Među malobrojnim istraživanjima problema nadgradnje u Beogradu ističu se radovi Dubravke Sekulić, Ksenije Petovar, STEALTH grupe i Mihaila Čanka, kao i Zbornik radova Savetovanje „Nadogradnja stambenih i javnih zgrada“, (ured. Radović, R.), Jugoslovensko društvo za ispitivanje i istraživanje materijala i konstrukcija, iz 2000. godine

24 U martu 2017. godine formirana je satirična Instagram stranica „Malo smo nadogradili“ koja beleži „okom vidljive“ nadogradnje u Beogradu, odnosno slučajeve nadograđenih objekata u Beogradu gde arhitektura dozidanog dela/delova vidljivo odudara od arhitekture nadograđenog objekata. U aprilu 2019. godine pomenuta Instagram stranica beleži preko 10.500 pratilaca i više stotina poruka podrške građana koji svakodnevno šalju fotografije nadograđenih objekata koje su sami uočili. Instagram stranica „Malo smo nadogradili“ predstavlja jedan vid svedočanstva o masovnosti pojave nadgrađivanja (na način na koji će biti više reči dalje u radu) u Beogradu i istovremeno svedoči da je ova praksa i dalje u razvoju.

S prelaskom Srbije sa socijalističkog na tržišni oblik privređivanja, u specifičnom kontekstu sloma sistema tokom 90-ih godina XX veka, u Beogradu su se razvile različite forme nekontrolisanih urbanih procesa. STEALTH grupa (Džokić, Topalović, Neelen, Kucina) je među različitim formama arhitekture tzv. „divljeg grada“ koja se razvijala 90-ih godina XX veka prepoznala „parazitsko stanovanje“, „krovove pečurke“ i „proširenje javne privatnosti“ (STEALTH group 2002: 11,12), što možemo podvesti pod različite oblike nadgrađivanja postojećih objekata. U periodu od skoro tri decenije, ovakva praksa nadgrađivanja postojećih objekata prešla je sa marginalne aktivnosti na jedan od rasprostranjenijih pravaca razvoja grada. Specifičnost takvog razvoja grada je da se ostvaruje pretežno u sivoj ili crnoj zoni ekonomije, planskih i zakonskih regulativa (Petovar 2009), dok istovremeno, kao arhitektonsko-urbanistički fenomen, ostaje u slepom polju naučnih istraživanja i stručne javnosti, i bez formiranja strategija i planova institucija ka rešavanju njenih uzročnika.

Stihijski karakter razvoja, masovnost i višedecenijski kontinuitet nadgradnje u Beogradu ukazuju na sistemsku utemeljenost ovog fenomena i postojanost u različitim društveno – ekonomskim kontekstima. Ukoliko grad posmatramo kao proizvod ekonomskih, političkih i ideoloških sila, te kao izraz odnosa u društvenoj proizvodnji i materijalni i simbolički odraz društva (Lefevr u Grbin 2012), posmatrajući fenomen masovne nadgradnje u Beogradu kao kolektivni čin i višedecenijski utemeljenu praksu, a ne kao niz izolovanih slučajeva i individualnih „ekcesa“, možemo razumeti i samo društvo u kome ona nastaje, odnosno potrebe građana s jedne strane i ulogu zakonodavnog, planerskog i legislativnog okvira u artikulisanju tih potreba s druge strane. Fenomen masovne nadgradnje u Beogradu možemo posmatrati kao sistemski utemeljenu praksu

društvene *proizvodnje prostora* gde, po Lefevru, osnov čine proizvodni odnosi u društvu koji vrše reprodukciju datog društva (Vujović 1982).

Razvoj masovne nadgradnje

„Dogradnja jeste izvođenje građevinskih i drugih radova kojima se izgrađuje novi prostor van postojećeg gabarita objekta, kao i nadziđivanje objekta, i sa njim čini građevinsku, funkcionalnu ili tehničku celinu.“²⁵

Tema masovne nadgradnje u Beogradu je izrazito malo obrađivana u naučnim studijama i publikacijama, te ni sama terminologija nije još uvek odgovarajuće definisana. Fokus ovog rada je praksa masovne nadgradnje u Beogradu koju čine prostorne prakse u kojima dolazi do vidnih razlika između postojećih objekta i naknadno dograđenih elemenata, što ukazuje na probijanje uslova dobijenih na osnovu građevinske dozvole ili na dograđivanja bez dozvola, te praksu masovne nadgradnje smešta u širi kontekst *bespravne gradnje*.

Jakovljević (2000) razlikuje četiri karakteristična vremenska perioda u razvoju nadgradnje, gde masovni razvoj nadgradnje smešta u četvrti vremenski period, u poslednju deceniju XX veka. Uzroke ovakve eskalacije neregularnosti sistema i uzupracije prostora STEALTH grupa nalazi u političko-ekonomskim prilikama i u slomu institucija u ratom i ekonomskim sankcijama pogođenoj zemlji. Međutim, istraživanja bespravne gradnje u periodu koji je prethodio poslednjoj deceniji XX veka ukazuju na eskalaciju prethodno

25 Zakon o planiranju i izgradnji, („Sl. glasnik RS“, br. 72/2009, 81/2009 - ispr., 64/2010 - odluka US, 24/2011, 121/2012, 42/2013 - odluka US, 50/2013 - odluka US, 98/2013 - odluka US, 132/2014 i 145/2014), Član 2

već postojećih praksi, u kojima je planerski i zakonodavni okvir nosio važnu, a potencijalno i podsticajnu ulogu (Sekulić 2012).

Istraživanje Dubravke Stojanović ukazuje na bespravnu gradnju kao jedan od dominantnih problema još od sprovođenja prvih modernizacijskih procesa u Beogradu s kraja 19. veka i početka 20. veka, koje je u srži, kako Stojanović (2008) tumači, paradigmatičnog pitanja srpske istorije: *reonskog pitanja*²⁶. Iako je *reonsko pitanje* čija srž problema čini bespravna gradnja po obodima grada 20 godina činilo glavnu kočnicu modernizacijskih procesa i podizanja kvaliteta života u gradu, inertnost gradskih vlasti vodila je stalnom potiskivanju problema, te odlaganju rešavanja problema *reonskog pitanja* do njegove eskalacije. (Stojanović 2008).

Slepo polje razvoja bespravne gradnje nastavlja se u periodu nakon Drugog svetskog rata kada je ona pretežno uzrokovana prilivom stanovništva u Beograd. Petovar (2002) ističe za ključne monopolsku poziciju državnog tj. društvenog sektora svojine i urbocentrične politike socijalističke Jugoslavije. Interes države/političkog sistema za prelazak ruralnog stanovništva u urbano, Petovar (2002) vidi u ostvarivanju paradigme industrijskog radnika kao vrednosnog obeležja novog sistema i društvene grupe, dok sa strane pojedinca karakteriše beg iz poljoprivrede, kao osnovne delatnosti, kao racionalno ponašanje u datim socio-ekonomskim uslovima i političkom kontekstu. Urbocentrična politika podsticala je stalni priliv stanovništva u grad, uz stalno prisustvo elemenata pseudourbanizacije. Pritisak državnih politika da se obezbedi stanovanje za maksimalan broj ljudi s jedne strane, i neefikasnost državno - kontroli-

26 Reonsko pitanje predstavlja dilemu gradskih vlasti Beograda (1985 – 1905) o proširivanju granica grada na siromašna, neplanska predgrađa, radi njihovog regulisanja, ili odgađanja problema usled manjka finansija, te proširivanja grada u budućnost koja podrazumeva dalji stihijski razvijoj predgrađa.

sanog građevinskog sektora oslabljenog manjkovima i nemogućnošću da uloži u moderne tehnologije s druge strane, rezultuje skupim i bročano nedovoljnim stanovima (Petovar 2002). U potrazi za jeftinijim i pristupačnim rešenjima, dolazi do stihijskog bespravnog zaposedanja prostora 50-ih i 60-ih godina XX veka (Le Normand 2014). Ovakva praksa nastavljena je kroz 70-e i 80-e godine XX veka, kada je Beograd nastanjivalo skoro 30% celokupnog stanovništva Srbije (Mitrović 2013). Tranzicijski procesi 90-ih godina XX veka dovode do fundamentalnih promena, kada javni sektor prestaje da ulaže u stambenu produkciju i održavanje, i broj izgrađenih stanova godišnje dramatično opada (Vujović i Petrović 2007). Ukidanje monopolske pozicije državnih građevinskih preduzeća i omogućavanje privatnog preduzetništva u stambenoj i drugoj izgradnji doneli su veliki broj novih interesa i novih aktera u oblasti planiranja i uređenja prostora (Petovar 2010).

158

Iako u tom periodu eskalira, fenomen bespravne nadgradnje prisutan je u Beogradu već nekoliko decenija ranije. Još prve posleratne izgradnje modernih naselja bile su praćene nizom intervencija, pretvaranjima nestambenog prostora u stambeni (substandardnog kvaliteta), usled nemogućnosti dobijanja društvenog stana na korišćenje od preduzeća i rešavanja stambenog pitanja u sistemu socijalističke stambene produkcije (Le Normand 2014). Takođe, dok u čitavom periodu socijalističke Jugoslavije bespravna izgradnja se razvija na gradskim obodima i praznim parcelama, u manjem obimu paralelno se odvijao i proces nadgradnje, adaptacije i rekonstrukcije porodičnih stambenih zgrada koje nisu mogle dobiti urbanističke i građevinske dozvole za legalne rekonstrukcije (Petovar 2003)²⁷.

27 Petovar (2005) intervencije na porodičnim stambenim zgradama objašnjava time što državnim i društvenim građevinskim preduzećima se nije finansijski isplatila gradska rekonstrukcija, dok istovremeno privatnim preduzetnicima nije bila dozvoljena izgradnja stambenih zgrada sa više stanova, te su vlasnici malih porodičnih zgrada decenijama živeli u svojim podstandardnim objektima

Takve nadgradnje vršene su primarno u gradskim područjima niske gustine izgrađenosti. Ipak, sve do 90-ih godina XX veka nadgradnje su bile sporadična prostorna pojava.

U periodu socijalističke Jugoslavije bespravna gradnja tu-maćena je kao marginalna društvena pojava koja se dešava na urbanoj i društvenoj periferiji (Petovar 2010). Tokom krize 90-ih godina i sloma institucija, kao jeftinije, brže i efikasnije se ukazuje delovanje u neformalnom, bespravnom polju, što uvodi još aktera koji su delovali u polju bespravne gradnje, a koji su dolazili iz svih socijalnih slojeva, pa i državnih uprava (Topalović 2003). Kako Petovar (2003) ističe, eskalacija krize 90-ih godina proizvela je masovne zloupotrebe labavog sistema, koje su u ostvarivanju svojih prostornih potreba koristile čak i državne institucije.

Sekulić (2012) primećuje da kriza stambene izgradnje i građevinskog sektora 90-ih godina XX veka uz istovremeni priliv stanovništva u Beograd mahom iz ratom zahvaćenih područja nije podrazumevala prestanak gradnje, već eskalaciju svih onih procesa koji su se u vreme modernizacije odigrali u senci formalnih procesa. Započinjanje tranzicije 90-ih XX veka odlikuje kriminalizacija državne uprave i različitih službi zaduženih za izdavanje urbanističkih i građevinskih dozvola i ostalih saglasnosti potrebnih za izgradnju, dogradnju, rekonstrukciju ili nadziđivanje, kao i drugih sektora vlasti (naročito sudske), koje su bile spregnute sa zainteresovanim akterima, i povezivanje političkih i upravljačkih elita s novom privatnom preduzetničkom klasom (Petovar 2010). To prouzrokuje širenje bespravne prakse izgradnje individualnih kuća sa prigradskih zona i na uže gradsko jezgro (Petrović 2004), intenziviranje privatnih ulaganja u bespravnu izgradnju nekretnina za prodaju na tržištu, ali i za sticanje nezakonite ekonomske dobiti (Milić, Petovar i Čolić 2004), kao i intervencije na postojećim objektima i „privremenim“ strukturama (Topalović 2003).

Uloga planerskog i zakonodavnog okvira

Prva istraživanja bespravne gradnje u Beogradu vršena su 70-ih godina XX veka, međutim saznanja dobijena iz ovih socioloških istraživanja nisu značajnije uticala da lokalne i republičke vlasti preduzmu ozbiljnije promene u urbanističkoj i stambenoj politici²⁸. Primenjivane mere suzbijanja bespravne izgradnje bile su isključivo restriktivne, i kao takve nisu mogle dati rezultat jer je bespravna stambena izgradnja bila primarno motivisana rešavanjem egzistencijalnog pitanja, odnosno obezbeđenja krova nad glavom (Petovar 2010). Ovakav pristup sankcionisanja posledica, a ne rešavanja uzroka problema Vujović (1982) definiše kao više-decenijske pogrešne pristupe gradskih i republičkih vlasti u rešavanju problema bespravne gradnje.

160

Meili (2012) specifičnosti eskalacije uzurpacije prostora u Beogradu u poslednjoj deceniji XX veka tumači u više-decenijskom postojanju dijaloga neformalne, bespravne prakse sa državnim institucijama, na taj način da je barem privid legalnosti čuvan ili postavljan²⁹. Petovar (2003) ističe da je sve do sredine osamdesetih godina XX veka bespravna gradnja uspešno lokalizovana u periferne gradske zone, te kada osamdesetih godina XX veka poprima vidljive razmere u centralnim gradskim blokovima, beogradska vlast uvodi privremenu urbanističku i građevinsku dozvolu.

28 Šesdesetih godina XX veka problem bespravne gradnje u Beogradu biva prvi put evidentiran u većim gradovima tadašnje Jugoslavije, nakon čega su, sedamdesetih godina XX veka, lokalne i republičke vlasti finansirale veliki broj socioloških istraživanja, tražeći način da se zaustavi njeno širenje. Prva iscrpnija studija slučaja, nastala s ciljem definisanja aktera bespravne gradnje, publikovana je 1988. godine i odnosi se na analizu dotadašnjeg razvoja Kaluđerice („Beogradska favela“, Branislava Saveljić).

29 Tako je u gradnji najvećeg bespravnog naselja regiona, Kaluđerice, veliku ulogu imala i mogućnost bankovnih zajama koje su bespravni graditelji bez teškoća ostvarivali (Le Normand 2014), a neretko je razvoj bespravne gradnje u Srbiji potpomognut i zakonskom mogućnošću povezivanja na komunalne mreže bez uverenja o legalnom statusu objekta (Petrović 2004).

Formulisana na taj način da se može „široko tumačiti“, odluku karakterišu nepotpuno definisanje gradskih podcelina u kojima se primenjuje i nejasni kriterijumi klasifikacije. Brojne zloupotrebe 90-ih godina XX veka proistekle su upravo nakon uvođenja ove odluke (Milić, Petovar i Čolić 2004), te se upravo pribavljanjem pivremenih dozvola sprovodi veliki broj „stalnih“ objekata, različitih ekstenzija, nadgradnji i dozidivanja (Petovar 2010).

Niz zakona donošenih od sredine 80-ih godina, pa sve do prve decenije XXI veka, uvodi korake ka samostalnom rešavanju prostornih potreba. Iako je sredinom 90-ih godina XX veka bespravna gradnja već imala višedecenijsku istoriju, a od 1991. je praktično zamenila zvaničnu stambenu produkciju, u tada donešenim zakonskim aktima se ova praksa ni ne pominje - sve do donošenja zakona o legalizaciji i uvođenja i pravne mogućnost legalizacije prethodno (bespravno) izgrađenih objekata (Sekulić 2012). Dok Sekulić naglašava manjkavosti u pristupu problemu i formiranju pomenutih zakona, formiranih tako da se mogu različito tumačiti i primenjivati, Milić, Petovar i Čolić (2004) ističu manjak stvarne institucionalne podrške, odgovarajućih kapaciteta i političke volje i spremnosti da se dugoročno istraje na sprovođenju donešenih mera.

Ignorisanje problema bespravne gradnje, a time i podsticanje njegovog daljeg razvoja, primetno je i pri izradi Generalnog urbanističkog plana Beograda za 2021. godinu, gde su postojeći bespravni objekti, pa i čitava naselja, prikazani kao zeleni pojasevi ili prazne parcele (Sekulić 2012). Ujedno, GUP za 2021. godinu ne predstavlja nikakve strategije koje bi delovale proaktivno u rešavanju problema bespravne gradnje i masovne nadgradnje, već umesto toga predviđa niz mera koje se tiču legalizacije, stabilizacije i rehabilitacije, odnosno normalizacije nasleđene (bespravne) situacije (Topalović 2013). Milić, Petovar i Čolić (2004) ističu da su

u mnogobrojnim reformama stambene i urbanističke politike poslednjih decenija zadržani upravo osnovni generatori bespravne izgradnje. Topalović (2012) tumači procese legalizacije u Beogradu u prvoj deceniji 2000-ih godina kao niz populističkih političkih mera u čijem interesu nije efikasno rešavanje problema bespravne gradnje. Posledica takvog pristupa je i stvaranje okvira u kome je jeftinije izgraditi ilegalno, pa kasnije legalizovati, nego pribaviti sve potrebne dozvole i graditi po propisima (Topalović 2012). Podsticanju takvog jeftinijeg i bržeg načina građenja doprinosi činjenica da je bespravna izgradnja inkriminisana kao krivično delo³⁰, ali i da pored toga, u prvoj deceniji 2000-ih godina nije sprovedena ni jedna presuda zbog bespravne gradnje u državi u kojoj je zvanično evidentirano preko preko 900.000 bespravno podignutih objekata, prema podacima iz 2010. godine (Petovar 2010).

162

Konkretno začetak masovne nadgradnje u Beogradu može se locirati u kraj 80-ih godina XX veka, u donošenje Odluke o izmenama i tehničkim normativima za projektovanje stambenih zgrada i stanova³¹, gde se uvodi termin nadziđivanja stambenih grada, uz istovremeno neuslovljavanje izgradnje lifta (Čanak 2003). Posledica ove odluke bilo je masovna pojava tzv. krovova-pečurki po Beogradu, jednog od prvih prepoznatljivih fenomena zloupotrebe regulativa i ekstenzivnih nadgradnji (Sekulić 2012). Dalja zloupotreba labavo definisanih zakonskih regulativa omogućena je Zakonom o održavanju stambenih objekata iz 1995. godine koji je regulisao odnos između stanara i nadgradnji, otvarajući put brojnim konverzijama zajedničkih prostorija u stanove, te podizanju novih etaža od strane „trećih lica“. Uvođenje

30 Bespravna gradnja je definisana kao krivično delo u izmenama i dopunama Zakona o izgradnji (2001) i u Zakonu o planiranju i izgradnji (2003) (Petovar 2010)

31 Odluke o izmenama i tehničkim normativima za projektovanje stambenih zgrada i stanova, Sl. list grada Beograda, br 5/88

retroaktivnog izdavanja građevinskih dozvola omogućio je da veliki broj bespravno podignutih nadogradnji postane stalni, legalizovani deo urbanog tkiva Beograda (Sekulić 2012).

Takođe, nedostatku efikasnih mera zakona o legalizaciji prethodila je njegova neadekvatna priprema, gde nisu koordinirane ključne pretpostavke procesa legalizacije koje se tiču kriterijuma legalizacije, tipologije bespravne gradnje, svojinskih statusa (stanova, objekata i zemljišta, zajedničkih prostorija itd.) (Milić, Petovar i Čolić 2004). Takvim zakonom o legalizaciji umesto rešavanja problema individualnih aktera u potrazi za ostvarivanjem osnovnih potreba, država delovanje individualnih aktera zamenjuje potezima investitora, koji drugačije motivisani, deluju u daleko većim razmerama. Umesto sagledavanja uzročnika u sistemu koji proizvodi bespravnu gradnju, zakonodavni okvir usmerio se na probleme pojedinačnih ilegalnih gradnji. To je uslovalo birokratsko izjednačavanje nekoliko kvadratnih metara i nekoliko stotina kvadratnih metara bespravno izgrađenih (Sekulić 2012). Ograničenje ponuđenog koncepta legalizacije sastojala su se u tome što sredstva prikupljena legalizacijom nisu bila dovoljna za izgradnju i uvođenje osnovne komunalne opreme (vodovod, kanalizacija, ulična mreža i sl.), odnosno što čak i nakon legalizacije, zone bespravne izgradnje i dalje ostaju komunalno podstandardne, a time higijenski, zdravstveno i ekološki nebezbedne (Milić, Petovar i Čolić 2004). Milić, Petovar i Čolić (2004) kao najveću grešku zakona koji direktno adresira problem bespravne gradnje, odnosno legalizacije, definišu u propustu da se upostave kriterijumi za razlikovanje bespravne gradnje koja poštuje urbanističku normu i ne ugrožava tuđu svojinu i javno dobro, od uzurpacije koja krši urbanističku normu i standarde, ugrožava i/ili zauzima tuđu svojinu i javna dobra i smanjuje kvalitet življenja i ambijentalne vrednosti okruženja.

Pregledom štampe i novinskih priloga u poslednjih nekoliko godina možemo zaključiti da se praksa nadograđivanja nastavlja u Beogradu, a slučajevi o kojima mediji izveštavaju se u velikom broju odnose na nedodirljivost investitora koji ugrožavaju osnovna prava stanara objekata koji naziđuju i oglašuju se na upozorenja nadležnih službi, koje su u praksi nemoćne. O nemoći institucija svedoči i izjava za medije gradonačelnika Beograda, data početkom 2018. godine, „da pored milion kvadrata legalne, u Beogradu trenutno niče i 150-200.000 kvadrata divlje gradnje”, ali da „inspekcije po pravilu urade sve što je u njihovoj nadležnosti, a investitor ne završi u zatvoru, nego nastavlja da gradi.” (Naslovi.net 2018)³²

Zaključak

164

Analiza razvoja masovne nadgradnje u Beogradu pokazuje utemeljenost bespravne gradnje u različitim društveno-ekonomskim sistemima Beograda i njen razvoj u vremenskom kontinuitetu, što direktno ukazuje na sistemsku ukorenjenost ovog problema. Ključni aspekti razvoja bespravne gradnje su utemeljeni u institucionalnoj strukturi i načinu upravljanja koji je umnogome nepromenjen kroz čitav XX i XXI vek. Slom sistema 90-ih godina XX veka eskalirao je brojne procese koji su se prethodno postepeno razvijali u slepom polju institucija i stručne prakse, koji se zatim kroz niz zakona i uredbi postepeno i u određenoj meri

32 Radikalan primer odnosa bespravne gradnje i nadležnih institucija ilustruje skorašnji slučaj nelegalnog objekta na Pančićevom vrhu, u Nacionalnom parku Kopaonik. Za ilegalni objekat od 1000 kvadrata Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture izdalo je nekoliko naloga i rešenja o rušenju, da bi zakazano rušenje bilo odloženo usled neobezbeđivanja neophodne asistencije policije. Izostanak asistencije policije pri zakazanom rušenju ilegalnog objekta proistekao je jer Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture nije priložilo potpunu dokumentaciju (Insajder 2018).

legalizuju, a time i podstiču, i postaju dominantna praksa u razvoju grada. Analiza prakse masovne gradnje u Beogradu s fokusom na ulogu zakonodavnog i planerskog okvira ukazuje na njihovu aktivnu ulogu u razvoju ove prakse, a time i na višedecenijski raskorak u institucionalnom delovanju i potreba građana, kao i u odnosu prema javnom interesu u planiranju i razvoju grada.

Literatura

- Čanak, M. (2003), „Masovna nadgradnja kao degenerativni faktor urbane rekonstrukcije“, *ARD* 29, str. 9-21.
- Diener, R, Meili, M, Topalovic, M, Müller Inderbitzin, C. (2012), *Belgrade. Formal/Informal. A Study on Urban Transformation*. Ciriš: Scheidegger and Spiess
- Grbin, M (2013), „Lefevrova misao u savremenoj urbanoj sociologiji“, *Sociologija / Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju*, br 3, str. 475-491.
- Harvey, D. (2013), *Pobunjeni gradovi. Od prava na grad do urbane revolucije*, Novi sad: Mediterran Publishing
- Insajder (2018), „Objekat na Pančičevom vrhu nije srušen, radi na agregate“, (internet) dostupno na: <http://rs.n1info.com/Vesti/a409873/Odloženo-rusenje-nelegalnog-objekta-na-Pancicevom-vrhu.html> (pristupljeno 03. marta 2019.)
- Jakovljević, Z. (2000) „Dogradnja – kreativni ili destruktivni čin“, u Radović, R. (ur.) *Savetovanje „Nadogradnja stambenih i javnih zgrada“*, Zbornik radova, Beograd: Jugoslovensko društvo za ispitivanje i istraživanje materijala i konstrukcija.
- Le Normand, B. (2014) *Designing Tito's Capital: Urban Planning, Modernism, and Socialism in Belgrade. Culture, Politics, and the Built Environment*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press
- Lefebvre, H. (1991), *The production of space*. Oksford: Blackwell
- Mitrovic B. Ralevic M., Antonic B. (2014): „The Illegal Settlements in Belgrade vs. Taming City Growth: Case Study of Belgrade“, u Proceedings of the First International Academic Conference on Places and Technologies / Places and Technologies, Belgrade: Faculty of Architecture, Belgrade, str. 71-77

Milić, A. V., Petovar, K., Čolić, R. (2004)
„Bespravna izgradnja u Srbiji: geneza i perspektive rešavanja problema“, u Nacionalni izveštaj o problemima neformalnih naselja u Srbiji, Beč: Ministarska konferencija o nacionalnim i 198 regionalnim politikama i programima koji se odnose na neformalna naselja u Jugoistočnoj Evropi.

Naslovi.net (2018),
„Monstrum zgrada: Da li je ovo najgora nadogradnja u celom Beogradu?“, (internet) dostupno na: <https://naslovi.net/2018-08-01/blic/monstrum-zgrada-da-da-li-je-ovo-najgora-nadogradnja-u-celom-beogradu/22041439> (pristupljeno 03. marta 2019.)

Petovar, K. (2003),
Urbana sociologija: Naši gradovi između države i građanina. Beograd: Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Petovar, K. (2010)
Grad bez građana. Tako se gradi(lo) u Beogradu i Srbiji. Beograd: Republika, br. 484/485; 1–30 septembar

Petovar, K (2005)
„Urbanizacija bez urbanosti – bilanca rasta gradova u Srbiji“, *Sociology and Space; Vol.43 No.3 (169)*

Petrović, M. (2004),
Sociologija stanovanja, Stambena politika: izazovi i mogućnosti. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Sekulić, D. (2012)
Glitz nicht so romantisch!: on Extralegal Space in Belgrade. Zurich: Verlag Scheidegger and Spiess

Stojanović, D. (2008),
Kaldrma i asfalt: urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.

Vujović, S. (1982),
Grad i društvo. Beograd: Istraživačko istraživački centar.

Vinjeta: Socijalne radnice kao saveznice

Adriana Zaharijević

Prošlo je mesec dana od 25. novembra, Međunarodnog dana borbe protiv nasilja nad ženama. Priča o nasilju nad ženama nije, međutim, priča za jedan dan. Kada nije ispričana senzacionalistički i kad je ne prate fotografije koje prikazuju „monstruma i ženu koja je s nasilnikom nekad bila srećna“, to je takođe priča o načinu na koji funkcioniše društvo. O tome kako ono funkcioniše svakog dana, a možda posebno u vreme praznika kada su porodice na okupu, piše se retko i s malo uvažavanja raznih aktera koji to omogućuju.

Pre više od tri decenije, Margaret Tačer je saopštila svetu da društvo ne postoji: postoje muškarci i žene i njihove porodice. I zaista, kada nam je u životu potaman, možemo se lako prikloniti ovom bezobzirnom uverenju. Tada dodir pojedinaca s državom postoji samo preko uplatnica za struju, poreskih priznanica i na graničnom prelazu tokom rutinske pasoške kontrole. Međutim, ako zajednički život članova porodice postane breme i kada „biti zajedno“ postane jednako sa „živeti s nasiljem“, onda se dodiri s impersonalnom „državom“ namah personalizuju. Lekar opšte prakse uočava povrede tokom pregleda, čak i kada žena pokuša da ih prikrije; komšija obaveštava policajca o svakodnevnoj buci

u susednom stanu; nastavnica zapaža znakove uznemirenosti koje dete pokazuje u toku časova. Par prestaje da bude „sam“ i ulazi u kolo intersektorske saradnje institucija koje mogu i treba da uoče nasilje, koje mogu i treba da se umešaju i reaguju da bi se nasilje zaustavilo.

Država je formirala svoje produžene društvene ruke koje čuvaju građane i građanke i pomažu im kada im je pomoć potrebna. Uprkos tome, susret s državom i njenim društvenim produžecima niko ne voli, niko mu se ne nada. Ne samo zato što je taj susret retko topao, već i zato što je on siguran znak da u našem životu nešto nije u redu. Nezgoda je takođe i što je država osmislila niz koraka, niz različitih susreta, koji treba da omoguće pojedinačne izlaske iz nevolje. Akteri s kojima se pritom susrećemo su različiti, ne znamo kome da verujemo, ne znamo na koga da se oslonimo jer je reč o strancima koje vidimo kratko, a imaju moć da odlučuju umesto nas za naše najveće dobro. Odjednom, pomoć države postaje zamena za našu snagu, volju i mogućnosti, a uvek u onim najintimnijim stvarima koje za nas nikad nisu bile pitanje transakcija i ugovora.

Ne reagujemo, međutim, na sve aktere isto. Od policajca i sudije, bilo da smo krivi ili ne, obično imamo strah, tako reći i pre no što nam se uvuku u život. Koliko god da smo kritični prema školstvu i zdravstvu, tim direktno podržavajućim institucijama, u njih imamo poverenja. Moglo bi se reći da prvima moramo, dok drugima želimo da verujemo. Sa socijalnim radom ide najteže. Ta istorijski najmlađa profesija plod je nastojanja države da pomogne pojedincu koji u određenom trenutku ne uspeva da za sebe pribavi ono što je neophodno za elementarno dostojanstven život. Nastao kada je država odmenila pojedinačne dobročinitelje, on jeste to „društvo“ koje ne dopušta pojedincu da padne, da ostane izolovan na pustopoljini. Centar za socijalni rad je stoga prva adresa za žene izložene nasilju, prva ustano-

va u kojoj im se stavlja do znanja da izlaz postoji. Pa ipak, sudeći posebno prema često senzacionalističkim napisima iz medija, u toj tački nešto zakazuje.

Kako uspostaviti poverenje, kako podstaći uvažavanje – a to su dva osnovna činioca koji u ovom procesu često izostanu? Kako, drugim rečima, dovesti do savezništva dveju žena, one koju treba podržati da kao celovita osoba izađe iz kruga nasilja, i one – jer socijalne radnice su po pravilu žene – koja joj je u tom postupku prvi oslonac? Ključ je bez sumnje u ojačavanju mreže socijalne podrške. Jer iako je posao socijalnih radnika da procenjuju, posreduju i koordiniraju, on se zbilja nikada ne svodi samo to. Smešten na razmeđu podržavajućih i nepodržavajućih institucija, socijalni rad dobija, prvo, ulogu ustanove koja kao da treba da disciplinuje i kažnjava, iako ne raspolaže sredstvima sile. Drugo, premda u njoj primarno ne rade psiholozi, socijalni radnici moraju da obezbede i psihološku podršku. Treće, pošto njima niti moramo niti želimo da verujemo, socijalne radnice se često preobražavaju u detektive za sve članove porodice s kojima se jedine susreću s obavezom da ih mire. Iako odnedavno imaju „panik tastere“ (mada se dešava da im grejanje ne radi), one su uvek i u ulozi sopstvenih telohraniteljki, čak i u situacijama indirektnog nasilja.

Otkako je nasilje u porodici postalo senzacija crnih hronika, socijalni rad postaje žrtveno jagnje sistema u čije ime se slabo ko obraća. Ako, za razliku od Margaret Tačer, i dalje verujemo da društvo postoji i da je tu za pojedince u nevolji, neophodno je apelovati na državu da se snažnije založi za ustanove koje to omogućuju. U tome su, bez sumnje, od neprocenjivog značaja akti koji proširuju nadležnosti, ali i aktivnosti čiji je cilj da poduče, da poruše predrasude, da obnove resurse poverenja kod samih socijalnih radnica. U nemogućoj socijalnoj ulozi koju obavljaju, socijalnim radnicama takođe je potrebna podrška i uvažavanje, naravno, uz

funkcionalno grejanje u decembru. Država koja zaista želi da izađe u susret ženama koje preživljavaju nasilje mora ulagati u društvo, odnosno u njegovu sliku i priliku, centre za socijalni rad.

Socijalna zaštita u Srbiji — između potreba i funkcionalnog sistema

Aleksandra Bulatović

Potrebe društva i institucije

Potrebe društva bi trebalo da usmeravaju javni interes, te predstavljaju svrhu delanja kada se javna moć savesno upotrebljava sa ciljem da se poveća opšte blagostanje društva.

Institucije postoje radi integrisanja ljudi u konkretnu zajednicu, one povezuju društvo iznutra. Od institucija i njihove efikasnosti zavisi život pojedinca u društvu. Kao sistem međusobno povezanih pravila, normi, običaja i konvencija, društvene institucije utemeljuju aktivnosti koje se formiraju oko svakog značajnijeg središta društvenih potreba i interesa i trebalo bi da obezbeđuju da se društvene aktivnosti odvijaju na kontinuiran, standardizovan i predvidiv način (North 1990: 6).

U savremenim državama građani, po pravilu, gledaju na institucije iz ugla zadovoljavanja svojih egzistencijalnih interesa i potreba (Giddens 1984). Institucije to omogućavaju kroz niz različitih aktivnosti koje se realizuju u međusobno vrlo različitim oblastima — od zdravstvene zaštite i obrazovanja, preko urbanističkog planiranja i izgradnje građevin-

ske infrastrukture, do obezbeđivanja nacionalne bezbednosti. Normativna rešenja i institucionalni mehanizmi su pokazatelji spremnosti da se potrebe u društvu prepoznaju, dok procena funkcionalno-instrumentalnog aspekta institucija omogućava sagledavanje njihovog prilagođavanja shodno prepoznatim potrebama u društvu, s obzirom da institucije imaju obaveze da deluju u skladu s potrebama društva.

Svrha koju bi država kao politička zajednica trebalo da ispunjava jeste da obezbeđuje decentralizovane metode putem kojih se odvija distribucija resursa. U odnosu na različite dimenzije tog procesa, države se mogu oceniti kao uspešne ili neuspešne (Rotberg 2003: 2). Kvalitet institucija je indikator solidnosti i kontinuiteta društvene celine (North, 1990). U jakoj državi institucije efektivno i efikasno isporučuju javna dobra (garantovanje građanskih i političkih sloboda, zaštita od političkog nasilja i kriminala, vladavinu prava, nezavisno sudstvo itd.) i takvo okruženje podstiče ekonomski rast (Stojiljković 2013: 140; Krasner 2005: 69).

172

Kada u državi postoje unutrašnje tenzije po različitim osama koje predstavljaju društvene procese (uključujući i tokove diskursa u raznim sferama), uključujući i to da ona inferiorno obavlja funkciju obezbeđivanja političkih dobara koja ujedno predstavljaju i ono što se naziva još i „institucionalni dizajn” ili „društvena infrastruktura” (obrazovanje, zdravstvena i socijalna zaštita), takva država se određuje kao suprotnost jakoj državi, tj. određuje se kao slaba.³³ Slaba država omogućava odvijanje procesa „zarobljavanja države” a rezultat tih procesa je nastanak „otete države”.³⁴

33 Slaba država (weak state) se specifično određuje u okviru širokog spektra varijacija koje diktiraju raznovrsna ograničenja (geografska, fizička, ekonomska), slabost (koja je posledica unutrašnjih antagonizama), neadekvatnost u upravljanju, totalitarni karakter vlasti ili neki eksterni činioci. Uobičajeno za slabu državu jeste i prisustvo unutrašnjih tenzija po različitim osnovama (etničke, verske, jezičke, kulturne) koje imaju potencijal da se pretvore u nasilan unutrašnji sukob.

34 Izrazom „oteta država” opisuje se uticaj putem koga se u određenoj državnoj zajednici norme oblikuju i sprovode.

Taj uticaj u zarobljenoj državi više ne vrše građani, jer su im institucije otete. U otetoj državi manjkavost državne intervencije se ispoljava kao nedostak kontrole vlasti koji je vidljiv u svakom segmentu društvenog života, a kršenje normi svake vrste postaje pravilo. Stvari ne odgovaraju onome što je napisano u njenom ustavu, a izvršna vlast dominira tako da dovodi u pitanje postojanje principa podele vlasti po kome su tri osnovne funkcije vlasti (zakonodavna, sudska i izvršna) razdvojene i nalaze se u rukama različitih institucija.

Slabost institucija često koegzistira sa korupcijom i zbog te međusobne uzročno–posledične veze između korupcije i slabih državnih institucija, rezultat je stvaranje začaranog kruga u kome je siromaštvo jedini izvestan ishod. Socijalna nestabilnost i povećanje nasilja zbog rastuće nejednakosti, izazivaju siromaštvo i masovno nepoverenje u političke lidere i institucije. Korupcija zloupotrebom otima resurse potrebne za funkcionisanje vitalnih delova društva kao što su zdravstvo i obrazovanje. Cena javnih usluga raste do te mere da ekonomski siromašni ne mogu sebi da ih priušte. Kako siromašni postaju siromašniji, korupcija hrani siromaštvo i nejednakost. Ova rastuća društveno–ekonomska nejednakost dovodi do gubitka poverenja u javne institucije. Kako objašnjava Boris Begović, „posledice korupcije na javne finansije su brojne (...), a verovatno najznačajnija posledica je promena strukture javne potrošnje u korist onih neefikasnih projekata čijom se realizacijom može ostvariti korupcija, a na štetu efikasnih i potrebnih projekata” (Begović 2007: 346).

173

Funkcija socijalne zaštite

Iako bi u kontekstu razmatranja funkcionisanja socijalne zaštite uvek trebalo postaviti kao prethodna pitanja „kak-

va država?” i „kolika država?”, socijalnu zaštitu je moguće odrediti kao to što se odnosi na ono što jedna država čini kako bi obezbedila minimalno blagostanje građana delujući u pravcu umanjavanja posledica društveno priznatih rizika (bolest, starost, invaliditet, nezaposlenost itd.), jačala društvenu koheziju i negovala nezavisnost i sposobnost ljudi da pomognu sami sebi. U tom smislu, sistem socijalne zaštite trebalo bi da ima preventivni i održiv efekat na jačanje sposobnosti reagovanja na rizike života, odn. jačanje otpornosti pojedinaca, porodica i zajednica.

Suštinu koncepta otpornosti čini sposobnost oporavka od stresa, te ostvarivanje pozitivnih ishoda nakon pretrpljene traume, odn. to je ono što nas čuva kad su okolnosti teške (Pavićević, Ilijić i Bulatović 2017: 92). Prirodu otpornosti diktiraju brojni faktori koji se na nivou pojedinca odnose na individualne specifičnosti kao što su unutrašnja snaga čoveka, socijalna podrška kojom raspolaže, priroda i stepen inteziteta traume ili problema, što otpornost čini varijabilnim multideterminisanim atributom, a na nivou zajednice (Levine 2003).

174

Savremena društva su zasnovana na solidarnosti koja reflektuje dobrovoljnu društvenu koheziju, a koja, ujedno, prikazuje kako njeni članovi žive i rade zajedno. Društvena kohezija predstavlja poseban kvalitet zajednice i na nju neposredno utiče delovanje institucija. Najšire posmatrano, uloga savremenih institucija koje čine sistem socijalne zaštite se sastoji u pomaganju i podržavanju svakog pojedinca i porodice kojima je to neophodno radi savladavanja socijalnih i životnih teškoća. Socijalna zaštita koja je ovako koncipirana trebalo bi da obezbedi minimalan nivo blagostanja i socijalnu podršku za sve građane.

Primarna funkcija države je da omogući sigurnost koja je najšire može odrediti kao obezbeđivanje određenog ste-

pena verovatnoće opstanka svih pripadnika zajednice. U Srbiji, ključne aktere u pružanju usluga socijalnog rada predstavljaju Centri za socijalni rad koji imaju niz funkcija u okviru opšte definisane funkcije pod kojom se podrazumeva zaštita interesa ranjivih članova društva.³⁵ Centri za socijalni rad su nadležni da vrše poslove zaštite, pomoći i podrške porodici, deci i omladini, ali i da postupaju u slučajevima maloletničke delinkvencije i vršnjačkog nasilja kada maloletnici svojim ponašanjem ugrožavaju sebe i okolinu, odnosno čine krivična dela i prekršaje. Prevencija i tretman maloletnih prestupnika su integralni deo socijalne politike i socijalne zaštite, jer povećavanje ovog tipa kriminaliteta dugoročno i višestruko ugrožava društvo (Jugović i Brkić 2010: 435). Kada se mladi isključuju iz poželjnih društvenih praksi kojima se doprinosi poboljšavanju kvaliteta života u društvu, povećava se kriminalitet odraslih izvršilaca i uvećava se potrošnja javnih resursa u sferi nerazvojnog investiranja (de Ridder et al 2012). Značaj transformacije društvene reakcije na kriminalitet ne može se dovoljno naglasiti i tu se pokazuje značaj optimalnog funkcionisanja mehanizama socijalne zaštite imajući u vidu da dugoročno gledano nema alternativnog institucionalnog pristupa koji bi mogao da kroz različite modalitete apsorbovanja rizičnog ponašanja i pružanja podrške ranjivim kategorijama građana blagotvorno utiče na povećanje individualnog i društvenog blagostanja (Moffitt et al 2011; Franklin et al 2008).

Pojedinac je proizvod društvene sredine koja diktira i lični razvoj i razvoj zajednice. Razvoj je uvek određen kontekstom, a različiti konteksti daju različite informacije što je

od značaja za uvid o samokontroli koja predstavlja sposob-

35 Društvena ranjivost/osetljivost je posledica položaja koje pojedinac zauzima u društvu (Franklin et al. 2008; Skogan i Maxfield 1981). Ovaj konstrukt najčešće se vezuje za siromašne i materijalno neobezbeđene osobe, nezaposlene, migrante, manjinske grupe, porodice sa poremećenim odnosima, socijalno ugroženu decu, decu bez roditeljskog staranja, osobe ometene u razvoju, decu koja žive i/ili rade na ulici, decu žrtve nasilja, HIV populacija, beskućnike, izbeglice i interno raseljena lica, te decu i mlade sa problemima u ponašanju.

nost da se menja neželjeno ponašanje, kako bi se uskladi-
lo sa standardima koje rukovode život u zajednici i život
samog pojedinca, a sa kojima je dosledno povezana uspeš-
na mentalna, socijalna i fizička dobrobit članova zajednice
(Bartels et al, 2007). Propadanje i erozija standarda koji su
utvrđeni za funkcionisanje sistema socijalne zaštite na-
jveći su izazov uložiti koju institucije socijalne zaštite imaju
u društvu. A na nivou razmatranja uticaja na demokratske
društvene odnose, propadanje i erozija standarda koji su ut-
vrđeni za funkcionisanje sistema socijalne zaštite ugrožava
demokratske institucije i šteti dobrom upravljanju kao kro-
vnom konceptu garancije ljudskih i građanskih prava tako
što na različite načine podstiče korupciju u javnom sektoru
(putem podmićivanja, nezakonitih donacija, zloupotrebe
administrativnih nakanada i taksi itd.).³⁶ No, čak i kada pos-
toji solidan normativni okvir, ali se diskreciona moć koristi
na neodgovarajući način u okvirima utvrđenim za funkcion-
isanje institucije, onda to eskalira u korupciju i nepravdu,
ugrožava ljudska prava i slobode, čak i kada se formalno ne
krši zakon.

176

(Ne)dostupnost funkcionalne socijalne zaštite u Srbiji

Poslednjih godina je niz događaja, u vezi sa funkcionisanjem
srpskih centara za socijalni rad, izvršio negativan uticaj na
oblikovanje javnog mnjenja u Srbiji, pa se su sve češće mogu

36 Na mikro nivou, socijalna struktura oblikuje mogućnosti uključivanja
u koruptivnu praksu, variranjem potražnje i verovatnoće sankcionisanja kao i
mogućnostima koordinacije sa drugima u strukturi. To ima za rezultat, na makro
nivou, da ukupan iznos korupcije varira u zavisnosti od strukture. Značaj ovih
argumenta može se sagledati kroz za društvo važne posledice koje se ispolja-
vaju kao obim korupcije i strukturalna izloženost „agenata korupcije” usled koje
su neki od njih ranjiviji od drugih, što je značajno u kontekstu antikorupcijskog
delovanja.

čuti kritički stavovi u odnosu na aktuelni sistem socijalne zaštite. Argumentacija ove kritike fokusira nedosledost u primeni standarda profesionalnog rada koji počivaju na formalnom obrazovanju, posebnoj sertifikaciji koja je potrebna za rad s određenim kategorijama korisnika usluga socijalne zaštite, zahtevanom profesionalnom iskustvu za samostalno stručno postupanje i, naročito, neefikasan nadzor nad radom centara za socijalni rad, jer nadležno ministarstvo i Skupština centrima za socijalni rad periodično daju sve više ovlašćenja. Ocena stručnih standarda rada centara za socijalni rad mogla bi se jezgovito formulisati kao kontinuirano urušavanje uvrđenih standarda za njihov rad usled aktuelne prakse u funkcionisanju sistema socijalne zaštite, a to je nedopustivo s obzirom na zadatke i ovlašćenja kojima ti centri raspolažu. Na primer, praksa izdvajanja deteta iz porodične mreže pokazala je da se intervencijama centara za socijalni rad ozbiljno narušavaju prava deteta jer se ne obezbeđuje najmanje restriktivno okruženje za dete, ne postoji regulisan plan kontakta sa roditeljima, srodnicima i drugim značajnim osobama, niti je određen cilj stalnosti u kontekstu obezbeđivanja smeštaja detetu (Žegarac 2014: 17).

U razvijenim državama sa razvijenom demokratskom tradicijom, najosetljivija tačka institucija u smislu delovanja korupcije jeste politički uticaj i on se eksponencijalno povećava sa porastom obima političke korupcije. Drugostepeni organ za nadzor nad odlukama i stručnim kvalitetom rada centara za socijalni rad sprovodi Ministarstvo za rad, zapošljavanje, socijalna i boračka pitanja, koje ima posebnu službu za tu svrhu, ali je taj nadzor krajnje neefikasan. Između ostalog, trenutno se u ministarstvu nalazi brojni zahtevi za nadzor korisnika usluga centara za socijalni rad, dok služba za nadzor ima svega 8 inspektora kojij pribavljaju predmete od centra za socijalni rad, pregledaju ih i donose mišljenje (Intermagazin 2014). Nadzor ne uključuje razgov-

or sa strankama, preispitivanje stručnosti postupajućih socijalnih radnika ili specijalnih pedagoga, ili psihologa, uvid u realno stanje ili bilo šta slično. Usled opisanih objektivnih ograničavajućih faktora u radu, u najvećem broju slučajeva jednostavno se uopšte ne postupa, što principijelno obesmišljava i samu ideju o postojanju nadzora. Kako su primarni korisnici usluga centara za socijalni rad najranjiviji članovi društva, aktuelne procedure nadzora nad radom centara ugrožavaju dostupnost tih usluga upravo najugroženijima. Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti kao institucija koja ima obavezu da prati poštovanje obaveza organa vlasti, izrazio je zabrinutost što „odgovornost za kršenje zakona i prava gotovo po pravilu izostaje, čak i u onim slučajevima u kojima je evidentna sumnja da je počinjeno krivično delo” (Danas 2018).

Princip nulte tolerancije na kršenje zakona funkcionalan je u okolnostima kada je u državi prisutno tzv. „dobro upravljanje” (good governance) kao koncept koji reflektuje pravnu državu, sa razvijenom kulturom konsenzusa, uz postojanje odgovornosti, transparentnosti, ravnopravnog tretmana za sve koji u toj državi žive, uključenost svih u društvene i političke procese, efikasnost itd (Marquette 2012). Kada je dobit od nasilnog ponašanja veća od neprijatnosti ili kazne koja se može očekivati zbog nasilnog ponašanja, prema multifaktorskoj teoriji, pojedinci pribegavaju nasilju. Ako bi se pribeglo analogiji, društvo ima razloga da bude i te kako sumnjičavo prema radu institucija koje faktički ne podležu internoj kontroli i *de facto* se nasilnički ponaša u odnosu na pojedinca, jer izostaje postupanje i kažnjavanje za transgresije, uključujući i loše i neažurno obavljanje poslova za koje su te institucije nadležne. Takvo stanje je neodrživo. Kako bi se ostvarivao funkcionalni legitimitet kao cilj rada institucija i kako bi se zadobilo poštovanje javnosti, odgovorne institucije moraju da budu otvorene za opravdanu kritiku, da

uče iz sopstvenih grešaka i da neprestano unapređuju svoj rad.

Zoran Stojiljković opisuje četiri međusobno povezana aspekta državnosti od kojih zavise institucionalni dizajn i kapacitet državnih organa:

- kvalitet menadžmenta u oblasti organizacije i upravljanja javnim ustanovama i preduzećima;
- odabrani oblik vladavine i politički sistem čije određene formativne karakteristike, poput decentralizacije i principa supsidijarnosti, mogu pogodovati nekim podsistemima (ekonomija, regionalni razvoj, građanske inicijative), dok drugim stvaraju probleme adaptacije (bezbednost, odbrana, antikoruptivne strategije);
- poverenje u političke aktere i institucije koje je u većini zemalja u tranziciji u velikoj meri deficitaran resurs, jer vlada nizak stepen raširenosti uverenja da će se drugi uzdržati da nanese štetu i da će kad god je to moguće doprineti našem blagostanju; i
- (de)stimulativan karakter društvenih normi i vrednosti sadržanih u socijalnom kapitalu građana, političkoj kulturi i „korporativnom pamćenju“³⁷ (Stojiljković 2013: 139).

Promene u okviru sistema institucija države potencijalna su posledica njihovog narušenog autoriteta, legitimacije i kapaciteta. Socijalna patologija predstavlja znatno odstupanje od društveno prihvatljivih formi ponašanja kao bitnih odstupanja koja narušavaju uzajamna legitimna očekivanja članova zajednice usled čega se ugrožava i zajednica i sistem društvenih odnosa kao celina. Pitanje o legitimitetu funkcionisanja socijalne službe naročito je okupiralo javnost prilikom slučajeva ubistava koja su se dešavala među članovima porodice, a fizički u samim centrima

37 Izraz „korporativnom pamćenje“ odnosi se na informacije koje su nastale kao rezultat delovanja institucija.

za socijalni rad. Nakon procedura nadzora koji je nadležno ministarstvo sprovodilo (tek nakon ubistava) javnosti više nisu bile dostupne informacije o tome da li je neko od socijalnih radnika uhapšen, procesuiran i osuđen, čak ni informacije o disciplinskom kažnjavaju. Ovakvim postupanjem se poništava osnov raspolaganja javnom moći kao raspolaganja javnim resursima u javnom interesu i praktično ukida politička odgovornost. Nepoželjni primeri vremenom postaju prihvaćeni i poželjni uzori, pa ne može biti u interesu javnosti da ovakve informacije izostaju u situacijama kada se utvrdi da se postupalo na način koji je povećavao tenzije među članovima porodice, pristrasno i diskriminatorski, a o čemu su se u konkretnim slučajevima oglašavali i aktivisti za ženska prava, kao i mnogi drugi akteri u društvu.

Obezbeđivanje funkcionalne socijalne zaštite u Srbiji: okvir za promenu paradigme

Šteta koju nefunkcionalne institucije nanose društvu može se sagledavati u više ravni. U političkoj ravni nefunkcionalne institucije uništavaju osnovni odnos poverenja između političara i građana, narušava se kredibilitet demokratskih institucija i izaziva gubitak poverenja javnosti u državne institucije. U ekonomskoj sferi, posledice nefunkcionalnosti institucija se mogu sagledavati kao sprečavanje sigurnog i racionalnog investiranja, nastupanja na tržištu u skladu sa principom fer igre (na engleskom: *fairplay*), izazivanje raspiranja javnih sredstava i gomilanje troškova. Društvena šteta od nefunkcionalnosti institucija se reflektuje kroz povećavanje siromaštva, a najviše pogađa najranjivije kategorije stanovništva, povećavajući nejednakost građana, doprinoseći opštem osećanju nesigurnosti i nezadovoljstva, te „cementi-

ranju” pravilnosti po kome stepen viktimizacije diktira stepen ranjivosti, te što je neko ranjiviji on je viktimizovaniji, a institucije bi trebalo upravo na tom planu da korektivno deluju.

Preispitivanje uloge države u domenu socijalne zaštite danas je opšti trend nezavisno od toga da li je uloga države u finansiranju i upravljanju ovim sistemima, značajna ili je relativno mala.³⁸ U savremenoj epohi, više nego ikada pre u istoriji, značajno variraju pojavni oblici države, a te razlike se ispoljavaju u formi, funkcionalnosti, stepenu autonomije, osobenostima društvenih elita i socijalnim potrebama. Socijalne okolnosti poslednjih decenija odredile su nepovoljan kontekst koji definiše status korisnika socijalne zaštite u Srbiji. Kada socijalna profilaksa evidentno pokazuje nefunkcionalnost, potrebno je razvijati nov strateški pristup kako bi se prevenirao nastanak još ekstremnijih rizika. Čini se da bi u raspravi o uspostavljanju funkcionalnog sistema socijalne zaštite adekvatna državna reakcija trebalo da, usled degradiranog i suboptimalnog institucionalnog funkcionisanja, razmotri i alternativan pristup u omogućavanju korisnicima da ostvaruju socijalnu zaštitu. Taj pristup bi svakako trebalo da podrazumeva drukčije finansiranje iz državnog budžeta usluga socijalne zaštite, sa ciljem unapređivanja stručnih kompetencija i stvaranjem šire baze profesionalaca u sistemu socijalne zaštite, koja ne bi bila ograničena samo na centre za socijalni rad već bi obuhvatila i civilno društvo, a što predstavlja dobru praksu u razvijenijim demokratskim sredinama. Trend sve većeg uključivanja nedržavnog sektora u sferu pružanja socijalnih usluga deo je sveprisutnog procesa decentralizacije, promenjenog shvatanja uloge države u socijalnom sektoru, te deo prome-

38 Pod uticajem demografskih promena, globalizacije, snažnih migracionih kretanja, ali i zahvaljujući fiskalnim pritiscima i ekonomskim okolnostima preispitivanje uloge države javilo se i u onim zemljama u kojima država ima značajnu ulogu u finansiranju i upravljanju ovim sistemima, ali i u onim zemljama gde je ta uloga bila relativno mala (Matković 2006).

na koje se dešavaju u okviru samog sektora socijalnih usluga i naglog širenja nevladinog sektora u svetu (Matković et al. 2009: 7).

Kroz različite forme pružanja pomoći ranjivim kategorijama stanovništva, država alocira značajna sredstva u socijalni rad. Međutim, primeri dobre prakse u svetu putem aktivnog podsticanja ekspertize i inovativnosti u ovom domenu socijale, osim sporadično, nisu još uvek uključeni, u glavne tokove institucionalne prakse u Srbiji. Socijalna politika i socijalni rad imaju posebnu ulogu u ostvarivanju socijalne pravde, socijalnih prava, smanjivanju društvenih nejednakosti i opštoj humanizaciji društva, pa je obezbeđivanje funkcionalnog legitimiteta socijalnog rada kroz ustanovljavanje sistematičnih i dugoročnih preventivnih programa sada apsolutno prioritetno pitanje srpskog društva. Ove promene bi trebalo da se temelje na nizu promena i to: promenama u ulogama i funkcijama unutar socijalnog sistema, promenama u strukturi usluga i promenama u načinu njihovog finansiranja. Demokratizacija usluga socijalnog rada kroz primeren „outsourcing”, omogućila bi visoki nivo stručnosti u njihovom pružanju i radikalno promenila percepcije o pružaocima usluga, te na taj način podigla socijalu na jedan visoki nivo u regionu. Na taj način bi bilo moguće zadovoljavati tražnju za javnim dobrima i uslugama koju država ne „pokriva”, kroz komplementarno partnerstvo između države koja finansira usluge i neinstitucionalnih aktera koje ih pružaju, bilo kroz suplementarni ili komplementarni odnos prema državi.³⁹ Trebalo bi podsetiti da ovo nije nova praksa ni u Srbiji, jer na ovaj način već dugo funkcionišu različite organizacije i udruženja, religioznog, humanitarnog karaktera ili profesionalna i kulturna udruženja.

Nova realnost socijalnog sektora kao domena u kome institucije funkcionalno postupaju na legitiman način trebalo bi da se zasniva na većoj mogućnosti individualnog izbora

39 U razvijenim zemljama danas uglavnom prevladuje komplementarni model (Young 2000: 168).

kao fundamentalnom principu na kom bi trebalo da počiva politika usluga socijalne zaštite. Standardi, normativi, dozvole za rad (licenciranje), nadzor i revizija kao standard set kontrolnih mehanizama važani su kako za centralni tako i za lokalni nivo u socijalnoj zaštiti. Uspostavljanje ovakvog sistema obezbeđuje ostvarivanje prava i pružanje usluga na nediskriminatornoj osnovi, a potrebno je da se uspostavi, istovremeno, i kao mehanizam za suzbijanje pojave korupcije, ali i način da se osigura kvalitet usluga tako što će ih fleksibilno fokusirati na korisnike i njihove potrebe i istovremeno omogućavajući i efikasniju socijalnu zaštitu i njeno unapređivanje (Matković 2006).

Glavni izazovi uspostavljanju ovakvog sistema pružanja usluga u funkcionisanju sistema socijalne zaštite koji se izdvajaju predstavljaju nedovoljna budžetska izdvajanja za usluge u zajednici, neadekvatni mehanizmi finansiranja usluga u zajednici, restriktivni propisi koji se odnose na razvoj preventivnih usluga i usluga koje pružaju organizacije civilnog društva, te slabi mehanizme kontrole kvaliteta usluga i nadzora nad pružaocima usluga. U cilju obezbeđivanja funkcionalnosti usluga stanova socijalne zaštite trebalo bi ih stalno prilagođavati korisnicima putem razvijanja javno-privatnog partnerstva koji obezbeđuje deinstytucionalizaciju usluga, te uspostavljanjem efikasnih mehanizama nadzora kvaliteta usluga.

Investicije u ljudski kapital i usluge omogućavaju članovima zajednice da učestvuju u ekonomskom i društvenom životu, te da na taj način u potpunosti ostvare svoje potencijale. Socijalna politika treba da podstiče razvoj veština i kompetencija koje omogućavaju da se što više ljudi uključi u privredu i društvo, uz zaštitu egzistencije za one kojima je to potrebno. U uslovima koji definišu potrebe za socijalnom zaštitom u Srbiji danas, a to su ograničenja spram dostupnih resursa i umanjena socijalna kohezija, delotvornija i

efikasnija socijalna zaštita ima posebni značaj za očuvanje održivog razvoja društva.

Strateški okvir za zasnivanje sistema socijalne zaštite bi trebalo da objedinjuje i usklađuje međusobno povezane ciljeve: zaštitu, stabilizaciju i socijalne investicije. Ovaj pristup se mora temeljiti na razvijanju integralne socijalne zaštite koji uključuje i inovativne pristupe u sprovođenju usluga, a socijalni akteri na najefikasniji način koriste, unutar sistema, postojeće i razvijaju nove resurse putem dostupnih, kvalitetnih i raznovrsnih usluga, radi očuvanja i poboljšanja kvaliteta života ranjivih i marginalizovanih pojedinaca i grupa, osposobljavanja za produktivan život u zajednici i predupređenja zavisnosti od socijalnih službi.

Literatura

Bartels, M, Boomsma, DI, Hudziak J.J, van Beijsterveldt TC, van den Oord, EJ (2007). „Twins and the study of rater (dis) agreement“, *Psychological Methods*, **12(4)**, str. 451–466.

Begović, B. (2007). *Ekonomska analiza korupcije*. Beograd: Centar za liberalno demokratske studije.

Danas (2018). „Poverenik: Pokrenuti prekršajni postupci protiv nekoliko centara za socijalni rad“, 4. jun 2018, (internet) dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/poverenik-pokrenuti-prekršajni-postupci-protiv-nekoliko-centara-za-socijalni-rad/> (pristupljeno 22. marta 2019.)

de Ridder, D. T, Lensvelt–Mulders, G, Finkenauer C, Stok F. M, Baumeister R. F. (2012). „Taking stock of self–control: a meta–analysis of how trait self–control relates to a wide range of behaviors“, *Personality and Social Psychology Review*, **16(1)**, str. 76–99.

Franklin, T. W, Franklin, C. A, Fearn, N. E. (2008). „A multilevel analysis of the vulnerability, disorder, and social integration models of fear of crime“, *Social Justice Research*, **21**, str. 204–227.

Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge:

Polity.

Intermagazin (2014).

„Pritužbe na račun centara za socijalni rad: Socijalne službe ne uspevaju da zaštite decu od nasilnika“, 28. avgust 2014, (Internet) dostupno na: www.intermagazin.rs/pritužbe-na-rad-socijalne-sluzbe-ne-uspevaju-da-zastite-decu-od-nasilnika/ (pristupljeno 22. marta 2019.)

Jugović, A, Brkić, M. (2010),

„Socijalna zaštita i prevencija maloletničkog prestupništva: uloge, kontroverze i dobre prakse“, *Godišnjak FPN*, str. 435–452.

Krasner, S. D. (2005),

„The Case for Shared Sovereignty“, *Journal of Democracy*, **16(1)**, str. 69.

Levine, S. (2003),

„Psychological and social aspects of resilience: a synthesis of risks and resources“, *Dialogues in Clinical Neuroscience*, **5(3)**, str. 273–280.

Marquette, H. (2012),

Building integrity in fragile contexts. Birmingham: International Development Department of University of Birmingham.

Matković, G, Stranjaković, M, Kovačević, V. (2009),

Uloga nevladinih organizacija u pružanju usluga socijalne zaštite. Beograd: CLDS.

Matković, G. (2006),

Decentralizacija socijalne zaštite. Beograd: CLDS.

Moffitt, T, Arseneault, L, Belsky, D, Dickson, N, Hancox, R, Harrington H (urs.) (2011),

„A gradient of childhood self-control predicts health, wealth, and public safety“, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, **108(7)**, str. 2693–2698.

North, D. (1990),

Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University. Press.

Pavićević, O, Ilijić, Lj, Bulatović, A. (2017),

„Izvinjenje i praštanje kao mehanizmi otpornosti i kao faktor u restorativnom procesu“, *Zbornik radova Instituta za kriminološka i sociološka istaživanja*, **36(2)**, str. 91–110.

Rotberg, R. I. (ed.) (2003),

When States Fail: Causes and Consequences. Princeton: Princeton University Press.

Skogan, W. G, Maxfield M. G. (1981),

Coping with crime: Individual and neighborhood reactions. London: Sage.

Stojiljković, Z. (2013),

„Politička korupcija i slaba država“, *Filozofija i društvo*, **24(1)**, str. 135–159.

Tangney, J. P, Baumeister R. F, Boone A. L. (2004),

„High self-control predicts good adjustment, less pathology, better grades, and interpersonal success“, *Journal of personality and social psychology*, **72(2)**, str. 271–324.

Otete institucije u Srbiji

Young, D. R. (2000).

„Alternative Models of Government-Nonprofit Sector Relations: Theoretical and International Perspectives”, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 29(1), str. 149–72.

Žegarac, N (ur.) (2014).

U lavirintu socijalne zaštite u Srbiji: Pouke istraživanja o deci na orodičnom i rezidencijalnom smeštaju. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Da li je Srpska pravoslavna crkva otuđena institucija?

Vladimir Cvetković

Iz godine u godinu rezultati ispitivanja javnog mnjenja pokazuju da je Srpska pravoslavna crkva (dalje SPC) jedna od institucija u koju građani Srbije procentualno imaju najviše poverenja, daleko više nego u druge javne i državne institucije, poput Vlade ili Skupštine Republike Srbije. Pored toga što je institucija sa visokim poverenjem građana Srbije, SPC je i najstarija institucija na ovim prostorima, koja ove, 2019. godine obeležava 800 godine od svog ustanovljenja, odnosno sticanja autokefalnosti. Institucija sa tako dugim kontinuitetom u vođenju crkvene, nacionalne a u određenim razdobljima i državne politike, a i visokim poverenjem građana Srbije, se svakako može naći na meti pojedinaca ili grupa koji bi iskorišćavanjem njenog autoriteta i resursa hteli da pribave određenu korist. Zato ima smisla postaviti pitanje da li SPC, poput ostalih državnih institucija može biti otuđena od određenih grupa unutar ili van nje, koje mogu da utiču da donete odluke, ne budu više u opštem i javnom interesu, već u privatnom interesu tih partikularnih grupa. Drugim rečima da li SPC može biti deo onoga što se naziva „zarobljenom državom“, iako nije deo državnog aparata, odnosno da li u srpskoj crkvi postoje određene

strukture, grupe ili pojedinci, koje javni interes Crkve, podređuju svom partikularnom interesu i u kojoj formi? Pre nego damo odgovor na ovo pitanje važno je jasno definisati šta podrazumevamo kako pod pojmom „zarobljena država“, tako i pod pojmom Crkva.

Kovanica „zarobljena država“ je relativno novog datuma i prvobitno se odnosila na pojavu političke korupcije u kojoj su određeni pojedinci ili organizovane grupe uticajem na državne strukture ostvarivale protivpravnu ekonomsku korist. Često su te grupe bile van samih vladajućih struktura, kao što je slučaj sa oligarsima u srednjoj Aziji ili narco-mafijom u Latinskoj Americi (Crabtree i Durand 2017). U međuvremenu je pojam „zarobljene države“ dobio daleko širi spektar primene, tako da se pod njega mogu podvesti i pojave korporativno-državnih aranžmana, gde same vlade i vladajuće strukture zastupaju interese određenih grupa, poput multinacionalnih korporacija, pre nego opšte interese samih građana. Nedavni primeri podrške nemačke savezne vlade nemačkoj automobilskoj industriji, a nasuprot javnog zdravlja svojih građana ukazuju na to. Privatizacija javnih usluga od strane u okviru javno-privatnog partnerstva (public-private partnership – PPP, 3R) često otvara mogućnost izneveravanja javnog interesa na uštrb privatnog. Na kraju, sintagma „zarobljena država“ se odnosi i na one slučajeve kada sama politička elita upravlja državnim aparatom ne u interesu građana, već često u sopstvenom, partikularnom interesu. Kao globalni primeri ovakvih „zarobljenih država“ se navode Poljska, Rusija, Turska, i u poslednje vreme SAD. Takođe je nizu zemalja na Balkanskom poluostrvu pridodat epitet „zarobljene države“, počev od Mađarske i Bugarske do Rumunije, Srbije i Crne Gore. Ovde se prvenstveno radi o vrsti demokratskog deficita, koji se ogleda u urušenom procesu demokratske kontrole vlasti. Pod maskom demokratskog legitimiteta se stvara jedna autoritarna

struktura vlasti, koja dalje urušava demokratski proces kroz ometanje rada, ili čak demonizaciju, opozicije, kontrolu medijskog sadržaja i stvaranje atmosfere straha. Prosto da nije bilo nivoa vlasti u Srbiji, od republičkog do lokalnog, koji nije od oktobarskih promena 2000. godine koristio državne institucije za ostvarivanje ne javnog interesa, već partikularnih interesa pojedinca i interesnih grupa.

U daljim redovima ćemo ispitati slučajeve u kojima SPC može da dobije epitet zarobljene institucije, fokusirajući se na njen odnos prema državi, naciji i porodici.

Crkva i država

Najpoznatija definicija Crkve je ona iz Novog Zaveta kojom se ona izjednačava sa telom Hristovim (Lk, 22, 19-20, I Kor. 12, 12-14, Ef. 4, 1-16). Međutim Crkva kao telo Hristovo se istorijski pojavljivala kroz niz geografski određenih teritorijalnih celina, koji su se manje više pratile državne organizacije, počev od crkvenih opština i ranih mitropolija, preko dioceza, egzarhata, i srednjovekovnih patrijaršija u okviru sistema pentarhije, ili vladavine pet patrijaršija (Rim, Carigrad, Aleksandrija, Antiohija i Jerusalem). Posle podele crkvu na zapadnu i istočnu u 11. veku, pravoslavna Crkva nastavlja da postoji u formi antičkih patrijaršija, ali i relativno autonomnih crkava, poput kiparske, ohridske, ili srpske arhiepiskopije. Padom Vizantije i niza balkanskih država, uključujući i Srbiju, pod osmansku vlast, pravoslavna Crkva nastavlja da postoji u okviru sistema mileta, odnosno verske autonomije u Osmanskom carstvu, kojom se sva vlast nad pravoslavnim hrišćanima daje Carigradskom patrijarhu. Paralelno sa Rum miletom, koji je okupljao pravoslavne hrišćane u Osmanskom carstvu, postoje pravoslavne

crkvene strukture u drugim zemljama, kao što je Karlovačka mitropolija, kasnije patrijaršija, koja je okupljala pravoslavne hrišćane u Austrougarskom carstvu. Proces nastanka srpske države oslobođanjem od osmanske vlasti bio je paralelan procesu nastanka srpske crkve oslobođanjem crkvene vlasti Carigradskog patrijarha. Knez Miloš Obrenović dobija 1879. godine od Carigradskog patrijarha autokefalni status za Mitropoliju beogradsku, odnosno za srpsku crkvu u Kneževini Srbiji. Sa kolapsom dve imperije, osmanske i austrougarske, dolazi do ujedinjenja eparhija koje su bile pod jurisdikcijom srpske crkve u Kraljevini Srbiji i Karlovačkoj Patrijaršiji, kao i onih eparhija u Bosni, Dalmaciji, Kosovu i Makedoniji koje su pre toga bile pod jurisdikcijom Carigradske patrijaršije. Srpska pravoslavna crkva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca se donekle vraća na granice Pečke patrijaršije iz 1557. godine, s tim što svoje dve naj-severnije eparhije, Budimske i Temišvarске ostaju van granica nove države, dok Ohridska arhiepiskopija ulazi u njen sastav. Iako su se po svojim politikama skoro dijametralno razlikovale obe Jugoslavije su težila da ostvare punu kontrolu nad SPC i podrede je svojim interesima. Prva Jugoslavija je poput Vizantije i carske Rusije, težila da uticaj SPC iskoristi za ostvarenje svojih državnih interesa, dok je druga Jugoslavija težila, poput Rimskog carstva u prva tri veka, ili Sovjetskog Saveza, da progonom SPC i njenom potpunom kontrolom smanji ili totalno suzbije njen uticaj na društvo. U prvom slučaju su episkopi i sveštenici smatrani državnim činovnicima, a u drugom državnim neprijateljima, ukoliko nisu pristajali na saradnju i potčinjavanje vlasti i njenim interesima. Tokom ratova koji su pratili raspad Jugoslavije su često, zbog nepostojanja državnih struktura na post-jugoslovenskim prostorima, episkopi SPC zastupali interese lokalnog stanovništva srpskog porekla u pregovorima sa domaćim i inostranim faktorima, kao što je to bio

slučaj u Hercegovini početkom i na Kosovu krajem devedesetih godina HH veka. Umesto u jednoj jugoslovenskoj državi danas SPC deluje u sedam novonastalih država, odnosno teritorija, od kojih neke, poput Republike Srbije ili Republike Srpske kao entiteta Bosne i Hercegovine imaju prema SPC blagonaklon odnos, neke, poput Federacije u BiH ili Republike Hrvatske ambivalentan, a neke, poput Republike Crne Gore, Republike Makedonije i samoproglašene Republike Kosovo veoma neprijateljski odnos. Glavni interes SPC, kao i interes celokupne hrišćanske Crkve, bi trebalo da bude stupanje ljudskog roda i tvorevine u zajednicu sa Bogom, dok je glavni interes novonastalih država blagostanje svih njenih građana. Ako se sloboda veroispovesti smatra jednim od osnovnih sloboda onda bi zakonsko garantovanje te slobode od novonastalih država trebalo da bude neosporno i u interesu samih tih država, jer time one zapravo ostvaruju opšti interes svojih građana. Međutim, iako SPC ni u jednom od novonastalih država nije državna crkva, ona u državama u kojima je u većinska verska zajednica i ima veliku podršku javnog mnjenja, kao što su Republika Srbija, Republika Crna Gora i Republika Srpska u okviru BiH, ustaje u zaštitu državnih interesa. Takav odnos SPC prema državi i državnoj vlasti često dobija oblik saradnje, mirne koegzistencije, ili pak konfrontacije. Primer Republike Srpske ukazuje na oblik безусловne saradnje do poistovećivanja državnih i crkvenih ciljeva. Tako Republika Srpska kao praznik svoje državnosti obeležava 9. januar kada SPC proslavlja svetog arhiđakona Stefana, odnosno treći dan Božića, što je prema političkim predstavnicima bošnjačkog naroda, grubo kršenje principa odvojenosti crkve i države i zanemarivanje građanskih prava Bošnjaka i Hrvata u Republici Srpskoj (Republika 2018). Aleksandar Raković, viši naučni saradnik Instituta za noviju istoriju u Beogradu ide korak dalje u opisivanju ove saradnje, smatra-

jući da Republika Srpska i SPC imaju zajednički interes a to je ujedinjenje Srbije, Republike Srpske i Crne Gore u jednu državu srpskog naroda (Fakti 2018). U ovim slučajevima se interesi građana Republike Srpske poistovećuju sa navodnim interesima pravoslavnih Srba u ovom državnom entitetu, pri čemu se zanemaruju interesi svih onih građana koji se ne identifikuju sa ovim ciljevima. Odnos SPC i državnih vlasti Republike Srbije od 2000. godine na ovamo je prolazio kroz različite faze, zavisno od toga ko je bio na vlasti. Država je bila predusretljiva prema SPC po pitanjima uvođenja veronauke u škole, sveštenečke službe u vojsku i bogoslužjenja u zatvorima i bolnicama, povratka Bogoslovskog fakulteta na Univerzitet u Beogradu, te pomoći u dovršetku hrama svetog Save u Beogradu. Pitanje povratka crkvene imovine i plaćanja SPC poreza državi su povezana te je njihovo rešavanje međusobno uslovljeno (RTS 2017). Pitanje statusa Kosova skoro dve decenije unazad određuje odnose SPC i vlasti Republike Srbije. SPC se od završetka NATO bombardovanja i dolaska inostranih misija na Kosovo 1999. godine protivila davanju nezavisnosti ovoj pokrajini i po tom pitanju se slagala sa državnim politikom u Srbiji (SPC 2018c). Međutim, potpisivanju Briselskog sporazuma između Beograda i Prištine 2013. godine neki delovi SPC su se žestoko protivili, iako to nije bio zvanični stav SPC (Episkop Atanasije Jevtić 2013). Period latentnog neslaganja između SPC i državnih vlasti po pitanju rešavanja kosovskog problema je sa pokretanjem tzv. „unutrašnjeg dijaloga“ od strane predsednika Republike Srbije Aleksandra Vučića tokom 2018. godine ušao u fazu otvorenog sukoba. SPC je zauzela stav da rešavanje pitanja statusa Kosova ne može biti monopolisano od strane državnih organa Republike Srbije, koji nameravaju da ga reše „razgraničenjem Srba i Albanaca“ a na uštrb opstanka sveštenstva, monaštva, vernika i crkava SPC na Kosovu i Metohiji (SPC 2018b).

Državna vlast se odlučila da ne ulazi u frontalni sukob sa SPC, zadržavajući se na sporadičnim napadima kroz instrumentalizovane medije na pojedince iz SPC, poput igumana manastira Dečani Savu Janjića, ili mitropolita crnogorsko-primorskog Amfilohija Radovića. Za razliku od Srbije u Crnoj Gori, Makedoniji i Kosovu konfrontacija državnog aparata i SPC je sveobuhvatna. Tako, crnogorska država koristeći odbijanje Mitropolije crnogorsko-primorske, čiji je mitropolit pored crkvene, u prošlosti obavljao i funkciju sekularnog vladara Crne Gore, da se registruje po novom zakonu o verskim zajednicama preči Mitropoliji oduzimanjem hramova, kao i progonom sveštenstva i monaštva nastanjenog u Crnoj Gori, ali bez crnogorskog državljanstva (SPC 2019). Sa druge strane mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije Radović okrivljuje crnogorsku vlast da je izneverila državne interese Crne Gore, osnivanjem i podržavanjem nepriznate Crnogorske pravoslavne crkve, priznavanjem Republike Kosovo, odnosno odustajanjem od Metohije kao crnogorske teritorije (IN4S 2018), kao i uvođenjem političkih i ekonomskih sankcijama Rusiji (Sputnik 2019). Sukob između SPC i kosovskih vlasti na Kosovu se ne ogleda toliko u državnom progonu, već u odsustvu državne i pravne zaštite ljudstvu i objektima SPC. Za ubistva pravoslavnog življa, uključujući tu i monahe, kao i za rušenje preko 150 hramova SPC na Kosovu u periodu od 1999. godine do danas niko nije pravosnažno osuđen, a napadi na crkve i objekte SPC se svakodnevno dešavaju, imajući ponekad i podršku lokalnih vlasti (RTS 2015). Iako SPC na Kosovu opstaje kroz saradnju sa međunarodnim bezbednosnim snagama KFOR-a, i misijom OEBS-a (SPC 2018a), ona je kritična prema međunarodnim institucijama koje se često ne drže proklamovanih standarda (Buchenau 2011: 120). Spor Republike Makedonije i SPC traje više od pola veka, jer su nekadašnje komunističke vlasti i osnovele

Makedonsku pravoslavnu crkvu. Pored pokušaja da se Niškim sporazumom koji su potpisali predstavnici obe jerarhije 2002. godine reši ovaj spor, pod pritiskom makedonske javnosti makedonski potpisnici su povukli potpise. SPC je nastavila opštenje jedino sa mitropolitom veleškim i po-vardarskim Jovanom Vraniškovskim, koji je naknadno potpisao sporazum i koji je 2003. godine bio priznat od strane SPC za arhiepiskopa ohridskog i mitropolita skopskog Makedonske crkve. Zbog toga je on bio osuđivan po raznim osnovama od makedonske države, provevši tri godine na ro-biji, a sveštenstvo i vernici ove Makedonske crkve, koja je u zajednici sa SPC, su zaplašivani i proganjani. Ovaj deo SPC nije uspeo da se pred makedonskim sudovima izbori za slo-bodu veroispovesti, te je Sud za ljudska prava u Strazburu u novembru 2017. godine doneo odluku kojom se Ohridskoj arhiepiskopiji garantuje ova sloboda, kao i pravo okupljanja i udruživanja, mada ta odluka još nije realizovana.⁴⁰

194

Da li ovi primeri ukazuju na činjenicu da SPC otudila od svojih interesa, odnosno da je opšti interes spasenja podvr-gla nekom partikularnom političkom interesu? U državama na jugoslovenskom prostoru SPC igra, zavisno od slučaja, trostruku ulogu, i to političke religije, građanske religije i ispovedničke crkve. Politička religija zapravo nije religi-ja, već politička ideologija, koja sekularnu sadržinu pred-stavlja u religijskoj formi, a cilj joj je sakralizacija političkog sistema zasnovanog na nepromenljivom monopolu vlasti i ideološkom monizmu (Gentile 2006: xv). Sa druge strane građanska religija sekularne forme ispunjava religijskom sadržinom, i njen cilj je da očuva društvenu koheziju, bez dovođenja individualnih sloboda u pitanje (Bellah 1967).

Primer iz Republike Srpske ukazuje na predstavljanje jednog političkog cilja, kao što je nezavisnost Republike Srpske od

40 Internet, dostupno na: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=003-5917197-7554242&filename=Judgments%20and%20decisions%20of%2016.11.17.pdf>

BiH i njeno ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom, u religioznoj formi, koju treba da obezbedi SPC svojim učešćem u političkoj realizaciji ove ideje. Sličnim aktom političke religije se mogu smatrati i kritike predstavnika SPC na račun crnogorske države za uvođenje sankcija Rusiji i odustajanja od istorijskih teritorija u Metohiji priznanjem Kosova, jer se opet radi o zalaganju crkvenog autoriteta za partikularnu političku ideju. Ovo su izričiti slučajevi koji ukazuju na otuđenje SPC od svoje misije i uloge, i na svodenje Crkve kao Bogočovečanskog organizma na ulogu političkog instrumenta jedne interesne grupacije. U javnom prostoru Srbije i Republike Srpske SPC najčešće igra ulogu građanske religije, koja se svodi na njeno učešće u određenim državnim komemoracijama, poput obeležavanja godišnjica od ratova, ustanaka ili stradanja, čime se ovim sekularnim događajima daje religijski karakter požrtvovanosti. Ovakav odnos države i crkve obezbeđuje društvenu koheziju, jer utvrđuje legitimitet države, ali opet, mada u manjoj meri nego u slučajevima političke religije, sakralizacijom državnih ciljeva i odluka ugrožava samu misiju Crkve.

Na kraju primeri stradanja SPC na Kosovu i u Makedoniji ukazuju na jednu drugu realnost, u kojoj SPC dela u skladu sa novozavetnom etikom i mučeničkim iskustvom rane, ispovedničke Crkve. Rana Crkve progonjena od Rimske imperije se vodila rečima svetog apostola Pavla da se sila Božija u nemoći pokazuje savršenom (2 Kor. 12, 9). Hrišćani su često prihvatili smrt i stradanja koje dolazi od rimske države, ali su istovremeno poštovali nju i njene zakone i molili se za njenu budućnost. Poznate su Apologije Justina Filosofa i Mučenika rimskom imperatoru i rimskom senatu iz 2. veka u kojima on racionalnim argumentima opravdava hrišćansku veru, i pozivajući se na rimske zakone moli da progon hrišćana prestane. Slično hrišćanima u prvim vekovima, štiteći svoje ljude i svoju imovinu na Kosovu, u Make-

doniji i donekle u Crnoj Gori, SPC se poziva na poštovanje zakona tih zemalja i moli se Bogu da se vlast odgovorno ponaša. Time SPC ne samo ostvaruje svoju funkciju Crkve Božije, koja u zajednicu sa Bogom priziva i one koji su protiv nje, već i jača demokratski kapacitet postojećih državnih institucija, što pokazuje primer sa odlukom Suda za ljudske prava iz Strazbura protiv Republike Makedonije.

Crkva i nacija

Interes SPC se često poistovećuje sa interesom srpskog naroda, i ova identitetska povezanost Crkve i nacije zamagljuje njene prave prirode. Ta veza između Crkve i nacije na Balkanu je uspostavljena još u 19. veku kada su se pravoslavne crkve uključile u razne oslobodilačke pokrete podržavajući ideje narodnog oslobođenja. Novi način zasnivanja crkvenog identiteta na naciji se može videti u Odgovoru istočnih patrijarha papi Piju IX iz 1848. godine kojim se tvrdi da nepogrešiva istina hrišćanske dogme ne zavisi od crkvene jererhije, već je čuvana od svih ljudi Crkve, kao Tela Hristovog (Ware 2011: 221). Poistovećenja naroda Božijeg sa pojedinačnom etničkom grupom, kao rezultat je imalo ustrojstvo pravoslavnih crkava na Balkanu kao nacionalnih crkava. Nacionalizam je u 19. veku na Balkanu bio viđen od svojih pobornika kao jedna od glavnih komponenata modernizma pošto je između ostalog bio usmeren protiv starih oblika političke, državne i crkvene dominacije, oličene u Osmanskoj ili Austrougarskoj imperiji ili Carigradskoj ili Karlovačkoj patrijaršiji. Tako je Karlovačka patrijaršija u Austrougarskoj, funkcionišući ne samo kao „crkvena“, već i kao „nacionalna“ institucija, neretko koristila svoju crkvenu autonomiju kao sredstvo za političku delatnost Srba u

carevini (Bremer 1996: 57). Niže sveštenstvo i vernici srpske crkve u Austrougarskoj putem narodno-crkvenih sabora su štitili srpske narodne interese, neretko se sukobljavajući sa interesom episkopata Karlovačke patrijaršije, koji je nastojao da održi kontinuitet svog Sinoda, čiji izbor članova – mitropolita je potvrđivala austrougarska vlada (Bremer 1996: 57-8). Slično tome, u pokušaju da sačuva vlast nad pravoslavnim življem na postojećim i bivšim teritorijama Osmanskog carstva, Carigradska patrijaršija je na saboru u Carigradu 1872. godine odbila da prizna princip podele pravoslavne Crkve po etničkim granicama i osudila etnofiletizam, odnosno nacionalizam, kao crkvenu jeres. Iz ova dva primera se može izvesti zaključak da se narodni, državni i crkveni interesi nisu uvek poklapali. Dok je narodni interes srpskog i drugih balkanskih naroda bio nacionalno oslobođenje od imperijalnih vlasti, bilo osmanskih bilo austrougarskih i stvaranje matičnih nacionalnih crkava, kao što su srpska, grčka, bugarska ili rumunska, interes imperija i za njih vezanih crkvenih struktura poput Carigradske, odnosno Karlovačke patrijaršije je da opstanu u datim istorijskim uslovima, i sačuvaju stečene privilegije. Ovi istorijski primeri iz 19. veka pokazuju da su balkanske crkve kao institucije bile otuđene sa jedne strane od episkopata, koji je želeo da sačuva jurisdikciju i stečene državne privilegije, a sa druge strane od nižeg sveštenstva i vernika, koji su njihove interese poistovetili sa interesima pojedinih etničkih grupa.

Sa stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca srpska crkva je 1920. godine objedinila sve svoje jurisdikcije u Srpsku patrijaršiju sa sedištem u Beogradu i od tada je poznata pod nazivom Srpska pravoslavna crkva. Početkom dvadesetih godina Justin Popović optužuje episkopat SPC da je ogrezao u nacionalizam i interese pravoslavne Crkve podredio interesima nacije (Monah Justin 1923: 287), kao i niže sveštenstvo SPC da je ogrezlo u materijalizmu, tj. da

je njihova sveštenička služba motivisana ličnom materijalnim korišću (Popović, Justin 1923). On ističe da prigrlivši podvižništvo jedini interes SPC zastupa laički bogomoljački pokret, koji treba kao primer da posluži i višem i nižem sveštenstvu (Monah Justin 1923: 290). Prema Justinu Popoviću interes Crkve ne može biti izjednačen sa nacionalnim interesima, jer nacionalni interesi kao interesi jedne etničke grupe, nisu opšti interesi ljudskog roda, niti su pak to materijalni interesi sveštenstva, bilo nižeg ili višeg, jer su to partikularni interesi pojedinaca. Justin proglašava podvižništvo, odnosno asketsku praksu opštim interesom Crkve, kroz koji svi njeni članovi mogu da ostvare glavni cilj hrišćanstva, a to je spasenje i oboženje, dok nacionalizam smatra crkvenom jeresi, a usmerenost na materijalnu korist sveštenstva grehom srebroljublja. Drugim rečima, Justin odriče pravo SPC da prvenstveno bude nacionalna institucija, tj. da u centar svoje politike stavi zaštitu nacionalnih interesa srpskog naroda, kao i materijalno blagostanje njenih članova uključujući tu i sveštenstvo. Iako bi prateći Justinovu ocenu nižeg sveštenstva bilo interesantno sagledati SPC u svetlu njenih korporativnih interesa, nacionalna komponenta je ono što je prvenstveno obeležava, i time više zavređuje našu pažnju.

Tokom celokupne istorije Jugoslavije, SPC je isključivo bila nacionalna institucija srpskog naroda, a ta uloga je dodatno pojačana tokom ratova devedesetih godina prošlog veka, kada je u odsustvu bilo kakvog državnog okvira, SPC bila jedini institucija koja je branila interese delova srpskog naroda. SPC se i danas često predstavlja kao zaštitnik srpskog nacionalnog bića, i tu ulogu svesrdno vrši u državama u regionu u kojima je srpski nacionalni identitet ugrožen. Tako, mitropolit zagrebačko-ljubljanski Porfirije Perić, često upozorava hrvatske vlasti da je ćirilica deo identiteta srpskog naroda u Hrvatskoj i da je državni interes Republike Hr-

vatske da ona poštuje svoje zakone, uključujući tu i zakon koji reguliše pisma nacionalnih manjina, ali istovremeno i podvlači da nije uloga SPC u Hrvatskoj da dokazuje pravo, već da svedoči Hrista (INDEXHR 2015). Postoje slični primeri, ne samo u Hrvatskoj, već i na Kosovu i u Crnoj Gori, u kojima SPC reaguje na nepoštovanje prava srpskog naroda. Patrijarh srpski Irinej Gavrilović je u intervjuu datom dnevnom listu Dan u julu 2018. godine ocenio da je odnos crnogorskih vlasti prema srpskom narodu u Crnoj Gori gori nego odnos Nezavisne države Hrvatske prema Srbima (SPC 2018a). U istom intervjuu, ali i jednoj drugoj izjavi iz oktobra iste godine, patrijarh Irinej je naglasio da su Srbi i Crnogorci jedan narod, ali podeljen (RTV 2018). Sličnu izjavu je patrijarh Irinej dao početkom januara 2019. godine, u vezi sa Republikom Srpskom, tvrdeći da je narod iz Srbije i iz Republike Srpske jedan narod, i da je to bila jedna republika i da tako treba da ostane (RTRS 2019). Ove patrijarhove izjave se zasnivaju na principu „jedan narod – jedna država – jedna vera, odnosno jedna crkva“. Na taj način i država i crkva su podređeni afirmaciji nacije, što se direktno suprotstavlja poruci apostola Pavla da u Hristu nema ni Grka ni Jevrejina, ni roba ni gospodara, ni muško ni žensko (Gal. 3,28), tj. stavu da Crkva Hristova ne može da se deli po etničkim, klasnim ili rodnim principima. Ako je nacionalizam i bio pokretački elemenat za oslobođenja balkanskih naroda u 19. veka, te stvaranja nacionalnih država i crkava, danas se pokazuje da on to više nije, i da je njegova uloga negativna. Na to ukazuju ne samo primeri iz Makedonije i Crne Gore, već i nedavni iz Ukrajine, gde se na crkvenu nezavisnost gleda kao na instrument za potvrdu državne nezavisnosti i nacionalne emancipacije. Time se samo potvrđuje da je, shodno Saboru u Carigradu iz 1872. godine, nacionalizam, odnosno etnofiletizam crkvena jeres, i da pravoslavna Crkva treba drugačije da se odnosi kako prema nacijama, ukl-

jučujući one iz kojih je iznikla i nove, tako i prema novonastalim državama nego što je to slučaj u 19. veku. Mitropolit volokolamski Ruske pravoslavne crkve Ilarion Alfejev je u intervjuu za srpske medije iz 2016. godine podvukao da Aleksandrijska patrijaršija ima jurisdikciju u svih 55 zemalja Afrike, Moskovska patrijaršija u 15 zemalja, a Srpska patrijaršija u šest zemalja, i da treba svojom vekovnom duhovnom i kulturnom tradicijom da objedini građane tih zemalja i predstavnike njenih država i naroda, a ne da ih razjedinjuje (Večernje novosti 2016). Učešće Crkve u svakom projektu stvaranja ili afirmisanja država ili nacija predstavlja otuđenje od njene prirode i misije.

Crkva i porodica

Odnos prema porodici nije bio toliko u fokusu interesovanja hrišćanskih autora kroz vekove. Mnogo više hrišćanske literature je napisano o regulisanju monaškog, nego bračnog života. Često se događalo da su monasi, bez ikakvog bračnog i roditeljskog iskustva, pisali pouke o porodičnom životu namenjene supružnicima i roditeljima, neretko preporučujući strogu asketsku praksu. Čak i danas među bogoslovima postoji neslaganje po pitanju cilja braka: da li je on radi rađanje dece i regulisanje ljudske seksualnosti, ili se njegova svrha ostvaruje i bez dece (Ware 2018: 8). Porodični modeli određeni društvenim i ekonomskim faktorima su često prihvatani od Crkve, počev od kasno-antičkog, rimskog ekonomskom modela proširene porodice i robova, nad kojom je *pater familias*, koji je ujedno i vlasnik celokupnog imanja, imao apsolutnu vlast. U srednjem veku je ovaj model zamenjen modelom patrijarhalne porodice, koji je obuhvatao proširenu (binuklearnu i trinuklearnu)

porodicu od nekoliko generacija srodnika koji žive u jednom domaćinstvu, često na porodičnom imanju, i opet se rukovode autoritetom najstarijeg muškog člana porodice – oca, odnosno dede. U tim porodičnim modelima, kao i u ranijim društvenim sistemima, žene i deca su imali ili mala, ili nikakva prava. Sa industrijskom revolucijom i selidbom ljudi u gradove, raniji patrijarhalni modeli proširene porodice su ustupili mesto modelu nuklearne porodice, koji se odnosi samo na bračni par sa decom. Uloge su ovde bile podeljene na način da suprug, odnosno otac, privređuje i hrani porodicu, a supruga, odnosno majka, podiže biološku ili usvojenu decu i brine se o domaćinstvu. Danas se često u javnom diskursu upućuje na patrijarhalni i nuklearni model kao na tradicionalne modele hrišćanske porodice. Netradicionalnim bračnim i porodičnim oblicima se smatraju bezbračna zajednica, istopolna zajednica, porodica sa jednim roditeljem.

201

Odgovarajući na savremene društvene izazove tradicionalnoj porodici, poput abortusa, istopolnih brakova, surogata materinstva i pravima roditelja na odgoj deteta, Sveti Arhijerejski Sabor SPC je u svojoj Vaskršnjoj poslanici iz 2008. godine u osnovna ljudska prava, pored prava čoveka na život, ubrojao i pravo deteta da bude rođeno, pravo roditelja da svoje dete vaspita i vodi, pravo majke da bude brižna majka svom detetu i supruga svome mužu, pravo čoveka da bude čovek (SPC 2008). Po pitanju abortusa SPC ima neosporno negativan stav, i zalagala se za suzbijanje te prakse prvo zahtevom za ukidanje poreza na opremu i hranu za bebe,⁴¹ a onda i podrškom apelu lekara vernika za njegovu zabranu.⁴² Po pitanju istopolne seksualne orijentacije, SPC je marta 2009. godine, zajedno sa Rimokatoličkom crkvom, Islams-

41 Videti pismo Patrijarha Pavla predsedniku Vlade Republike Srbije Vojislavu Koštunici od 10. jula 2007.

42 Podršku ovom apelu je usvojio Sveti Arhijerejski Sabor SPC na redovnom zasedanju maja 2013. godine.

kom i Jevrejskom zajednicom u Srbiji, javno ustala protiv odrednice u predlogu zakona o zabrani diskriminacije, kojom se svakom daje pravo na javno iskazivanje svoje seksualne orijentacije, ukazujući da je po Ustavu Republike Srbije seksualna orijentacija privatna stvar svakog pojedinca. Episkop bački Irinej Bulović je kritikovao donošenje, po njemu, „superliberalnog“ zakona, kakav postoji samo u Holandiji, Danskoj i Švedskoj, sugerišći Vladi da ako regulisanje ove materije vidi kao uslov za napredovanje Srbije u EU integracijama, onda je zakonsko rešenje trebalo da zasnuje na Evropskoj konvenciji o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda koja i dalje definiše brak kao zajednicu muškarca i žene (Mondo 2009). Napad na prednacrt građanskog zakonika iz decembra 2014. godine, kojim se predviđa zabrana svakog fizičkog kažnjavanja dece, je prvenstveno došao od političkih stranaka i pojedinica, koji se smatraju čuvarima tradicionalnih pravoslavnih porodičnih vrednosti, poput pokreta Dveri. Boško Obradović, tadašnji član Starešinstva ovog pokreta, smatrao je ovoj predlog udarom države na porodicu i tradicionalno vaspitanje, jer dovodi u pitanje roditeljski autoritet (Politika 2019b). Slično Obradoviću i Miša Đurković, viši naučni saradnik Instituta za evropske studije, blizak SPC, smatra da je obaveza roditelja „da svim dostupnim metodama decu disciplinuju, nauče poštovanju pravila, i usvajanju normi ponašanja“, i da je mešanje države u taj proces vrsta državnog totalitarizma uperena protiv porodice (Politika 2019a).

Crkva se uvek kroz istoriju rukovodila svojim predanjem, koje obuhvata Sveto Pismo, učenja svetih otaca, i odluke vasiljenskih i pomesnih sabora, ali često su se i od Crkve prihvaćeni društveni modeli smatrali delom hrišćanskog predanja. Jedan od načina suočavanja sa savremenim izazovima je pozivanje i pokušaj povratka na društvene modele iz prošlosti koje je Crkva u jednom trenutku prihvatila,

kao što je to slučaj sa patrijarhalnom i nuklearnom porodicom. Odnos prema tradiciji može se definisati kao konzervativizam ili fundamentalizam, zavisno od toga da li se pri pozivanju na tradiciju ostaje u prošlosti, u kojoj se locira istina, ili se prošli modeli aktiviraju u sadašnjosti i predlažu za budućnost kao jedino rešenje (Manzaridis 2010: 162). Prema tome, jedno je upućivati na tzv. tradicionalnu porodicu kao autentični hrišćanski fenomen, a sasvim drugo fundamentalistički nametati taj model iz prošlosti kao isključivo rešenje za savremene i buduće društvene izazove, kao što su afirmativna zakonska regulacija homoseksualnih veza ili vaspitanja dece. Ni jedan od ova dva načina odnošenja prema tradiciji kao iskustvu Crkve nije autentičan, jer oni moralizmom i deontologijom teže da ukinu slobodu ljudskog bića da se ostvari ushođenjem ka Bogu (Manzaridis 2010: 164). Često se izvor svetinja oca i oćinstva, majke i materinstva, deteta i detinjstva, naglašanih od strane Sabora SPC u Božićnoj poslanici 2015. godine, (SPC 2015) umesto u oćinstvu Boga Oca, materinstvu Bogorodice, i samom rođenju i detinjstvu Isusa Hrista, nalazi u prošlim društvenim modelima bilo patrijarhalne, bilo nuklearne porodice. To predstavlja grubo izvitoperivanje crkvenog predanja kao iskustva odnosa tvorevine sa Bogom, jer se idealizuje i kao norma postavlja nešto stvoreno i vremenski ograničeno, na uštrb nestvorenog i večnog.

Crkva je upravo svoje iskustvo tvorevine sa Bogom koristila da na autentični način odgovori na društvene izazove uključujući tu i odnos prema istopolnim zajednicama. Smatrajući da pozivanje na tradiciju zapravo ukazuje na strah pred opasnostima savremenosti, uključujući tu i promene u razumevanju seksualnosti, britanski akademik i pravoslavni sveštenik Endrju Laut tvrdi da adekvatan hrišćanski pogled na seksualnost mora da uključuje i svest o tajni ljudskog bića, stvorenog po obrazu Božijem, te da se komplek-

snost ljudskih veza ne može svesti na ljudsku seksualnost i prosuđivati jedino na osnovu nje (Louth 2018: 13-15). Slično njemu pravoslavni mitropolit i oksfordski profesor Kalist Ver apeluje da pri promišljanju opravdanost istopolnih veza ne treba smesti sa uma Božiji poziv ljudskima da slede različite puteve (Ware 2018: 10).

Osvrćući se na fizičko kažnjavanje dece, doktor teologije Ivica Živković ukazuje na stav savremenog starca Pajsija Svetogorca da današnja deca, često ispunjena egoizmom, ne reaguju očekivano na grdnju i fizičko kažnjavanje, već jedino na pozitivne primere roditeljske ljubavi (Živković 2012: 139-140). On kritikuje tehnološki racionalizam svrsishodnog vaspitnog delanja i obrazovanja, koji Obradović i Đurković zastupaju, smatrajući da ljubav roditelja prema detetu treba da uvek bude afirmativna, bez obzira da li ono odgovara na njihova očekivanja ili ne, što istovremeno predstavlja lek za roditeljski egoizam (Živković 2012: 149).

204

Prema gore iznetom može se zaključiti da su teme vezane za porodicu i seksualnost često u javnom diskursu podložne konzervativnim i fundamentalističkim tumačenjima, što rezultira da oni koji odstupaju od modela iz prošlosti, postavljenog kao normu, se apriori isključuju iz crkvene, pa neretko i iz celokupne društvene zajednice. Ovim se otuđuje crkveno predanje i sama Crkva, te zanemaruje činjenica da je svako ljudsko biće bez obzira na rod, pol, uzrast ili seksualnu orijentaciju ikona Božija, i po naznačenju pozvano u zajednicu sa Bogom.

Na osnovu prethodnog razmatranja odnosa SPC prema državi, odnosno državama u kojima dela, prema srpskoj naciji i nacijama nastalim na prostoru bivše Jugoslavije, i prema porodici i porodičnim vrednostima može se zaključiti da u određenim slučajevima ona dobija karakter zarobljene institucije. Za razliku od zarobljenih državnih institucija koje

na užtrb ispunjavanja javnog interesa države ili zajednice, služe partikularnim ciljevima interesnih grupa, najčešće im omogućuju ekonomsku korist, SPC često otuđuje svoju crkvenu prirodu, služenjem odnosno poistovećenjem sa državom i nacijom. Razlozi za to su pre svega istorijske prirode, jer je srpska crkva neodvojivo bila povezana sa srpskom srednjovekovnom državom, dok je u periodu pod stranom vlašću bila deo države, odnosno državnog aparata. Ona je svoj autoritet uložila i u stvaranje i očuvanje Jugoslavije, a od njenog raspada delimično je uključena u razne državne projekte. Slična identifikacija SPC sa srpskom nacijom postoji još od perioda pod osmanskim i austrougarskom vlašću, kada je srpska crkva branila nacionalne interese srpskog naroda u ovim imperijama. Stvaranje narodne države i narodne crkve je bio dokaz nacionalne emancipacije. Zato SPC i danas ima predznak narodne crkve, i neretko u prvi plan stavlja nacionalne interese srpskog naroda, vodeći se principom jedan narod – jedna država – jedna crkva. Pored toga što je čuvar nacionalnih interesa, SPC se često sagledava kao čuvar morala i tradicionalnih vrednosti. Moral i porodične vrednosti koje je SPC usvojila kroz istoriju se od određenih političkih i građanskih grupacija predstavljaju kao univerzalna norma, iako one često protivreče osnovnim jevandelskim principima. U tom slučaju se na osnovu pripadanja ili nepripadanja određenim modelima, uključujući i porodične, priznaje ili odriče učešće u Crkvi ili u društvu, i tako gaze postulati bogomdane ljudske slobode. U svakom slučaju opasnost od otuđenja ili zarobljavanja koja vrebaju SPC nije u tome da ona počne da služi materijalnim interesima partikularnih grupacija unutar ili van države, kao što je najčešće slučaj sa zarobljenim državama, niti da služi autoritarnim sistemima koji propagiraju radikalne ideologije. Najveća opasnost SPC zapravo vreba od smatranja svojom suštinom onih istorijskih formi koje su potpomagale njen

rast i razvitak, kao što su državna organizacija, nacionalna samobitnost i porodični moral, koje po ispravnom zapažanju Kirila Govoruna pre predstavljaju „skele Crkve“ nego samu prirodu Crkve (Hovorun 2017).

Literatura

Bellah, Robert N. (1967), „Civil Religion in America“, *Dædalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 96/1, str. 1-21.

Bremer, Tomas (1996), *Vera, kultura, politika*. Niš: Gradina, Yunir.

Buchenau, Klaus (2011), „Orthodox Values and Modern Necessities: Serbian Orthodox Clergy and Laypeople on Democracy, Human Rights, Transition, and Globalization“, u Ola Listhaug, Sabrina P. Ramet, Dragana Dulić (ur.), *Civic and Uncivic Values. Serbia in the Post-Milošević Era*, Budapest: Central European, str. 111-142.

Crabtree, John, Durand, Francisco (2017), *Peru: Elite Power and Political Capture* London: Zed Books.

Episkop Atanasije Jevtić (2013), „Nije pretnja, nego vapaj“, (internet) dostupno na: <https://radiosvetigora.wordpress.com/2013/05/12/епископ-атанасије-јевтић-није-претња/> (pristupljeno 04. decembra 2017.)

Fakti (2018), „Raković: Republika Srpska i SPC su nosioci novog srpskog ujedinjenja“, (internet) dostupno na: <http://fakti.org/serbian-point/sta-to-pisu/rakovic-republika-srpska-i-spc-su-nosioci-novog-srpskog-ujedinjenja> (pristupljeno 03. aprila 2019.)

Gentile, Emilio (2006), *Politics as Religion*. Princeton: Princeton University Press.

Hovorun, Cyril (2017), *The Scaffolds of the Church: Towards Poststructural Ecclesiology*. Eugen, OR: Cascade Books.

INDEXHR (2015), „Mitropolit Porfirije: Eliminirajući ćirilicu netko želi eliminirati one čiji identitet predstavlja“, (internet) dostupno na: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/Mitropolit-Porfirije-Eliminirajuci-cirilicu-netko-zeli-eliminirati-one-ciji-identitet-predstavlja/793663.aspx> (pristupljeno 03. aprila 2019.)

IN4S (2018), „Mitropolit Amfilohije: Metohija će ponovo pripadati Crnoj Gori, bez ob-

zira na one koji su je izdali", (internet) dostupno na: <https://www.in4s.net/mitropolit-amfilohije-metohija-ce-ponovo-pripadati-crnoj-gori-bez-obzira-na-one-koji-su-je-izdali-foto/> (pristupljno 03. aprila 2019.)

Louth, Andrew (2018), „Being Human“, *Wheel 12/13*, str. 11-18.

Manzaridis, Georgije (2010), „Opasnost fundamentalizma“, *Vidoslov 50*, str. 162-167.

Monah Justin (1923), „Unutrašnja misija naše Crkve (realizacija Pravoslavlja)“, *Hrišćanski život 9*, str. 285–290.

Mondo (2009), „Crkve (ni)su za diskriminaciju“, (internet) dostupno na: <http://mondo.rs/a128470/Info/Srbija/Crkve-ni-su-za-diskriminaciju.html> (pristupljno 03. aprila 2019.)

Politika (2019a), „Kako da odbranim svoju porodicu?“, (internet) dostupno na: <http://www.politika.rs/pogledi/Missa-Djurkovich/Kako-da-odbranim-svoju-porodicu.lt.html> (pristupljeno 01. jula 2019.)

Politika (2019b), „Za i protiv zabrane telesnog kažnjavanja dece“, (internet) dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Za-i-protiv-zabrane-telesnog-kaznjavanja-dece.sr.html> (pristupljeno 01. jula 2019.)

Popović, Justin (1923), „Hronika: Uskrsnja ispovest Glavnog odbora svešteničkog udruženja“, *Hrišćanski život 4*, str. 208–9.

Republika (2018), „BAKIR PRETI SRPSKOJ: Dan RS je neustavan, Tužilaštvo da reaguje“, (internet) dostupno na: <https://www.republika.rs/svet/region/36773/bakir-preti-srpskoj-dan-neustavan-tuzilastvo-reaguje> (pristupljno 03. aprila 2019.)

RTV (2018), „Irinej: Srbi i Crnogorci jedan narod, iako podeljen, nismo razdeljen“, (internet) dostupno na: http://www.rtv.rs/sr_ci/drustvo/irinej-srbi-i-crnogorci-jedan-narod-iako-podeljen-nismo-razdeljen_958233.html (pristupljno 03. aprila 2019.)

RTRS (2019), „Patrijarh Irinej: Srpska i Srbija neodvojivi dio srpskog naroda“, (internet) dostupno na: <https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=322212> (pristupljno 03. aprila 2019.)

RTS (2015), „Kosovski istoričari najavljuju demonstracije zbog Dečana“, (internet) dostupno na: <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/politika/2136141/kosovski-istoricari-najavljuju-demonstracije-zbog-decana.html> (pristupljno 03. aprila 2019.)

RTS (2017), „Ružić: Crkva i porez kompleksna tema, SPC ima poreske obaveze“, (internet) dostupno na: <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/2840657/ruzic-crkva-i-porez-kompleksna-tema-spc-ima-poreske-obaveze.html> (pristuplj-

Otete institucije u Srbiji

no 20. februara 2019.)

SPC (2008),

„Vaskršnja poslanica 2008. Godine“, (internet) dostupno na: http://www.spc.rs/sr/vaskrsnja_poslanica_2008_godine (pristupljno 20. februara 2019.)

SPC (2015),

„Božićna poslanica Srpske Pravoslavne Crkve“, (internet) dostupno na: http://www.spc.rs/sr/bozihitshna_poslanica_srpske_pravoslavne_crkve_2 (pristupljeno 04. januara 2019.)

SPC (2018a),

„Patrijarh Irinej: U Crnoj Gori Crkvi gore nego pod Osmanlijama, a Srbima nego u NDH“, (internet) dostupno na: http://www.spc.rs/sr/patrijarh_irinej_u_crnoj_gori_crkvi_gore_nego_pod_osmanlijama_srbima_nego_u_ndh (pristupljno 20. februara 2019.)

SPC (2018b),

„Saopštenje Svetog Arhijerejskog Sabora o Kosovu i Metohiji“, (internet) dostupno na: http://www.spc.rs/sr/saopshtenje_svetog_arhijerejskog_sabora_4 (pristupljno 20. februara 2019.)

SPC (2018c),

„Saopštenje za javnost, sa redovnog zasedanja Svetog Arhijerejskog Sabora SPC, održanog u Beogradu od 15. do 21. maja 2008. Godine“, (internet) dostupno na: http://www.spc.rs/sr/saopstenje_za_javnost_sa_redovnog_zasedanja_svetog_arhijerejskog_sabora_spc_15-21_maj_2008 (pristupljno 20. februara 2019.)

SPC (2019),

„Saopštenje za javnost sveštenstva i monaštva Mitropolije crnogorsko-primorske“, (internet) dostupno na: http://www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_sveshtenstva_monashtva_mitropolije_crnogorskoprimske (pristupljno 20. februara 2019.)

Sputnik (2019),

„Amfilohije: Tri greha crnogorske vlasti“, (internet) dostupno na: <https://rs.sputniknews.com/regioni/20190107118417075-amfilohije-tri-greha-vlasti/> (pristupljno 20. februara 2019.)

Večernje novosti (2016),

„Mitropolit Ilarion: Zapad se udaljio od Jevanđelja“, (internet) dostupno na: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.479.html:584765-Mitropolit-Ilarion-Zapad-se-udaljio-od-Jevanđelja> (pristupljno 20. februara 2019.)

Ware, Kallistos (2011)

„Sobornost and Eucharistic Ecclesiology: Aleksei Khomiakov and his Successors“, *International Journal for the Study of the Christian Church*, 11/2–3, str. 216–235.

Ware, Kallistos (2018),

„Foreword to the Issue ‘Being Human’“, *Wheel 12/13*, str. 6-10.

Živković, Ivica (2012),

„Odnosi ljubavi u pravoslavnom vaspitanju“, *Crkvene studije* 9, str. 125-149.

Živković, Ivica (nd),

„Pedagoška ljubav prema detetu i postpedagoška ljubav prema sebi“, (internet) dostupno na: <http://www.eparhijaniska.rs/богословље-2/педагогија/251-педагошка-љубав-према-детету-и-постпедагошка-љубав-према-себи> (pristupljeno 2. januar 2019.)

Vinjeta: Uljudnost u otetoj državi

Rastislav Dinić

Američki filozof Brajan Lajter, postavio je pitanje⁴³ u kojim situacijama je uljudnost⁴⁴ u razgovoru neophodna i obavezna, i ponudio sledeći odgovor na ovo pitanje: u situacijama u kojima preovlađuju epistemičke vrednosti i motivi. Tipičan primer ovakve situacije je situacija koju nalazimo u obrazovnim institucijama poput učionice ili fakultetske slušaonice. Nastavnik je dužan da se prema svojim učenicima ili studentima ponaša uljudno, ne ometajući ih, ne podsmevajući im se i ne vređajući ih, jer ovakvo ponašanje ometa osnovni cilj obrazovne institucije – prenošenje znanja i razumevanja. Isto važi i za odnos učenika ili studenata prema nastavniku, kao i prema svojim drugovima i kolegama, i to opet iz istih razloga – neuljudnost ometa proces učenja, koji uključuje razložnu diskusiju i razmenu ideja.

Demokratska politika je, po Lajteru, praksa čiji glavni cilj nije epistemički, već praktički – ona se pre svega tiče odlučivanja o tome kako regulisati zajednički život. Međutim, pošto bi u funkcionalnoj demokratiji, ove odluke trebalo da budu informisane, politika poseduje i epistemičku dimenziju. Cilj javne i parlamentarne rasprave o budžetu, nije

43 Up https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1804544

44 Pod uljudnošću (civility), Lajter podrazumeva „pridržavanje različitih normi koje se tiču jezika, intonacije i stava koje upravljaju razmenom reči i ideja: na primer, iskazivanje poštovanja prema sagovornicima, izbegavanje uvredljivih i omalovažavajućih izraza i gestova, kao i iskreno obraćanje pažnje na ono što naš sagovornik govori”

samo u tome da se izabere jedan (bilo koji) mogući budžet, već, ako ne najbolji, onda što bolji – onaj za koji se razložno može tvrditi da će doneti najbolje rezultate. U tom smislu, i u demokratskoj politici, uljudnost u razgovoru može biti neophodna i obavezna, jer bez nje, političko odlučivanje neće biti u stanju da ispuni svoj epistemički cilj: donošenje što boljih, ili što razložnijih odluka na osnovu poznatih činjenica.

Ali, Lajter konstruiše i situaciju u kojoj politika u potpunosti gubi svoju epistemičku funkciju, i ovoj situaciju daje ime Distopija:

„U distopiji, politički lideri i građani ne govore iskreno, ne iznose svoje prave razloge ili dokaze, i u potpunosti su motivisani neepistemičkim konsideracijama poput lične dobiti ili dobiti svoje ‘grupe’, kako god ova grupa bila definisana. Politički lideri i njihovi sledbenici ne priznaju greške, jer bi se to videlo kao znak slabosti, i redovno podređuju epistemičke ciljeve onim neepistemičkim, verujući da je istinito ono što je najkorisnije sa tačke gledišta njihovih neepistemičkih interesa i klevetajući ili ignorišući svakoga ko se u raspravi vodi epistemičkim vrednostima“.

Lajter primećuje još jednu interesantnu osobinu Distopije: iako ona ne predstavlja situaciju u kojoj je uljudnost prikladna – jer je u njoj razložna rasprava zamenjena pritiscima, prisilom i nametanjem sebičkih interesa, zahtevi za uljudnošću u njoj neće nestati. Naprotiv, pošto je uljudnost između ostalog i „sredstvo signalizacije“ – znak da sagovornik uživa izvestan moralni i epistemički status u zajednici – politički akteri u Distopiji će insistirati na tome da budu tretirani uljudno. Kako konstatuje Lajter, „u Distopiji, najglasniji zahtevi za uljudnošću dolaze upravo od onih koji ne polažu nikakvo pravo na moralni ili epistemički kredibilitet“.

Lajterova Distopija na prvi pogled može izgledati kao čisto teorijska konstrukcija koja ima malo veze sa realnošću – nešto poput Hobsovog prirodnog stanja, ili Dekartovog zlog demona. Pretpostavka da su svi akteri u političkoj, pa i javnoj sferi, motivisani isključivo sebičnim interesima sakrivenim iza fasade uljudnosti, čini se jednako malo verovatnom kao i ona da živimo u Matriksu, i da je sve što vidimo samo iluzija. Međutim, situacija koju Lajter naziva „teškom i uistinu zastrašujućom“, ona u kojoj „neki akteri javnog života iskreno žele da steknu znanje i razumevanje neophodno za donošenje dobrih praktičnih odluka o životu zajednice, dok su drugi akteri u potpunosti distopijski“, izgleda znatno manje neverovatno. Zapravo, ona deluje dovoljno realno da je Lajter još 2012. mogao smisljeno da postavi pitanje – da li su se Sjedinjene Američke Države pretvorile u Distopiju? Ukoliko jesu, onda se nameće još jedno relevantno pitanje – da li su akteri koji su iskreno zainteresovani za epistemičke ciljeve demokratske politike i javne rasprave, u obavezi da uljudno tretiraju distopijske aktere? Lajterov odgovor je da oni nisu dužni to da čine – u Distopiji, uljudnost nije obavezna, iako još uvek može biti politički pragmatična.

Kako god stvari stajale sa SAD, postoji jedan mnogo očigledniji i manje problematičan slučaj distopijske situacije u savremenoj političkoj realnosti – ono što se naziva „otetim“ (hijacked) ili „otuđenim“ (appropriated) državama. Opisujući afričke zemlje poput Sudana, Somalije i Konga, kao otete države, Džon Prendergast (Time 2015) piše da su otete države, države „u kojima vladaoci koriste državnu vlast, institucije i smrtonosnu silu kako bi finansirali i utvrdili svoje kronističke mreže“, i dodaje „u ovim državama, korupcija nije anomalija – ona je temelj sistema čijem se uspostavljanju teži“. Primećujući da se za Srbiju sve češće koristi izraz „otuđena država“, Đorđe Pavićević (2017) konstatuje da razlog za ovakvu kvalifikaciju leži u „naporima vladajuće

elite da isključi sva sredstva upotrebe državne vlasti i institucija, osim onih koji služe interesima vlasnika (vladajuće elite) i njihovih uposlenika (podržavalaca), te onih koja služe za delegitimizaciju političkih suparnika“.

Ukratko, u slučaju otete ili otuđene države, nalazimo se u jasno distopijskoj situaciji (u Lajterovom smislu ovog izraza) – situaciji u kojoj se jedan, i to dominantan politički akter, akter koji kontroliše državne institucije i aparate sile, ponaša u potpunosti distopijski. Ovaj akter, odnosno grupa aktera, dela sa isključivim ciljem unapređenja interesa svoje grupe – političke elite i njenog klijentelističkog aparata – u potpunosti zanemarujući epistemičke ciljeve demokratske politike. Upotreba državnih institucija u cilju delegitimizovanja političkih suparnika, jasno govori upravo o ovome – javna rasprava nije moguća ukoliko su svi potencijalni sagovornici proglašeni moralno pokvarenim i epistemički nekredibilnim.

212

Međutim, potpuno u skladu sa Lajterovim modelom, u distopijskoj situaciji koja vlada u otetim ili otuđenim državama, diskurs uljudnosti je sveprisutan. Dok koriste najrazličitije vidove institucionalnih i vaninstitucionalnih pritisaka kako bi ugušili kritičke glasove, predstavnici vladajuće elite istovremeno javno pozivaju na konstruktivni dijalog i koriste diskurs uljudnosti kako bi prokazali i delegitimizovali svaki vid javnog protesta. Nemački politikolog Jan-Verner Miler (2018) ukazuje na primer anti-režimskih protesta u Mađarskoj, o čijim učesnicima mađarski premijer Viktor Orban govori kao o „liberalnim anarhistima“. Primeri iz Srbije su takođe brojni i poznati svakome ko u njoj živi, od pozivanja na „unutrašnji dijalog“, u trenutku kada se (kontrolom medija, onemogućavanjem rasprave u parlamentu) uništavaju sve institucionalne pretpostavke za bilo kakav javni dijalog, pa sve do brojnih optužbi na račun nerezimskih aktera zbog „vređanja“ pripadnika vladajuće elite. Još jednom, Lajterova

Distopija nam pomaže da razumemo zašto je ovo slučaj – insistirajući na uljudnosti u ophođenju nerežimskih aktera, vladajuća elita signalizira da ona sâma zaslužuje da bude tretirana uljudno, odnosno da poseduje neupitni moralni i epistemički kredibilitet.

Da zaključimo: u kontekstu otetih ili otuđenih država, akteri kojima je još uvek stalo do epistemičkih ciljeva, nemaju obavezu da se prema vladajućim elitama odnose uljudno. Naravno, kako primećuje i sâm Lajter, to ne znači da postoji suprotna obaveza – obaveza da se prema ovim elitama bude neuljudan – već samo da je neuljudnost (u Lajterovom smislu) u odnosu prema predstavnicima vladajuće elite dopuštena. Da li je ona i racionalna, odnosno pragmatički opravdana, zavisi od situacije, i procene nedistopijskih aktera u javnom i političkom životu. Naime, neuljudnost, čak i kada je dopuštena, može biti kontraproduktivna. Na jedan od razloga za to, ukazuje i Miler kada govori o izobličenoj medijskoj sceni u otetim ili otuđenim državama – zahvaljujući režimskoj kontroli medija, i najmanji akt neuljudnosti nerežimskih aktera može lako biti instrumentalizovan kao sredstvo za delegitimizaciju ovih aktera pred širom javnošću.

213

Ipak, čak i imajući ovo u vidu, ima slučajeva u kojima neuljudnost može biti delotvorna u suočavanju sa elitom koja je otela ili tuđila državu, kao i za skretanje pažnje građanima na činjenicu da je država oteta. Bilo bi pogrešno nedistopijskim akterima prebacivati da se ne pridržavaju obaveze uljudnosti u odnosu prema vladajućim elitama koje su državu otele – jer, kako smo videli, u situaciji otete ili otuđene države, takva obaveza ne postoji.

Praktični izvod ovih razmatranja mogao bi se formulisati na sledeći način – uopšteni pozivi na uljudnost u političkoj komunikaciji u otetoj ili otuđenoj državi, u najboljem sluča-

ju su besmisleni, u najgorem štetni, a u tipičnom slučaju – oba. Ako su upućeni vladajućoj eliti, oni su besmisleni, jer pripadnici ove elite, kao distopijski akteri, naprosto nisu zainteresovani za epistemičke ciljeve demokratske politike. Ako su pak upućeni nedistopijskim akterima javnog i političkog života, ovakvi pozivi su štetni jer poriču moralnu opravdanost jednog potencijalno značajnog vida borbe za vraćanje države njenim građanima. Povrh toga, ovakvi pozivi pogrešno pretpostavljaju da u otetoj ili otuđenoj državi još uvek postoji obaveza uljudnosti koja na isti način obavezuje sve (kako distopijske, tako i nedistopijske) aktere u javnom i političkom životu, i time signaliziraju moralni i epistemički kredibilitet „otimača“ državnih institucija, te relativizuju i normalizuju samo stanje otetosti ili otuđenosti državnih institucija.

Literatura

Müller, Jan-Werner (2018), „O građanskoj neposlušnosti“, (internet) dostupno na: <https://pescanik.net/o-gradjanskoj-neposlusnosti/> (pristupljeno 11. januara 2019.)

Pavićević, Đorđe (2017), „Serbia: hijacked and appropriated state“, (internet) dostupno na: https://ba.boell.org/sites/default/files/perspectives_-_09-2017_-_web.pdf (pristupljeno 02. avgusta 2018.)

Time (2015), „President Obama Must Help Tackle Africa's Hijacked States“, (internet) dostupno na: <http://time.com/3965549/obama-kenya-hijacked-states/> (pristupljeno 02. avgusta 2018.)

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju
Beograd
2019

-

FOTOGRAFIJA NA KORICAMA
Autor: Andrea Stanišić